

Jens Rasmussen

FOLKEKIRKEN UNDER
KONGEMAGT OG FOLKESTYRE
STRUKTUR OG LITURGI

2. revideret udgave

FØNIX(e-bog)

Jens Rasmussen
Folkekirken under kongemagt og folkestyre. Struktur og liturgi

Forsideillustration: Biskop J.P. Mynster salver kong Christian 8. i Frederiksberg Slotskirke i 1840, bistået af biskop N. E. Øllgaard (i forgrunden). Blandt deltagerne, som talte gehejmeministre, højtstående embedsmænd og professorer, ses N.F.S Grundtvig og H.C. Andersen (i bagerst synlige række). I sine *Meddelelser om mit levnet* (1854: 263) noterede Mynster: "Ved Acten selv havde jeg ikke mindre end syv Taler at holde. Kongen havde hørt hvert Ord, og var tilfreds; jeg haaber ogsaa, at dette var Tilfældet med den forstandige Deel af de Tilstedeværende; at dette var de, som kun vilde see Glimmer og Optog, og kedede sig ved de mange Taler, forstaaer sig". I øvrigt beklagede Mynster sig over, at kunstneren J. V. Gertner, som skulle illustrere udgivelsen af hele "Salvings-Acten", endnu i skrivende stund (1846) ikke var færdig. Men illustrationen – som her er gengivet – blev således færdig kort tid efter. Efter tegning af J. Vilh. Gertner, fuldført 1846, De danske kongers Samling, Rosenborg.

København: Fønix 2026
isbn 978-87-93600-38-6 (e-bog)

2. udgave (1. udgave 2021)

Palmeserien #19
ISSN 2446-175X

Udgivet under en Creative Commons licens,
CC BY-NC-SA: Kreditering-IkkeKommerciel-DelPåSammeVilkår

www.foenix1976.dk

INDHOLD

Forord.....	6
1. Guldalderen på tværs – tolerance og kirke.....	8
Indledning: Romantikens individualisering.....	8
Samvittighedsfrihed og religionstolerance.....	11
Vækkelserne.....	17
Debatten om kirkens rummelighed: Balancen mellem autorisation og frihed.....	20
Grundtvigs forsvar for det eksisterende dåbsritual og hans forslag om dobbelte formularer.....	26
Regeringens opfattelse af autorisation og frihed. Præsternes private ritualændringer.....	34
Afslutning: Opløsning og rummelighed.....	38
2. Liturgidebat: Den store ritualkamp i 1830'erne.....	40
Indledning: Ritualsagen i hele sin rette sammenhæng.....	40
Regeringens høring af gejstligheden 1834-1836.....	41
Biskop Mynsters arbejde med et ritualudkast og fornyet høring af biskopper og præster.....	45
Mynsters ritualudkast, 1839: Grundtvigs kritik af dåbshandling...50	
Kirkeritualets gudstjeneste og Mynsters forandringer: Tekstforslag og kollektter.....	53
Det Teologiske Fakultets votum. H.L. Martensen i mindretal.....	61
Liturgikommissionen af 1840 og kongens manglende autorisation.....	66
Afslutning: Ritualreformens forlis.....	68

3. Strukturdebat: Forholdet mellem stat og kirke.....	70
Indledning: Forsøg på reformer.....	70
Regeringens tiltagende religionstolerance frem mod indførelsen af religionsfrihed.....	71
Grundloven af 1849.....	76
Grundlovens løfte om en dissenterlov for andre trossamfund.....	79
Grundlovens løfte om en kirkeforfatning og folkekirkens fortrinsstilling.....	83
Regenten (kongemagten) og kirken.....	89
Kirkeforfatningsforslagene: Indre og ydre anliggender.....	92
Kirkekamp mellem kirkeforfatning og valgmenighedslov.....	98
Det kirkelige Råd af 1883.....	104
En kirkeforfatning nedefra? Menighedsråd og delvis selvstyre. .	110
Afslutning: Religionsfrihed og J.C. Christensens lavkirkelige struktur.....	115
4. Liturgidebatten i sidste halvdel af 1800-tallet.....	117
Indledning: Reformdebatten krydsede mellem emnerne liturgi og struktur.....	117
Ritualbøger efter 1849.....	118
Mynsters tekstforslag og kirkekommissionen af 1853.....	124
Præstemandens ønske om nye prædikentekster. Diskussioner på konventer.....	128
Præsternes tekstforslag overdrages Det kirkelige Råd (Peder Madsens indsats).....	132
Biskoppernes dåbsritual i 1895. Peder Madsens dåbssyn og dåbsritual i 1912.....	138
Nadverritualet og de øvrige ritualændringer i 1890'erne og 1912.....	145
Afslutning: Biskopperne Mynsters og Madsens indflydelse og Grundtvigs dåbspagt.....	153

5. Kirkehistoriske tiltag frem til nutiden.....	156
Indledning: Samspillet mellem struktur og liturgi.....	156
Strukturdebat: Gentagelsen.....	158
Folkekirkebegrebet.....	164
Afslutning: Liturgidebat om indre anliggender og frihed.....	167
Perspektiver.....	172
Bilag 1. Dåb og nadver i 1800-tallet.....	180
Bilag 2. 2. tekstrække, autoriseret 1885, og J.P. Mynsters forslag fra 1839.....	182
1. Epistelteksterne:.....	182
2. Evangelieteksterne:.....	183
Perikoperne i 2. tekstrække, autoriseret 1992, og J.P. Mynsters forslag fra 1839.....	185
Bilag 3. Dåbsritual, revideret i 1895 og ændret i 1912.....	186
Bilag 4: Om Peder Madsens dåbsteologi og dåbsritual af 1912	188
Kilder og litteratur.....	194

FORORD

UNDER DEN SENE ENEVÆLDE var der for alvor ved at vise sig en begyndende opløsning af den lutherske enhedskultur. Tolerancen dannede forudsætningen i hele guldalderens periode 1800-1850 og kan sammenfattes i respekten for individets samvittighedsfrihed. Denne frihed udviklede kirkens rummelighed til trods for statens krav om overholdelsen af *Kirkeritual af 1685* med tilhørende nyeste udgave af *Forordnet Alterbog*, dvs. de to stadig gældende ritualbøger i 1800-tallet. Der var tale om en individualisering, som blev holdt på plads af samfundsfællesskabets krav om enhed.

Guldalderens individualisering og personlige valg førte til liturgiske kirkekampe og krav om ritualreformer. Præsterne overholdt ikke ritualbøgerne fuldt ud, og det udviklede sig til, at balancen mellem autorisation og frihed forrykkede sig i frihedens favør. Enevældens enhedsforståelse var dermed udfordret af den individuelle frihed. N.F.S. Grundtvig og H.N. Clausen var de to store indbyrdes modstandere, og de talte begge om deres samvittighedsfrihed.

Med *Grundloven af 1849* kom løftet om en ny struktur, forstået som en kirkeforfatning. Indtil denne kirkeforfatning var vedtaget ved lov ville flere politikere vente med liturgiske reformer, der blev forstået som folkekirkens indre anliggender. Men de gamle relationer mellem stat og kirke fortsatte, fordi der ikke kom nogen kirkeforfatning. De kirkelige administrative forhold fra enevældens statskirke gled stort set over i folkekirkens administrative forhold uden at det

lykkedes at skabe en lovfæstet ordning i forholdet mellem kirke og stat. Alle disse forudsætninger har haft afgørende indflydelse på struktur- og ritualdebatten helt frem til nutiden.

Førsteudgaven af denne e-bog udkom i 2021, og i denne revideret andenudgave har jeg tilføjet nye resultater de sidste fem år. Det har bl.a. medført en understregning af biskop Peder Madsens indflydelse på folkekirkens liturgi og struktur, akkurat som biskopperne J.P. Mynster og H.L. Martensen. De var alle konservative skriftteologer.

Denne e-bog er oprindelig en samling på fem artikler, udgivet i *Tidsskriftet Fønix*, årg. 2021, med temaet *Struktur og liturgi*. Der er altså som forudsætning for denne udgivelse tale om fem selvstændige artikler, og når de slås sammen til en bog, vil der opstå en del opsummeringer og gentagelser, som forhåbentlig ikke trætter læseren.

Grundlaget i denne revideret andenudgave er som i førsteudgaven mine detaljerede forelæsningsnoter ved forelæsninger på Fyens Stifts Teologiske Kursus og Folkeuniversiteterne i Odense, Aarhus og København i perioden 1991-2019. Det er med stor fornøjelse, at jeg tænker tilbage på denne kirkehistoriske formidling. Forelæsningsnoterne bygger på mit forfatterskab, og bøgerne er nævnt i litteraturlisten. Citater er søgt holdt i deres oprindelige ortografi, hvilket har medført forskellige varianter i sprog og anvendte bogstaver. Andenudgaven er gennemlæst af pastor emeritus, cand.theol. Villy Klit-Johansen, som takkes mange gange for gode råd.

Odense, marts 2026,
Jens Rasmussen

1. GULDALDEREN PÅ TVÆRS – TOLERANCE OG KIRKE

Indledning: Romantikens individualisering

UNDER ENEVÆLDEN efterstræbtes en fælles veldefineret opfattelse af Gud, og det af ham skabte samfund. Denne tro skulle formidles på en bestemt måde, idet den offentlige statsreligions religiøse tro var grundlaget for alt, og omfattede så godt som alle i staten. Der var tale om en luthersk enhedskultur med fælles verdensbillede. Kirken hørte under kongens majestætsrettigheder, og kongemagten skulle gennemføre og opretholde trosenhed og den statskirkelige uniformitet i landet.

Siden starten af 1800-tallet var ideen om individets ret til at finde sin egen religiøsitet imidlertid ved at trænge igennem. Elith Olesen skrev i sin disputats *De frigjorte og trællefolket*, at romantikken var ”en æstetisk-intellektuel vækkelse (individuel opfattet), der kunne have klart religiøse aspekter”.¹

Romantikens individualisering betød et ønske om friere forhold, der gennemsyrede hele guldalderperioden og hele dens kulturkreds af åndeligt beslægtede. Flere af tidens personligheder havde fra deres ungdom fået romantikkens ånd ind i blodet. Det gjaldt f.eks. J.P. Mynster, Adam Oehenschläger og brødrene Ørsted, der havde indledt deres livslange indbyrdes venskab hos familien Rahbek, hvor man

¹ Olesen: 1996, s. 36.

samledes i Bakkehuset ved København, der var centrum for tidens litterære dannelse. Disse ledende personligheder havde hørt Henrich Steffens' forelæsninger i årene 1802-04. Det havde udviklet deres erkendelse og skabt tætte relationer mellem deres respektive fagområder som teologi, jura, filosofi, kunst og litteratur.

Vennerne fra kredsen hos familien Rahbek fik alle ansvarsfulde poster i samfundet, og de holdt sammen hele livet. Det skete med uformelle samtaler og møder, når f.eks. Mynster og Ørsted spillede l'hombre sammen med Oehlen-schläger "under allehaande krydsende Smaasamtale".² Ørsted og Mynster talte ofte sammen om kirkelige sager. Mynster var landets ledende biskop i Sjællands Stift og Ørsted var ledende juridisk embedsmand i kongens regering. Vigtig var deres samarbejde under den sene enevælde.

Med Steffens *Philosophiske Forelæsninger* fremkom det nye begreb om det ubevidste, forstået som "Ahnelsen om vort oprindelige Slægtskab med det Evige" – dvs. "Guddommen". Det betød, at menneskets hele bestemmelse ikke blot var givet med dets "borgerlige Virkningskreds". Mennesket havde en universel bestemmelse, som rakte ud over samfundet. Mennesket var ikke blot natur, men Ånd, som en del af det guddommelige. I en poetisk filosofi kunne man ifølge Steffens få en dunkel anelse om, at menneskenaturen havde en gnist af evigheden i sig:

Denne Ahnelse forlader aldrig noget Menneske ganske. Selv hos den meest indskrænkede slumrer den dybt i hans Siæl. Den knytter os til den hele Natur. Den giver alt det enkelte en højere ædlere Betydning.³

² Mynster: *Om J.P. Mynster*, 1877, s. 29.

³ Steffens: 1968 (1. udg. 1803), s. 6ff, 134f, 143.

Steffens talte om troslivet som ”et højere Liv”. Elith Olesen beskrev ligefrem Henrich Steffens som en vækkelsesprædikant for sit budskab.⁴

Romantikens og guldalderens individualisering medførte et friere forhold til kristendommens indhold og til tidens kirke, hvor trosbekendelse og kirkeritual (1685) fik en rummelig tolkning. Teologerne var overbeviste om, at gejstligheden havde hovedansvaret for, at den rette lære og fortolkning blev udledt af Den hellige Skrift, som ofte blev tolket historisk-kritisk. De lagde vægt på det overnaturlige i åbenbaringen og det almenmenneskelige, dvs. samvittigheden, der var indgangen til den åbenbarende Kristus.

Romantikens teologer er ofte siden blevet kaldt overgangsteologer eller skriftteologer. Deres ståsted lå mellem rationalisme og vækkelseskristendom. Eksemplet er J.P. Mynster (1775-1854), der fra 1801 var sognepræst i Spjellerup og Smerup ved Faxe, og siden i 1811 blev kapellan ved Vor Frue Kirke i København. Mynster udgav flere skrifter og prædikensamlinger og søgte at overvinde rationalismen. Fra 1826 var han hofprædikant og fra 1828 kgl. konfessionarius. Han blev udnævnt til biskop i Sjællands Stift i 1834 og var dermed statskirkens absolutte førstemand.

Dannelsesidealet i romantikken var dels præget af idealisme, individuel religiøsitet og ny fædrelands- og historieforståelse og dels af en kritisk holdning til lederskab i enevældens fællesskab. Både religiøsitet og samfundsforhold var diskussionsemner, der udfoldede sig i embeds- og kirkekredse hos biskopperne J.P. Mynster (Sjællands Stift), og efterfølgeren H.L. Martensen samt hos juristen A.S. Ørsted. Dertil kom digterpræsten N.F.S. Grundtvig og professor i teologi H.N. Clausen, som beskrives senere.

⁴ Olesen: *De frigjorte og trællefolket*, 1996, s. 37.

Personligheder som Ørsted, Mynster og senere Martensen var konservative. Samfundet var en organisme, hvor borgerne var forskellige med forskellige opgaver og talenter, men samtidig måtte de indordne sig under samfundets enhed, dvs. kongen, nationen, kirken og etikken, med dens institutioner samt historiske og kulturelle bånd. Billedet var, sagt med 1. kor. 12,12: ”legemet er en enhed, selv om det har mange lemmer”.

Henrich Steffens forelæsninger 1802-1804 fik denne tænke-måde frem i lyset, idet ”et Menneske [legeme] er ... udelelig, fuldkommen identitisk, én”, men de enkelte organer har hver sin virksomhed: ”Øjet vil blot se, Hjertet blot befordre Cirkulation”. Forestillingen om de enkelte Deles Individualitet” i samfundet skulle komme til sin ret: ”Geniet er Guddommens egen Straale”. Samtidig var det nødvendigt at underordne sig den ”eene udeelelige Idee”. Steffens var optaget af denne ”Eenheds-Tendenz”, som hindrede egoismen og fastholdt én organisme.⁵

Samvittighedsfrihed og religionstolerance

Den personlig religiøsitetens udgangspunkt var samvittigheden, der opstod i mødet med Guds vilje og i samværet med andre mennesker. Mynster og andre konservative fastholdt skabestankens gudsforhold. Hans skrifter og forkyndelse udtrykte menneskets møde med Guds vilje, og det blev understreget, at i menneskets relationer med andre levede samvittigheden, der var udtryk for en fælles indsigt og normdannelse. Der var tale om et moralfilosofisk udgangspunkt med inspiration fra filosofen I. Kant. Mynster

⁵ Henriksen m.fl.: *Ideologihistorie I*, 1975, s. 11-29 (citerer: s. 15, 23f.). Jf. Nygaard: *Kærlighedens samfund*, 2016, s. 38-50.

omtalte samvittighedens indre stemme, og forstod den som bindeleddet mellem Gud og menneske. Det drejede sig om lydighed i kraft af samvittigheden, som førte den søgende mod Kristusåbenbaringen, til ”den Guds Fred, som overgaar al Forstand”.⁶

Denne forståelse af individets ret til religiøsitet afspejlede sig ikke alene i denne teologiske og historiske nyorientering, som prægede den danske guldalder, men også i centraladministrationens håndtering af religionstolerancen, hvor der skete en udvikling, udtrykt med princippet om samvittighedsfrihed. Den enkeltes personlige samvittighed skulle respekteres, ikke mindst i åndelige spørgsmål, men samtidig måtte individet for at undgå egoismen forholde sig enevældens enhed.

Samvittighedsfriheden kom til udtryk i en religionstolerance, som prægede flere af kongens regeringssager. De tolererede trossamfund under enevælden siden Christian 4. var de reformerte, katolikkerne og de mosaiske jøder. De havde fristad i Fredericia og menigheder i København.

Kongen gav jøderne borgerlige frihedsrettigheder i 1814, men det kunne hverken siges at have tilslutning i den brede befolkning eller hos mange i tidens elite. Jødernes frihedsrettigheder kom i stand, fordi regeringen stod fast imod den offentlige mening. Borgerrettighederne givet til jøderne havde ”deres Rod i en Aand, der alt i længere Tid var gaaet gennem Regjeringen”. Den gennemførte ”et human Formaal og det et saadant, der havde den da herskende Stemning imod sig”. Dette fortalte kancelliets embedsmand, juristen A.S. Ørsted (1778-1860) i sine erindringer: *Af mit Livs*

⁶ Mynster: *Meddelelser*, 1854, s. 151-152; jf. s. 100, 115, 140. Rasmussen: *J.P. Mynster*, 1999, s. 108-113.

og *min Tids Historie*.⁷ I dag virker denne iagttagelse meget aktuel.

Som deputerede i Sjællandske justits- og politivæsen i Danske Kancelli havde Ørsted formentlig et førstehåndsindtryk af befolkningens uvilje mod jødiske borgere. Ørsted var en af landets førende jurister i centraladministrationen. Han skrev adskillige retslærde og moralfilosofiske afhandlinger og udgav *Juridisk Tidsskrift*. Ørsted var deputeret i Det danske Kancelli 1813-1848 og generalprokurør og dermed enevældens lovforfatter 1825-1848. Fra 1835 var han kgl. kommissarius i Roskilde og Viborg Stænder, og blev medlem af Christian 8.s gehejmestatsråd 1842-1848.⁸

Angreb på jødiske borgere udsprang af den intolerance, som viste sig i den litterære jødefejde i 1813 og senere i 1816. Digteren Th. Thaarup, teologerne Otto Horrebow og kgl. konfessionarius Chr. Bastholm m.fl. beskyldte jøderne for at have korsfæstet Jesus og for at være troløse og skadelige borgere. Således var jøderne kun optaget af penge og til fare for landets økonomi, de var egennyttige og dovne, og som menighed udgjorde de en stat i staten. Derimod blev jøderne direkte forsvaret af især digterne, professor J. Baggesen fra Kiel Universitet og digterpræsten St. St. Blicher. Sidstnævnte fremhævede i skriftet *Bør Jøderne taales i Staten?* (1813) alvor i jødernes religiøsitet og deres mådehold i livsførelse, deres godgørenhed samt deres flid med arbejdet til livets ophold og det på fuld lovlig vis. Han måtte i lyset af jødernes skæbne stille sig både beundrende og medlidende. Blicher opfordrede til at afvise tyranni og fanatisme og til at elske mennesket, og det uanset hvilken religion, det dyrkede. Senere under debatten om de ny Stænderanordninger i 1834 blev Blicher langt mere afvisende overfor jøderne. De

⁷ Ørsted: bd. 3, 1855, s. 296-298.

⁸ Rasmussen: "Jura og kirkelove", 2023, s. 63-89.

burde være mere taknemmelige og ikke kræve valgbarhed til Stænderforsamlingerne.

N.F.S. Grundtvig (1783-1872) gav også sin mening til kende i skriftet *Til Fædrenelandet om dets Tarv og Fare* (1813).⁹ Han afviste angrebene på jøderne, selvom han kunne fastholde de sædvanlige fordomme såsom jødernes ”Kræmmeraand” og deres ”lumpneste Egennytte”, men dog tilføjede han, at det også ramte kristne. Grundtvig fremhævede tillige, at man ikke uden videre kunne betragte jøderne som ”Lemmer paa et Statslegeme”, fordi de ved deres ”Herkomst, Tro eller Sprog” ikke var direkte knyttet til det danske folk. Han var meget uenig med dem, som ville indlemme jøderne i det danske samfund – ”saalænge de ei indlemme sig selv i Menigheden”! Men hvor man altid havde angrebet jøderne for alt ondt som skete et samfund, var det nye og alvorlige med jødefejden, at man anklagede jøderne på grundlag af deres hellige skrifter og religion. Dette angreb var ifølge Grundtvig et bevis på, hvor ”uchristelig Tidens Boglærde tør tænke og tale”! Grundtvig ændrede senere ikke holdning over for jøderne. Forfatteren Meir Goldschmidt anså han for eksempel i 1850 for at være statsborger, men ikke født ind i folket som dansker.

J.P. Mynster udgav i 1814 et lille skrift *Over Lessings Nathan den Vise*, som på baggrund af jødefejden var en mere principiel afvisning af intolerancen.¹⁰ Mynster havde læst K.L. Rahbeks udgivelse fra 1799: *Nathan den Viise: Et dramatisk Digt i 5 Optog*. Det kgl. Teater opførte senere Lessings stykke i april 1840 og satte derved spørgsmålet om religionstolerance på den offentlige dagsorden på et tidspunkt, hvor opfattelsen af danske jøder blev mere negativ, f.eks.

⁹ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. II, 1904ff., s. 775ff (jf. Grundtvigsvaerker.dk).

¹⁰ Mynster: *Blandede Skrifter*, afd. 1, bd. 1, 1852, s. 275-306.

hos Blicher og Grundtvig. På samme vis som Blicher og Grundtvig var Mynsters opfattelse af jøderne i slutningen af perioden også tiltagende negativ. I tiden omkring 1840 havde den nationale forståelse med definition af fædreland og det danske sprog fået en hovedrolle. Tolerancen over for tyskere, jøder m.v. var blevet meget mindre.

Kulminationen på jødefejden i 1813 og 1816 kom, da folkemængden i København forfulgte jøderne. Det skete i 1819-1820. Jøderne fik skylden for landets bankerot i 1813, tabet af Norge i 1814, der alt sammen førte den almindelige borger i økonomisk armod. Jøderne blev syndebukke.

Jødeforfølgelserne startede i København. Det skete den 4. september 1819 i Østergade. Raphaels modebutik blev angrebet og ruderne knust. Politiet under ledelse af politidirektør O.H. Hvidberg kunne ikke holde styr på folkemængden. Derfor indsatte Frederik 6. (1768-1839) husarerne i Københavns gader. De ryddede gaderne med flad sabel (klingen blev slebet i krig!) og spredte folkemængden. Mange blev arresteret og ført til Politiretten i København. Kongen udstedte en bekendtgørelse til københavnske borgere og lovede – som skrevet i *allernaadigste Forordninger og Aabne Breve for året 1819* – en dusør på op til 4000 rigsbankdaler for afgørende oplysninger til pågribelse af bagmændene. Størrelsen på dusøren viste sagens alvor. Samtidig fik alle Københavns borgere ("Huusfædre") udgangsforbud i tidsrummet fra kl. 8 aften til kl. 5 morgen. De fik påbud om at lukke porte, døre og kældre samt holde børn, tyende, svende og drenge inden døre. Udgangsforbuddet fungerede dog først efter nogle dage, da hæren den 10-11. september 1819 var kommet på plads i hovedstaden.

I datidens embeds- og borgerkredse var man overrasket over, at regeringen gennemførte borgerretsreformen for jøderne i 1814, når den offentlige mening oftest så ned på

jøderne og derfor var imod. A.S. Ørsted og andre embedsmænd i regeringskredse fulgte i stedet deres samvittighed, ligesom jøderne i landet efterhånden var en vigtig samfundsgruppe. Denne forståelse fremgik også af kongens resolution af 28. august 1813, hvor regeringen ikke længere i offentligt regi ville bruge udtrykket ”jøde”, men derimod ville holde sig til deres borgerlige stilling. Denne tolerance kom på en prøve ved en bekendtgørelse fra september 1819 i anledning af den korporlige jødeforfølgelse, hvor regeringen talte om udøvelse af voldsomheder på ”Vore Borgere”.

Frederik 6.s regering søgte at komme til bunds i årsagen til urolighederne, men det lykkedes ikke. Tilbage stod indtrykket af en human regering, som med magt fastholdt en respekt overfor jødiske borgere af den mosaiske tro – og det på trods af folkestemningen. Regeringens holdning var præget af romantikkens tankegang med respekt for jødernes individuelle religiøse rettigheder, og samtidig fastholdt den samfundsfællesskabet med jøderne som landets danske borgere, der skulle underordne sig landets styre. Anderledes så den menige befolkning på jøderne, som fik skylden for landets elendige økonomiske tilstand.

Urolighederne fortsatte således, ikke blot til januar 1820 som hidtil antaget, men næsten året ud. I september 1820 kulminerede optøjerne, og der blev knust ruder og tændt bål hos flere jødiske familier, samt udvist truende adfærd af den sammenstimlede folkemængde, og det kom til konfrontationer med ordensmagten. Denne gang vurderede geheimestatsminister Frederik J. Kaas, at det ikke alene drejede sig om jødeforfølgelser, men om et ulmende oprør mod regeringen. Organiseringen af urolighederne blev af Frederik 6.s regering kædet sammen med planlægningen af en politisk revolte mod kongen. Teologen dr. Jacob J. Dampe og hans kreds af støtter blev overvåget og anklaget for højforræderi.

Dampe blev forvist til Christiansø ved Bornholm. Ved årskiftet 1820-1821 var der igen ro i Københavns gader. Regeringen havde betragtet hele situationen med alvor. Befolkningens jødeforfølgelser og negative holdning til jøder viste, at religionstolerancen ikke havde nemme vilkår og især kom til udtryk hos eliten.¹¹

Vækkelserne

Tolerancen, givet med kravet om samvittighedsfrihed, fik indflydelse på forholdet til jøderne og til reformerte og katolikker. Internt i statskirken påvirkede tolerancen også, idet præsterne tog lempeligere på overholdelsen af *Kirkeritualet af 1685* med tilhørende *Forordnet Alterbog 1688*.¹² Flere præster tog sig friheder med krav om samvittighedsfrihed. De ændrede i eksisterende kirkeritual og alterbog, og de vakte var meget bevidste om den nye situation, og protesterede mod præsternes ændringer.

Vækkelserne tog til i 1800-tallets første årtier. Det startede med de stærke jyder omkring Hedensted og Vejle, som ønskede at fastholde Thomas Kingos salmebog fra 1699 og Erik Pontoppidans Katekismeforklaring over Luthers *Lille Katekismus* fra 1737 til oplæring af børn og konfirmander. De kunne ikke acceptere biskop N.E. Balles katekismeforklaring og lærebog fra 1791 til børn og ungdom og hans salmebog fra 1798. Det kom til retssager, hvor den offentlige

¹¹ Schwarz Lausten: *Frie Jøder?*, 2005, s. 16ff, 106ff; Rasmussen: *Religions-tolerance*, 2009, s. 62ff; Rasmussen: "Politirapporter om jødeforfølgelser", 2019, s. 25ff; Feldt: "Jødisk inklusion", 2024, s. 71-78.

¹² *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985*, genoptryk af 1. udg., 1985; *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*, red. af A. Krogh, 1855; *Forordnet Alter-Bog udi Danmark og Norge, 1783*; *Forordnet Alter-Bog for Danmark, 1830*.

myndighed krævede, at de stærke jyder brugte de nye bøger, som var blevet autoriserede af kongen.

Siden fortsatte vækkelserne andre steder, oftest inspireret af luthersk andagtslitteratur fra 1600-tallet og af herrnhuterne fra Christiansfeld, som missionerede i Sønderjylland og videre i Østjylland og på Vestfyn. I 1813 etablerede herrnhuterne sig for alvor i København med stor succes. Fra 1819 sprang vækkelsen ud på Kertemindeegnen på Fyn og bredte sig til Østfyn, hvorfra den kom til Sydvestsjælland og efterhånden i løbet af 1830'erne nåede flere egne på Sjælland, og der opstod også flere kredse i København.

De vakte anvendte den gamle andagtslitteratur fra ortodoksiens og pietismens tid samt bl.a. lægprædikanten Peter Larsen Skræppenborgs småskrifter fra 1830'erne, der f.eks. præsenterede N.F.S. Grundtvigs dåbssyn for de vakte. I Peter Larsens forfatterskab blev der talt om mission i sognet, som blev kædet sammen med dåben og omvendelsen. Barne-døbte skulle se sig i lyset af omvendelsen. Grundtvigs tanker om dåbspagten, givet med dåbshandlingens ja-ord til forsagelsens og trosbekendelsens enkelte led, blev tolket af Peter Larsen. Den barnedøbte skulle pga. synden kæmpe for at blive stående i sin dåbspagt med Gud. Barnedåben var for Larsen det vigtige udgangspunkt. Men hvis barnet under opvækst og senere i livet faldt ud af sin dåbspagt, måtte det søge omvendelsen på ny og modtage Herrens nådige tilsigelse. Det synlige tegn herpå var gudstjenestens altergang. Denne tankegang hørte de vakte også i Luthers udlægning af dåben i hans *Lille Katekismus* og i hans prædikener.¹³

I den læste andagtslitteratur mødte de vakte en luthersk tilgang, og det prægede deres tro. Den reformatoriske forståelse af retfærdiggørelse ved tro spillede en stor rolle.

¹³ Larsen: ... *vores hellige Daabspagt*, 1839, s. 24, 35, 43-46, 52-54. Rasmussen: *Vækkelser*, 2016, s. 115-120.

Ligeledes de lutherske tanker om arbejde og kald samt levevis (troens frugter). Om Luthers åndelige troserfaring læste de vakte i Luthers prædikener, især i *Dr. Morten Luthers Kirke- og Huuspostil*, oversat og trykt i 1828, som siden udkom i flere oplag. Populære andagtsbøger var Johann Arndts *Den Sande Christendom* (1688 og senere udgaver), H. J. Hvalsøes *De Bedendes aandelige Kiæde* (1700/1835; 1852 udgivet af V. Birkedal, Ryslinge), Chr. Scriveres *Siæle-Skat* (1741ff) og K.H. von Bogatzsky's *En Gylden Skat-Kiste for Guds Børn* (1754; 1837 og 1840 udgivet af P. Larsen Skræpenborg).¹⁴

Fra slutningen af 1830'erne blev kirkelivet på Langeland præget af en voldsom vækkelse. I forbindelse hermed opstod en baptistisk vækkelse, der praktiserede voksendåb og var inspireret af den baptistiske menighed i København, som etablerede sig i 1839. Denne udvikling udfordrede statskirkens præster, der nu måtte skærpe deres positive syn på barnedåben. Vækkelserne fortsatte med stor kraft i 1840'erne.

De vakte havde i stigende grad vendt sig mod de etablerede sognepræster og deres prædikenmonopol ved at holde gudelige forsamlinger i private hjem, ofte søndag eftermiddag. Forsamlingerne var ledet af tilrejsende lægprædikanter. Forsamling og prædikant skulle godkendes af stedets præst ifølge gældende regler fra 1741, hvilket førte til konfrontationer og politianmeldelser, fordi præstens godkendelse ikke forelå. Derfor blev lægprædikanter dømt i retssager. Retsgrundlaget for tilladelse til religiøse forsamlinger stod at læse i konventikelforordningen fra 1741, offentliggjort i *Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve*.¹⁵

¹⁴ Sst., s. 88-115.

¹⁵ 1741, III. Deel, udg. af J.H. Schou, 1777, s. 363ff.

Modsætningerne kom hurtigt til udtryk i kampen om den rette lutherske liturgi. De vakte gjorde kraftig modstand mod præsternes forsøg på at modernisere kirkeritual og alterbog, og de holdt fast ved den eksisterende liturgi, som også almuen var fortrolig med. De fik medhold af vækkel-sespræster og N.F.S. Grundtvig, der slog kraftigt på de ”gammel-dagstroendes” ret til religiøs samvittighedsfrihed. Grundtvig kaldte sine modstandere for rationalister, men ville gerne blive i kirken sammen med dem, hvis der kunne blive religiøs frihed for begge parter. Det var især i København og i købstæder, at der blandt præster og dannede borgere var klare ønsker om en reform af liturgien, der bedre passede til tiden i 1800-tallet, både sprogligt og indholdsmæssigt.

*Debatten om kirkens rummelighed:
Balancen mellem autorisation og frihed*

Kirkestyrets forståelse af det nødvendige i en rummelig statskirke tog til mod enevældens afslutning. Biskop J.P. Mynster og til dels Det danske Kancellis ledende juridiske vejleder, generalprokurør A.S. Ørsted fik væsentlige roller. De byggede videre på romantikkens moralfilosofiske retning, som skulle forstås i sammenhæng med religion. Ørsted skrev netop: ”Navnlig kan man opstille Lydighed mod den guddommelige Villie som den øverste Grundlov for Ethiken”.¹⁶ Ørsted havde siddet under Mynsters prædikestol i mange år, og ifølge de trykte erindringer var han knyttet til J.P. Mynsters kristendom, som netop lagde vægt på den

¹⁶ Ørsted: *Af mit Livs og min Tids Historie*, bd. 1, s. 176.

enkeltes samvittighed og pligtbevidsthed, dvs. etikken, som bindeleddet mellem Gud og mennesker.¹⁷

Ørsted anså den evangelisk-lutherske tro for enevoldsstatens grundlag, men for ham betød det en rummelig fortolkning af kirkelovene ud fra samvittighedsfriheden. For liv og retslære var knyttet sammen i tolkningen. Kirkelovene og deres retsregler skulle forstås i sammenhæng med menneskelivet i praksis. Det gjaldt både den moralfilosofiske og religiøse side af menneskelivet.¹⁸

Generelt gik tidens teologer ind for en friere forståelse og tolkning af præstedens forpligtelse på kirkens bekendelsesskrifter, dvs. de oldkirkelige bekendelser, Den augsburgske Bekendelse af 1530 og Luthers *Lille Katekismus*. Ørsted gjorde sig offentligt til talsmand for, at bekendelsesskrifterne ikke blot skulle tolkes efter bogstaven, men efter ånden og meningen. Dette synspunkt behagede ikke kongen. Ørsted fik derfor pga. sine offentlige udtalelser herom i 1826 en sag på halsen og blev irettesat af Frederik 6. Ørsted måtte herefter ikke længere udtrykke sig frit. Flere embedsmænd fra den offentlige forvaltning tilsluttede sig dog trykkekfrigheden. Mynster havde søgt at støtte Ørsted, men uden held. De to var enige i synet på at respektere borgernes samvittighedsfrihed.

Ønsket om rummelighed viste sig altså i tidens kirkelige diskussioner. Spørgsmålet om overholdelsen af *Kirkeritualet af 1685* med dets retslige forskrifter og den tilhørende alterbog indtog i denne sammenhæng en væsentlig plads. Om denne sag findes et righoldigt kildemateriale i administratio- nens embedsarkiver i Rigsarkivet.¹⁹ Der var tale om en kirke- kamp om ritualen, især dåb og nadver.

¹⁷ Sst., bd. 3, s. 301-314. Rasmussen: *J.P. Mynster*, 1999, s. 112f.

¹⁸ Rasmussen: "Jura og kirkelove", 2023, s. 69-74.

¹⁹ Rigsarkivet, Ra. Nr. H.22. Ritualsagen.

J.P. Mynster og A.S. Ørsted placerede sig i en midtsøgende position. Mynster ønskede – ofte i samarbejde med Ørsted – en rummelig kirke, hvor folket, kirken og staten var en enhed med plads til både de kirkevante og de mindre interesserede, som blot benyttede kirkens ritualer på forskellige stadier af livet. Særligt krævede han orden i kirkestyret, ikke mindst dets retslige grundlag, og lagde samtidig vægt på den evangelisk-lutherske bekendelse. Kirkens rummelighed og fælles bekendelse udgjorde hans spændingsfelt.²⁰

N.F.S. Grundtvig og magister Jacob Chr. Lindberg ville noget andet end denne rummelige kirke. De ville have al kirkelig ensartethed opløst og foreslog en ”fri Stats-Kirke”, der alene var en statslig juridisk-økonomisk ramme om de enkelte præsters og menigheders selvstændige liv – med frihed såvel dogmatisk som liturgisk på bibelsk grund.

Som præst levede Grundtvig (1783-1872) med de autoriserede ritualer. Han fik embede i Præstø i 1821, dernæst var han kapellan ved Vor Frelzers Kirke i København. I hans unge dage havde han fulgt Henrich Steffens forelæsninger i 1802-1804, som havde været en øjenåbner, fordi han i disse forelæsninger følte ordets kraft.²¹ I 1825 udgav han *Kirkens Gienmæle*: I stedet for ”Skriften alene” stillede Grundtvig kirken og den mundtlige tradition, levendegjort i trosbekendelsen ved dåben og i nadverens indstiftelsesord. Han valgte at tage sin afsked i 1826, og kort efter blev han dømt i en injuriersag, anlagt af professor H.N. Clausen (1793-1877).

I sine unge år stod Grundtvig på god fod med Rahbekkredsen. Han var biblicist og teologisk konservativ, hvilket ændrede sig efterhånden.²² Fra begyndelsen af 1830’erne

²⁰ Rasmussen: ”Jura og kirkelove”, 2023, s. 63-66.

²¹ Rasmussen: *Grundtvig og Mynster*, 2023, s. 25ff.

²² Sst., s. 19ff, 33ff.

skelnede Grundtvig mellem skole/folkelighed og kirke/kristendom. Dette nye kultursyn med folkeoplysning og danernes historiske fællesskab manifesterede sig i 1832 med udgivelsen *Nordens Mythologi*. Grundtvig ønskede at fokusere på menneskelivet, og hans tanker om folkehøjskolen tog sin begyndelse. Det var en anden tankegang end den konservative organismetænkning, hvor det individuelle (samvittigheden, friheden) indgik i helheden (kongen, nationen, kirken og etikken) i en klar orden. De følgende år udgav Grundtvig mange skrifter og bøger om sit folkelige og kirkelige syn. Fra 1839 til sin død var Grundtvig præst ved Vartov Hospital.

En anden kirkelig front åbnede sig med liberale skriftteologer. Således ønskede den fynske biskop N. Faber og professor ved Københavns Universitet H.N. Clausen synodale ordninger i enevældens statskirke. De ville have en synlig kirkeorganisation med større uafhængighed af staten. Drøftelserne af sådanne ordninger foregik i de gejstlige konventer især blandt de liberalt påvirkede præster. Faber organiserede egentlige synodale konventer med flertalsafgørelser i forbindelse med den fynske gejstligheds drøftelser af ritualsagen i 1830'erne.²³

Ritualdebatten foregik hovedsagelig indenfor gejstlighedens kreds, men som allerede nævnt med skarpe protester fra de vakte lægfolk, der ville fastholde det gamle kirkeritual fra 1685. Formentlig havde biskoppernes *Hyrdebrev af 1817* med sin åbenhed og tolerance givet mange præster det indtryk, at der var blevet større rummelighed i forholdet statskirke, hvilket blandt andet betød et friere forhold til enevældens krav om en liturgisk fælles orden. Hyrdebrevet var i

²³ Rasmussen, "De kirkepolitiske forhold", 2024, s. 88-95.

1817 sendt til alle præster i landet i anledning af 300-året for Luthers reformation.²⁴

Situationen blev imidlertid uholdbar, fordi modsætningerne skærpedes. Det viste sig med den voldsomme ritualdebat, især om præsters ret til ritualforandringer, og i de vakte protestbevægelse med adresser til konge og regering bl.a. sognebåndsløsning. De vakte ønskede at undgå de sognepræster, som ændrede i det autoriserede kirkeritual fra 1685 ved at løse sognebånd til vakte præster. Præsters ritualændringer skete især i ”Daabsformularen”, der i samtidens forståelse omfattede Forsagelse, trosbekendelse og døbeord i den treenige Guds navn.

Biskopperne frygtede et skisma med splittelse i statskirken. Regeringen havde i kancellicirkulære af 12. august 1828 fastholdt, at der ikke måtte afviges fra hverken kirkeritualet eller alterbogen ved de kirkelige handlinger. Fremtrædende københavnske præster ændrede alligevel i det gamle autoriserede kirkerituals liturgiske formularer. I hele denne udvikling spillede Lindberg en hovedrolle som de vantes talerør, ikke mindst gennem Lindbergs udgivne blad *Nordisk Kirke-Tidende*, som i 1830’erne cirkulerede blandt de vakte på Fyn og Sjælland.²⁵

De vantes klager over præsters selvbestaltede ændringer var rettet mod pastor P.C. Stenersen Gad (Trinitatis Kirke, København), dernæst mod hans svigerfader stiftsprovst H.G. Clausen (Vor Frue Kirke, København). Deres sager var de oftest fremhævede. Det drejede sig for P.C. Stenersen Gads vedkommende om ændringer i nadverens bortsendelsesbøn. Formuleringen: ”Hvormed han har fyldestgjort for alle Eders Synder”, blev ændret til følgende: ”til hvis Ihukommelse, I helligholde denne Handling”. Væk var Kristi forso-

²⁴ Rasmussen: *J P Mynster*, 1999, s. 68ff.

²⁵ Baagø: *Jacob Christian Lindberg*, 1958, s. 169ff, 196ff.

ning. H.G. Clausen ændrede derimod i dåbsritualet. Han udelod korstegningen efter den indledende tale og omskrev forsagelsen til: ”Forsager du Synden og alt Ondt, som er Gud mishageligt?”, ligesom leddet i trosbekendelsen ”nedfoer til Helvede” også blev ændret (jf. bilag 1). Han ønskede ikke at medtage Djævelen og helvede.

I to skrifter 1831-1832 (*Et fornødent Selvforsvar* og *Om liturgisk Frihed*) udtrykte pastor Stenersen Gad synspunkter, som deltes af de præster, der ikke følte sig bundet til præstedens ritualforpligtelse. Præsten stod overfor et meget forældet kirkeritual, og derfor burde der være frihed til at ændre ord og sætninger, i det mindste i de væsentlige dele af liturgien, for at lette samtidens forståelse og fremme andagten. Ønsket om en bedre balance mellem autorisation og frihed blev hermed fremført, ikke mindst af københavnske præster.

Mynster deltog også i den offentlige debat. I starten af 1832, lige inden Grundtvigs udgivelse af skriftet *Om Daabs-Pagten*, udgav han en artikel i *Dansk Ugeskrift*.²⁶ Principielt understregede han på luthersk vis præstens forkyndelsesfrihed i enevældens statskirke. Det gjaldt ikke alene prædikenen fra prædikestolen, men også talen ved begravelser, ved vielser og eventuelt i forbindelse med nadver og dåb: skriftetale og faddertale. Men han kunne ikke gå med til, at der skulle være vidtgående frihed ved præsters brug af kirkeritualet og alterbogen. Efter Mynsters bedømmelse ønskede de fleste så vidt muligt at bevare uniformiteten med én fælles gudstjenesteliturgi – genkendelig for menigheden i alle kirker. Han kunne acceptere forkortelser af ”en gammel Formular” og ombytning af ”stødende Udtryk”, hvilket præster ofte gjorde pga. de utidssvarende to ritualbøger. Men opstod

²⁶ Mynster: *Blandede Skrifter*, 2. afd., 2. bd. (bd. 5), 1856, s. 373-395.

der fra nogen i menigheden ”Misfornøielse” med præsters vilkårlige ændringer i ritual, og de pågældende indsendte en klage, ”da har egentligen den Klagende Ret, saalænge Anordningen endnu bestaaer”. Med henvisning til pastor Stenersen Gads skrift fra 1831, *Et fornødent Selvforsvar*, føjede han dog til, at ”Præsten ogsaa synes at have Ret, naar han efter saa lang Tiids Forløb begierer en Revision af vor Liturgie”. Denne forsigtige balancerende kurs mellem de stridende parter i ritualdebatten blev Mynsters linje. Han søgte en balance mellem fasthed og frihed.

Med hver sin begrundelse søgte præster og vakte lægfolk i virkeligheden at få større frihed på hinandens bekostning, hvilket biskop Mynster var klar over. Han frygtede en sprængning af enevældens uniformitetsprincip, der byggede på én salmebog, én alterbog, én ritualbog, én gudstjenesteordning, ja, én katekismus, én konfirmation, én skoleordning. Spørgsmålet var altså for kirkestyret, hvor meget ritualfrihed og sognefrihed den ansvarlige enevælde kunne tillade uden at ødelægge uniformitetsprincippet og de stærke bånd mellem stat og kirke. Her kom Mynster på kant med Grundtvig og Lindberg, der ønskede liturgisk og dogmatisk frihed. Modsætningen og kampen drejede sig om balancen mellem autorisation og frihed, for det havde betydning for forholdet mellem stat og kirke. Ritualdebatten aktualiserede med andre ord spørgsmålet om statskirkens fremtidige struktur.

Grundtvigs forsvar for det eksisterende dåbsritual og hans forslag om dobbelte formularer

Grundtvig krævede en fuldstændig kirkelig frihed for både vakte og ”Rationalister”. Han svarede sine mange modstandere i skriftet *Om Daabs-Pagten* fra 1832, og heri erklærede

han, at nu ”synes Maalet nok at være fuldt”. Han fandt, at det af regering og kirkelige myndigheder blev forlangt, at ”jeg og de andre gammeldags Christne” skulle forblive i statskirken uden at ”vor Tro” blev taget alvorlig. Grundtvig erklærede, ”at vor Daab er ægte christelig ... at vi kun er i Kirke-Samfund med dem, der har *Daab* tilfælles med os”. For ”vor Daab er ikke meddeelt os ubetinget; men Kirken har oprettet en *Daabs-Pagt* med os, som indeholdes i *Spørgsmaal og Gjensvar* ... Denne *Daabs-Pagt* ... er *uadskillelig* fra den ægte christelige Daab,” som ikke alene står at læse i alterbogens dåbsritual, men også hos Morten Luther, ja, i ”den Biskoppelige og Pavelige Kirke”.²⁷ Man kunne derfor ikke som stiftsprovst H.G. Clausen forandre dåbspagten uden at ændre hele kirkesamfundet, understregede Grundtvig. Han brugte udtrykket dåbspagten, og fastholdt dermed en pagt mellem Gud og barnet til frelse. I samtiden brugte teologer som allerede sagt det neutrale udtryk ”Daabsformularen”, der netop ikke tog stilling til pagtbegrebet.

Det største problem var stiftsprovst Clausens ændring i Djævforsagelsen, som omtalt i forrige afsnit. Det afgørende for Grundtvig var, at vi forsagede ”den personlige Fjende og Bagvasker af den *Christne Tro* og den *Christne Kirke*”. Man kunne med andre ord ikke bare forsage alt ondt, for det var noget ubestemt, som i sig selv blev til det onde, fastslog Grundtvig.²⁸

Stiftsprovst Clausens søn, professor H.N. Clausen, tog faderen i forsvar. I to artikler i *Maanedsskrift for Litteratur* (1832, 12. hæfte og 1834, 1. hæfte) imødegik H.N. Clausen ud fra Den hellige Skrift den grundtvigske påstand om, at antagelsen af en personlig Djævel var en væsentlig del af

²⁷ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. V, 1907, citater: 366-371; jf. Grundtvigsvaerker.dk.

²⁸ Sst.

kristendommen, og at forsagelsen af denne Djævel nødvendigt hørte med til en sand kristen dåb. Derimod sagde Clausen, at den personlige Djævel havde spillet en stor rolle i folketroen. Læren om det onde hørte til gengæld til de kristelige hovedlærdomme, ligesom der i Bibelen oftere taltes om forsagelse af synd end om forsagelse af Djævelen.

Grundtvig svarede i artiklen ”Om Lögnens Fader” i *Nordisk Kirke-Tidende*, 1834:

Naar nemlig Herren siger til de Jøder, som vil slaae ham ihjel og kalde dog Gud deres Fader: I har *Diævelen* til Fader og Villie til at giøre hvad han ønsker [jf. Joh 8,44], da er det vel klart nok, at skiemtede han ikke med det Vigtigste, da tillagde han Djævelen samme Slags Personlighed som Gud, og samme faderlige Forhold til de Onde som Gud til de Gode.²⁹

H.G. Clausen var skriftteolog, som de fleste teologer på hans tid. Den lutherske tradition under enevældens pietisme og oplysningstid var præget af en forandring af Luthers skriftprincip. Det kom til udtryk, da biskop Peder Hersleb i en længere betænkning i 1730'erne foreslog, at dåbsbefalingen (Matt 28,19-20) skulle være dåbens indstiftelsesord. Han ønskede forandring, idet dåbsritualet i *Kirkeritualet af 1685* manglede et indstiftelsesord. For Hersleb var det som pietist nødvendigt at hente en tekst fra Det Nye Testamente som dåbens indstiftelsesord i dåbsritualet. Han foreslog at placere skriftstedet Matt 28,19-20 centralt umiddelbart før tilspørgslen med forsagelsen og trosbekendelsen.³⁰ Hverken i det daværende dåbsritual i kirkeritualet, der blev revideret i 1783 af biskop N.E. Balle (1744-1816), eller i hele 1800-tallet

²⁹ Grundtvig: ”Om Lögnens Fader”, 1834 (Grundtvigsværker.dk).

³⁰ Thodberg: *Dåbsritualets historie*, 2017, s. 114.

var der et skriftord som udtryk for dåbens indstiftelsesord. Dåbsbefalingen eller missionsbefalingen, som den også kaldes, blev først læsning i 1912 med det dåbsritual, som biskop Peder Madsen (1843-1911) var ophavsmand til. Hans dåbsritual blev gentaget i lettere revideret form i 1992 (jf. kapitel 4 og bilag 4).

Grundtvigs udgangspunkt var biskop N.E. Balles revideret dåbsritual (jf. bilag 1), som han forsvarede mod forandringer. Det gjorde han sammen med ”de gammeldags Christne”. Dåbsritualet var som nævnt blevet revideret af Balle og optaget i den autoriserede alterbog i 1783.³¹ Således kom der en ny længere indledning, der knyttede dåbens nødvendighed til arvesynden, hvor den tidligere var knyttet til eksorcismen, som var gledet ud af brug. Denne indledning var fyldt med bibelcitater, og dominerende var mindst 11 citater fra Det Nye Testamente, herunder Joh 3,5 og Matt 28,19 (dåbsbefalingen).³²

Endelig nyformulerede Balle korstegningen, idet han henviste til Kristi kors, hvorved han afdæmpede korstegnningens magiske karakter. Balle udelod Syndflodsbønnen, som stammede fra Luthers dåbsritual af 1526. Chr. Thodberg mente, at ”en så mytologisk præget bøn ikke kunne stå for samtidens fornuftige kritik”.³³

Dåbssynet hos Grundtvig drejede sig om dåbspagten, som han opfattede som vor Herres eget levende ord, som det lød i dåbsritualet. Pagten blev oprettet på ja-ordet til forsagelse og bekendelse. Det var et konkret og personligt møde mellem Gud og barnet. Den apostolske trosbekendelse udtrykte for Grundtvig den sande kristendom, ikke som

³¹ *Forordnet Alter-Bog udi Danmark og Norge, 1783.*

³² Damlund: *Bibelbrug i 1912-ritualet*, 2024, s. 4.

³³ Thodberg: *Dåbsritualets historie*, 2017, s. 122. Pedersen: ”Til forsvar for det danske dåbsritual”, 2025, s. 165-167.

skriftlig overlevering, men som den mundtligt lød og hørtes ved barnedåben. Kristenlivet var afhængigt af denne dåbspagt mellem Gud og barnet. Dette dåbssyn blev udviklet efter *Kirkens Gienmæle* (1825) og kulminerede i *Den christelige Børnelærdom* (2. udg. 1868).³⁴

Allerede i årene 1826-1828 i *Theologisk Maanedsskrift* skrev Grundtvig artikler og formidlede sin kirkelige anskuelse. Han fremhævede ”den mundtlige Kirke-Historie; som ved *Daaben er uafbrudt, aabenlyst og levende* forplantet fra Slægt til Slægt i Menigheden”. Grundtvig understregede, at denne mundtlige kirketradition var ”vor Troes-Bekiendelse ved Daaben, uden alt videre Beviis”. Den apostolske trosbekendelse var ”*Grund-Regelen*”, og dåbshandlingen blev derfor helt afgørende, når den skete på den samme tro, som hos ”de første Christne”.³⁵

På dette grundlag tog Grundtvig et opgør med tidens skrifteologer i 1830’ernes dåbsdebat som tidligere omtalt, og opgøret fortsatte i artiklen ”Daaben efter Christi Indstiftelse” fra starten af 1840’erne, hvor han formulerede troen og dåben ”som Noget, der ei skal udledes eller bevises af Skriften, men tages som det findes i Kirken, uafhængigt af al Skrift”. Grundtvig gentog, at den ”ægte apostolske Tradition” ved dåben var ”en ægte mundtlig Tradition”, og denne kirketradition kom før skriften og var vigtigere end skriften.³⁶

Linjen med Guds ords mundtlige tradition blev fastholdt i skriftet *Lidt mere om Alterbogs-Daaben* fra 1856. Grundtvig

³⁴ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. IX, 1909, s. 344, 374f, 417-48; jf. Grundtvigsværker.dk.

³⁵ Grundtvig: ”Anmeldelse af professor J.F.F. Delbrück ...”, 1828, s. 66-75 (www.Grundtvigsværker.dk). Jf. J. Rasmussen: *En Brydningstid*, 2002, s. 67f.

³⁶ *Kirkelige Oplysninger især for Lutherske Christne*, 1840-1842, *Udvalgte Skrifter*, bd. VIII, 1909, s. 428, 430ff.

forstod kirketraditionen som ”det Guds-Ord, som Herren har lagt sin Menighed i Munden”.³⁷ Udtrykket ”Munden” pegede hen på spørgsmål og svar i dåbspagtens forsagelse og trosbekendelse og på den fælles tro med de første kristne. Grundtvig søgte ikke ”*Daabens Kraft i bispeligt Vievand eller præstelig Haandsrækning, eller i nogen anden menneskelig Personlighed, ... [men i] Vorherres egen [Kraft], som har lagt sin Menighed det Guds-Ord i Munden, hvormed der skal døbes, og hvis Sammenføielse med Vandet skaber et Gienfødelses-Bad*”.³⁸ Endelig skrev han i *Den christelige Børnelærdom* (2. udg., 1868), at menigheden har ”modtaget Aandens Vidnesbyrd om Guds-Ordet til os af vor Herres egen Mund”.³⁹

Allerede i ”Daaben efter Christi Indstiftelse” udviklede Grundtvig sit syn på dåbsritualets Guds Ord. Det var hovedsagen for Grundtvig, at Balle dåbsritual havde bevaret dåbspagten fra Luthers dåbsritual af 1526. For både Grundtvig og Luther var dåbspagtens forsagelse og trosbekendelse med tilspørgsel det afgørende Guds ord, der gjorde dåben til sakramente.⁴⁰ Til Guds ord i dåben hørte også Fadervor (placering ifølge Balles ritual, 1783),⁴¹ døbeordene i den treenige Guds navn og fredshilsen (jf. kapitel 4).⁴² Dåbsbekræftelsen

³⁷ Grundtvigs begreb ”Munden” kunne udfoldes mere hos Stopa: ”Dåbens tillidsvækkende pagt”, 2024, s. 221.

³⁸ Grundtvig: *Lidt mere om Alterbøgs-Daaben*, København 1956. Grundtvigsvaerker.dk.

³⁹ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. IX, 1909, s. 441, jf. s. 348, jf. Grundtvigsvaerker.dk.

⁴⁰ Stopa: ”Dåbens tillidsvækkende pagt”, 2024, s. 218-222.

⁴¹ Grundtvig foretrak Fadervors placering efter børneevangeliets læsning ifølge Klit-Johansen: ”Lad os få Fadervor og fredlysningen i dåben på plads igen”, 2020, s. 136-140. Indlægget var en kritisk reaktion på Pedersen: ”Guds børn og Fadervor (I)”, 2019, s. 101-108, bl.a. s. 103, note 9. Klit-Johansen ligger på linje med Thodberg: *Dåbsritualets historie*, 2017, s. 146-149.

⁴² Klit-Johansen: ”Folkekirkenes dåbsritual”, *Fønix*, Årg. 2026, s. 22, 28-31 (om dåbsritualets Gudsord, der er lagt os i ”Munden”).

kaldte Grundtvig for en erklæring om den ”nødvendige *For-sikkring* om Daabens saliggjørende Virkning”. Der var tale om dåbsritualets kerneled.⁴³

Grundtvig forsvarede Balles dåbsritual (1783) i fællesskab med de vakte i 1830’ernes ritualkamp, men det var ikke det samme, som han blot accepterede Balles dåbsritual, bl.a. ikke betoningen i rituallet af døbeordene med vandoverøsningen, som det afgørende i den sakramentale handling.⁴⁴ I artiklen ”Daaben efter Christi Indstiftelse” afviste Grundtvig netop denne opfattelse af sakramentet med kritikken af, at andre på hans tid søgte at ”tage sig det saa let med [sakramentets] Udførelse”, når de påstod, at der kun til dåbens sakramente hørte ”Vand og de Ord: Jeg døber dig i Navnet Faderens og Sønnens og den Hellig-Aands”.⁴⁵ Grundtvig ville ikke ”tvi-stes med dem”, men han afviste med henvisning til Luther, og han understregede, at ”ogsaa *Pagten* hører til *Guds-Ordet*, og at dette for at gjenføde os, maa være et virkeligt ’Ord af Guds Mund’ til os, og ei et Sprog af Skriften”.⁴⁶

Grundtvig var allerede i sit skrift *Om Daabs-Pagten* fra 1832, på baggrund af den stærke uenighed mellem ”de gammel-dags Christne” og ”den nymodens Christendom”, nået til den erkendelse, at det var blevet nødvendigt at bevare samvittighedsfriheden i statskirken, og at denne frihed skulle tilstås begge parter. Menighedens medlemmer var med hensyn til kirkelige handlinger låst til sognet og dets præst. Denne ordning skulle ændres, så det blev muligt for medlemmer at vælge en anden præst end sognets. Derfor

⁴³ *Kirkelige Oplysninger især for Lutherske Christne, 1840-1842*, Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. VIII, 1909, s. 421-424.

⁴⁴ Betragtes som det afgørende for Grundtvig i sakramentet ifølge Peder-sen: ”Guds børn og Fadervor (I)”, 2019, s. 109, 114, 120. Ligeledes Dreyer: ”Reformation af dåben”, 2024, s. 278, hvor døbeordene med vandoverøsning er Guds handling.

⁴⁵ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. VIII, 1909, s. 417-418.

⁴⁶ Sst., s. 418, 423.

foreslog Grundtvig sognebåndsløsning med hensyn til dåb, nadver og konfirmation (dåbsoplæringen). Kirkens struktur og organisering skulle passe til den liturgiske frihed. Erkendelsen var kommet til ham efter et møde med biskop P.E. Müller, Sjællands Stift, for han kunne ikke overtale biskoppen til at få en særlig tilladelse til sakramenteforvaltning i Frederikskirken i København.

I *Om Daabs-Pagten* nævnte Grundtvig, at samvittighedsfriheden også skulle gælde præsterne. De skulle have mulighed for at vælge mellem ”*dobbelte Formularer*” – ”thi ved Siden af de gamle Formularer ... kan der meget godt staa andre ... naar Sogne-Baandet kun er løst, saa Menigheden ikke bebyrdes og forarges derved”. Præsterne skulle ligeledes have frihed til at afvise kristne ved nadverbordet.⁴⁷

Professor H.N. Clausen havde foreslået den samme valgfrihed mellem ritualformularer, og det allerede i 1825. Grundtvig understregede imidlertid kraftigt, at denne valgfrihed for præster skulle ledsages af sognebåndsløsning, så lægfolket fik en tilsvarende frihed. Det var Clausen ikke enig i.

Debatten mellem Grundtvig og Clausen fortsatte, og den var særlig hidsig omkring 1834. Præster og vakte fulgte med i debatten. De læste *Nordisk Kirke-Tidende*. Heri skrev Grundtvig i en artikel om ”Daab og Synds-Forladelse”. Grundtvig holdt fast ved den tro, at syndsforladelsen var skænket os i barnedåben. Han understregede overfor Clausen, at spædbørn i dåben fik syndsforladelse, og at dåben gjaldt hele livet: ”... jeg troer, at *Daaben* gjælder for *hele Livet* og har, for hvem der tilegner sig *Daabs-Pagten*, og vil

⁴⁷ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. V, 1907, s. 372-375, citat: 373; jf. Grundtvigsvaerker.dk.

blive i den 'til sin sidste salige Ende', samme Virkning, hvilket Tids-Rum af Levnets-løbet den end meddeles".⁴⁸

Grundtvig kæmpede for at beholde det eksisterende dåbsritual og fremhævede ikke mindst vigtigheden af, at dåbsbekræftelsen om genfødselen blev fastholdt, og at Gud "haver forladt dig alle dine synder". Denne formular var kritiseret af H.N. Clausen, der i det hele taget havde afvist arvesyndslæren. Barnet i dåben manglede en bevidst tro og kunne ifølge Clausen ikke modtage forsoningen i Kristus med syndernes forladelse. Der var altså forskel på barnedåb og voksendåb. Mennesket var henvist til at måtte vokse og selv anstrenge sig moralsk for at opnå syndernes forladelse. Det lagde et ansvar på forældrenes tro.⁴⁹ I sin artikel afviste Grundtvig H.N. Clausen og andre, som gjorde forskel på barnedåb og voksendåb. Han henviste til apostlene Paulus og Peter i Apostlenes Gerninger (2,38 og 22,16).⁵⁰

Ritualdebatten i 1830'erne og modsætningen til den reformert inspirerede H.N. Clausen betød, at Grundtvig fik skærpet sit syn på dåben.

*Regeringens opfattelse af autorisation og frihed.
Præsternes private ritualændringer*

Ritualdebatten fortsatte langt ind i regeringens rækker. Også her drejede diskussionen sig om en balance mellem fasthed og frihed, dvs. mellem den liturgiske enhed med enevældens uniformitetsprincip og den enkeltes samvittighedsfrihed, som krævede en tolerance fra biskoppernes og regeringens side. Det var udfordrende, at de individuelle udfoldelser og

⁴⁸ *Nordisk Kirke-Tidende*, juni 1834; jf. Grundtvigsværker.dk.

⁴⁹ Rasmussen: *En Brydningstid*, 2002, s. 28-30. Dreyer: "Reformation af dåben", 2024, s. 291.

⁵⁰ *Nordisk Kirke-Tidende*, juni 1834; jf. Grundtvigsværker.dk.

samfundets krav om enhed skulle fungere sammen. Først var den individuelle tolerance udtrykt med *Hyrdebrevet af 1817*, som var underskrevet af biskopperne, og var billiget af Frederik 6. Siden fulgte kancelliskrivelse af 12. august 1828, der på baggrund af indsendte klager fra vakte, bl.a. over stiftsprovst H.G. Clausens dåbsritual, betød en ritualstramning og dermed en kursændring overfor præsternes forskellige ritualændringer. Vægten blev efterhånden lagt på fasthed og ikke på frihed.

Kancelliskrivelsen var først og fremmest kancellichef P.C. Stemanns værk. Ørsted havde været uden indflydelse, idet han ved skrivelsens tilblivelse var på rejse i Norge. Han nævnte siden kancelliskrivelsen fra august 1828 i sine erindringer *Af mit Livs og min Tids Historie*: ”I de skarpeste Udtryk foreskrev [kancelliskrivelsen] en aldeles bogstavelig Overholdelse af de for ministerielle [præstelige] Forretninger foreskrevne Formularer, hvilken Indskærpelse blandt andre Ulemper fremkaldte det mest forhadte Spejderi fra et vist Partis Side”.⁵¹ Her tænkte Ørsted på det Grundtvig-Lindbergske parti.

Stemann og Ørsted nåede fortsat ikke til enighed om sagen mod H.G. Clausens afvigelser fra de eksisterende to ritualbøger, kirkeritual og alterbog, eller om en eventuel ritualrevision. De måtte til kongen indlevere hver sin kancellibetænkning i en samlede forestilling af 1. maj 1833. Stemann ønskede at bede biskopperne om en betænkning, der skulle vurdere en eventuel ritualrevision, mens Ørsted straks ville gå et skridt videre og lade J.P. Mynster foretage en ritualrevision. Endvidere drejede uenigheden sig om, hvorvidt H.G. Clausen skulle have en påtale (som han i sidste ende fik), fordi han i forbindelse med en foretaget dåb

⁵¹ Ørsted: *Af mit Livs og min Tids Historie*, 1851-1857, bd. 3, 1855, s. 177.

ikke helt fulgte alterbogen, som han som embedsmand og ud fra præsteden var forpligtet til at holde fuldt ud, hvilket var indskærpet i kancelliskrivelsen fra august 1828. Ørsted hævdede, at i så godt som alle landets kirker fraveg man fra statens ritualbøger, og at præsterne ikke aflagde præsteed på bogstaveligt at ville følge de autoriserede ritualer, og at præsterne ikke var embedsmænd i samme forstand som de verdslige embedsmænd, idet de i deres gerning måtte lade sig lede af samvittigheden.⁵²

Hvor meget der konkret var blevet ændret i *Kirkeritualet af 1685* med tilhørende alterbog hos landets præster har ikke været nemt at få et helt præcist overblik over, idet det var svært at kontrollere for biskopperne, og menighederne havde ofte ikke lagt mærke til så meget. Det var imidlertid en udbredt skik at ændre i ritualerne, og det var svært at overholde de to ritualbøger til punkt og prikke, fordi der var kommet nye love befalede ændringer og udeladelser, som var svære at overskue for præsterne. Nogle gange kunne en biskop endda støtte ændringer, som da biskop Stephan Tetens i Als-Ærø Stift i november 1828 stærkt anbefalede overfor kancelliet en præsts egne ændringer i de centrale led og formularer ved dåb og nadver.

Præsterne i Baag Herreds Provstikonvent på Assens-egnen omtalte problemet med præsters private ritualændringer, da de skulle indsende deres votum om "Ritualsagen i det Hele" til biskop N. Faber. Det skete i anledning af regeringens kancellicirkulære af 26. april 1834 om at høre gejstligheden om en eventuel revision af kirkeritual og alterbog. Præsterne i dette provsti mente, at *Kirkeritualet af 1685* indeholdt adskillige overflødige ting, og meget i dette ritual var ubrugeligt, afskaffet ved lov eller gået af brug

⁵² Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet*, 1948, s. 60ff.

(f.eks. privatskrifte inden altergang og offentlig afløsning for visse synder m.m.). Præsterne var usikre på, hvad der var ophævet ved senere lov, eller hvad der kunne udelades. I den tilhørende alterbog var mange udtryk forældede og sproglig uforståelige for menigheden. Med andre ord måtte præsterne nødvendigvis foretage deres personlige ændringer for overhovedet at kunne bruge de to liturgibøger. Generelt i de fynske konventers svar i 1830'ernes ritualsag var det tydeligt, at bl.a. pga. præsters personlige ændringer var det uholdbart at beholde det bestående ritual, hvis regeringens formål var at fremme den liturgiske enhed.⁵³

I virkeligheden måtte man formode, at kancelliskrivelsen fra august 1828 med indskærpelsen af ritualenheden i landet ikke i tilstrækkelig grad var nået til provinsen. Det var ofte sådan med regeringens regler og love, at de hurtigt blev taget i brug i hovedstaden, men det tog lang tid at implementere dem i hele landet. Regeringen havde derfor hurtigt fokus på overtrædelser eller markante ændringer i ritualformularerne i det københavnske kirkemiljø hos ”moderne” teologer, der repræsenterede H.N. Clausens fløj.

Ørsted anskueliggjorde i Det danske Kancellis kollegium, at en ”streng” fortolkning af de kirkelige love ”ikke kan bestaa med Regeringens Konsekvens og Værdighed” – ja, heller ikke ville stemme ”med Folkets religiøse og borgerlige Tarv”. Kongen søgte i sin resolution af 22. april 1834, der blev udmøntet i kancellicirkulære af 26. april 1834, at balancere mellem Danske Kancellis to fløje.⁵⁴

Kongens resolution blev senere offentliggjort i *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve ... for Aaret 1834*.⁵⁵

⁵³ Hansen: *Fynske Præstekonventer*, 1965, s. 66; Rasmussen: *Nicolai Faber*, 1996, s. 125-131.

⁵⁴ Rigsarkivet, Ra. Nr. H.22. Ritualsagen. Rasmussen: ”Jura og kirkelove”, 2023, s. 78-82.

⁵⁵ Ny Rk., udg. af T. Algreen-Ussing m.fl., 1844, s. 144.

Stemanns mindretalsfløj, hvor de to kancellideputerede konferensråd C.L. Lassen og konferensråd H.G. Bentzen var på Stemanns side, opnåede i resolutionen en ”Misbilligelse” af stiftsprovst Clausens foretagne dåbsforandring ved skomagermester Lars Jensens barns dåb, ligesom man opnåede, at gejstligheden blev spurgt om det tilrådelige i en eventuel revision af kirkeritualet med tilhørende alterbog. Først derefter skulle en kommission nedsættes. Med kancellicirkulære af 26. april 1834 valgte regeringen dermed at indhente betænkninger hos landets biskopper vedrørende eventuelle ”Forandringer i Ritualet og den tilhørende Alterbog”.

Ørstedes flertalsfløj med de deputerede etatsråder M. Lange, M. Hansen og P.J. Monrad opnåede, at fremtidige klager fra vakte over manglende overholdelse af ritualet øjeblikkelig, mens hele ritualrevisionen var i gang, i hvert tilfælde administrativt skulle afgøres af kancelliet. Det skulle ske ud fra grundsætninger, som var skitseret i Ørstedfløjens indstilling til kongen, og som åbnede for en mere tolerant fortolkning af liturgiforpligtelsen, der dog ikke tilsidesatte de foreskrevne formularers troslærdomme. Kancellicirkulære af 12. august 1828 var altså stiltiende blevet lempet, og Ørsted dermed imødekommet. Kongen skabte med sin resolution en afgørelse på kancelliembedsmændenes interne uenighed i sagen. Der var tale om en konsensuslinje, hvor begge parter var tilgodeset.⁵⁶

Afslutning: Opløsning og rummelighed

Ritualdebatten i 1830'erne – som bl.a. var startet med de vaktets protester – afspejlede en selvstændiggørelse af kirkens indre liv. De vakte slog sig sammen med N.F.S.

⁵⁶ Rigsarkivet, Ra. Nr. H.22. Ritualsagen.

Grundtvig og de gammeldagstroende præster, og de holdt fast i Grundtvigs dåbssyn, som siden i folkekirken har præget tolkningen af dåbspagten i dåbsritualet.

Den vakte gruppe i kirken ville respekteres for deres religiøsitet, og de var med til at sprænge den lutherske enhedskultur i landet. De gammeldagstroende, som Grundtvig kaldte sine vakte åndsfæller, holdt fast i deres egen selvstændige kristendomsopfattelse, som de mente, var bedst i samklang med kirkeritual fra 1685 og seneste alterbogsudgave fra 1830. Der opstod derfor en liturgisk kamp mellem de vakte og Grundtvig på den ene side og H.N. Clausens moderne skrifteologi på den anden side. Der skulle være frihed for begge parter, og derfor kom Grundtvig med et forslag om sognebåndsløsning med ændret sognestruktur, så de vakte kunne søge en anden præst end stedets sognepræst, som sognebeboerne juridisk var bundet til. Liturgidebat og strukturdebat hang sammen.

Der var under den afsluttende enevælde for alvor ved at vise sig en begyndende opløsning af den ortodokse lutherske trosenhed under enevælden. Respekten for det enkelte individs samvittighedsfrihed førte til en liturgifrihed, for præsterne kunne ikke overholde de eksisterende ritualbøger, hverken sprogligt eller indholdsmæssigt. Den uafklarede liturgi i 1800-tallet var med til at ændre balancen mellem autorisation og frihed. Kirkens rummelighed var således udpræget, også i regeringskredse, og det fik afgørende betydning for ritualkampen i 1830'erne, som skal behandles nærmere i næste kapitel.

2. LITURGIDEBAT: DEN STORE RITUALKAMP I 1830'ERNE

Indledning: Ritualsagen i hele sin rette sammenhæng

RITUALSAGEN I 1830'erne var meget væsentlig, selvom den ikke førte til noget nyt ritual for statskirken. Der er eksempler på, at denne omfattende debat og forsøg på ritualforandring i vor tid bruges i anden kontekst.⁵⁷ Her beskrives sagen i 1800-tallets rette sammenhæng.

Det særlige ved biskop Mynsters forslag var, at han ønskede at bibeholde enevældens uniformitet i liturgien, eftersom N.F.S. Grundtvig og H.N. Clausen begge ville respektere modparten og derfor foreslog dobbelte formuleringer i dåbsritualet, som den store knast. Derfor så Mynster sig nødsaget til at lægge en midterlinje mellem Grundtvigs og Clausens modsatrettede synspunkter. I tilfældet med dåbspagten gav han Clausen lidt for meget medvind med sit forslag i dåbsformularen om en forkortet tilspørgsel ved forsagelse og trosbekendelse og ændringer i dåbsbekræftelsen. Da stemningen herefter viste sig at være på Grundtvigs side, accepterede Mynster i forsøget på litur-

⁵⁷ Se f.eks. Pedersen: "Til forsvar for det danske dåbsritual", 2025, s. 154: "Når jeg trækker denne gamle strid frem [ritualstriden i 1830'erne], er det selvfølgelig, fordi Midtvejsrapporten også foreslår en forkortet tilspørgsel og en ændring af dåbsbekræftelsen". Her tales om den i 2023 nedsatte dåbskommission, der i april 2025 i sin *Midtvejsrapport* har udarbejdet tre modeller med variationer til nyt dåbsritual. Pedersen er kritisk overfor Midtvejsrapportens forslag og forsvarer Peder Madsens dåbsritual af 1912/1992 uden ændringer.

gisk enighed og uniformitet at droppe sine forslag til ændringer. Men det var for sent, for kongen blev tvivlrådig og undlod at autorisere rituallet. Den kirkehistoriske kontekst udspillede sig altså noget mere nuanceret end nutidens kirkehistoriske brug af Mynsters indsats.

Det særlige i ritualsagen var, at man i denne debat for første gang så konturerne af de kirkelige retninger, der skulle komme til at spille en stor rolle for dansk kirkeliv senere i århundredet og i det følgende. Det kom frem i debatten om de liturgiske led i det gældende kirkeritual med tilhørende alterbog, hvor meningerne var delte.

Ligeledes blev denne ritualkamp bestemmende for resten af århundredet, fordi der ikke kom nye ritualer før i 1890'erne, og fordi biskop J.P. Mynsters ritualforslag fra 1839⁵⁸ uofficielt blev anvendt af mange præster i sammenhæng med det autoriserede *Kirkeritual af 1685* med tilhørende alterbog.⁵⁹ Præsternes friheder gjaldt ikke mindst ritualforslagets nye prædikentekster til gudstjenesten.

Regeringens høring af gejstligheden 1834-1836

Med kancellicirkulære af 26. april 1834 valgte regeringen at indhente betænkninger hos landets biskopper om brugen af de to eksisterende ritualbøger. Spørgsmålet var, om gejstligheden, der dengang alene repræsenterede menigheden, var interesseret i en gennemgribende forandring eller blot ønskede en nænsom sproglig ritualrevision, der tog højde for kirkerituallets 1600-tals sprog. Flertallet skulle vise sig at

⁵⁸ Mynster: *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, 1839.

⁵⁹ *Danmarks og Norges Kirke-Ritual 1685-1985*, genoptryk af 1. udg., 1985; *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*, red. af A. Krogh, 1855; *Forordnet Alter-Bog udi Danmark og Norge*, 1783; *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, 1830.

foretrække den sidste løsning, men der var også forslag om at tilgodese de to mindretal, repræsenteret ved N.F.S. Grundtvigs og H.N. Clausens fløje. Således blev der foreslået dobbelte formularer, f.eks. i dåbsritualet: en traditionel og en moderne. Balancen mellem en general autorisation af hele ritualet og en form for liturgisk frihed skulle vise sig at være svær at finde.

Generelt set valgte biskopperne at indhente rådgivende erklæringer fra præsterne. På grundlag af præsteerklæringerne udarbejdede biskopperne deres betænkninger. I Rigsarkivet ligger biskoppernes betænkninger, bilagt præsternes udtalelser, tillige med Det kgl. danske Kancellis kollegiums betænkninger og forestillinger til kongen og dennes resolutioner i anledning af kancellicirkulære af 26. april 1834.⁶⁰

Fyns biskop N. Faber greb det lidt anderledes an. Derfor var hans ritualbetænkning en af de mest interessante. Biskop Fabers betænkning fra 1836, sammenskrevet af præstekonventernes besvarelser, fyldte hele 780 håndskrevne sider med talrige noter vedrørende konventernes mindretalsindstillinger. Faber ønskede, at Fyens Stift skulle tale med én fælles stemme i ritualsagen, hvilket lykkedes – men flere fynske præster var utilfredse over at være i mindretal. Fabers fremgangsmåde foregreb kancelliets arbejdsgang i ritualrevisionen og ignorerede de øvrige biskoppers indflydelse, idet hans betænkning var et fuldt færdigt ritualforslag til brug for hele landet.

Det fynske ritualforslag afspejlede fælles kirkelige midtersynspunkter hos Faber og mange fynske præster. Angående dåbsformulærens indhold, som omfattede forsagelse og trosbekendelse samt døbeordene i den treenige Guds navn, ønskede Faber og hovedparten af den fynske gejstlighed

⁶⁰ Rigsarkivet. 1834. Ra. Nr. G.95. (pk. A, B. Sjællands Stift; pk. C, D, E. Fyens Stift; pk. F. Aalborg og Viborg Stifter; pk. G, H. Ribe og Aarhus Stifter).

valg mellem to muligheder. Den ene var den gamle dåbsformular, hvor forsagelsen stod før troens tre led, dog med enkelte rettelser: ”Du forsage Djævelen og hans Gjerninger, Ugudelighed og de verdslige Begjæringer ...”. I den anden dåbsformular var den samme forsagelse flyttet til fjerde led efter trosbekendelsen.⁶¹

Fabers ønske om at minimere de øvrige biskoppers indflydelse satte imidlertid ikke biskop J.P. Mynster ud af spillet. Han var netop tiltrådt som biskop over Sjællands Stift og havde ikke satset på præstekonventerne fælles indstillinger i sin ritualbetænkning, men havde bedt om rådgivende erklæringer fra hver enkelt af Sjællands Stifts 280 præster. Disse erklæringer blev sendt til kancelliet vedlagt Mynsters betænkning af 25. oktober 1836. Endvidere var der udarbejdet en skematisk oversigt vedlagt betænkningen. Den var formentlig udarbejdet af Mynster selv, og resultatet af opgørelsen var en klar understøttelse af Mynsters egne synspunkter.

Af denne oversigt fremgik det, at 227 gejstlige i Sjællands Stift havde besvaret Mynsters henvendelse om en eventuel revision af kirkeritual og alterbog. Deraf ønskede 23 ”ingen Forandring”, mens 65 gejstlige ville have ”enkelte Vedtægters eller Sætningers Forandring”. Til gruppen med de 23 hørte ikke mindst præsterne i Øster og Vester Flakkenbjerg herreder på Sydvestsjælland, hvor de grundtvigske og pietistiske præster var dominerende. Modsat ønskede 37 gejstlige en ”gennemgribende Forandring”. De repræsenterede holdninger, som H.N. Clausens fløj havde udtrykt.

Denne gruppe talte især præster fra Vor Frue Provsti i København, fra Smørum og Sokkelunds Herreder, svarende til det gamle Københavns Amt, samt de fleste præster i Tybjerg

⁶¹ Rasmussen: *Nicolai Faber*, 1996, s. 125-158.

og Hammer Herreder på Sydsjælland, det tidligere Præstø Amt. I sidstnævnte herreder var en del præster af rationalistisk tilsnit, hvor man endnu ikke havde mærket vækkelsesbevægelsen i sognene.

Den store midtergruppe i stiftet talte 102 gejstlige, og de ønskede en "almindelig Revision og Omarbejdelse af enkelte Dele", som først og fremmest var sproglig bestemt og nænsom. Dette blev også biskop Mynsters moderate holdning, hvor han søgte at balancere mellem det Grundtvig-Lindbergske "Partie" og H.N. Clausens fløj.

Mynster mente i sin betænkning fra oktober 1836, at sagerne om overtrædelser af de to ritualbøger var pustet op af de vaktets parti. Kancellicirkulæret fra 1828 havde bevirket klager fra dette parti:

Enkelte Ord, som nu syntes upassende, og det Overmod, hvormed et bekjendt Partie benyttede sin Seier, naar man endog stillede sig hen ved Siden af Præsten med Bogen i Haanden for at kontrollere, om han tillod sig den mindste afvigelse.

Nu brugte Mynster slet og ret betegnelsen "Partiet" om de vakte med magister Lindberg i spidsen.

Både biskop Tage Müller (Ribe Stift) og biskop J. Paludan-Müller (Aarhus Stift) holdt sig i deres omfattende betænkninger til at undersøge og beskrive deres stifters holdning til en eventuel ritualforandring – sådan som cancelliet havde ønsket det. Begge havde vedlagt alle indkomne erklæringer fra stiftets præster, og på denne baggrund ville de anbefale en "Revision af Rituallet og Alterbogen". Müller anså ceremonierne for at være en menneskelig indretning. Derfor kunne det i "Tidens Længde" ikke være sådan, at "ingen Forandringer" måtte gøres. De måtte svare til tidsånden.

I alle de omtalte stifter var der en markant gruppe præster med tilknytning til de synspunkter, som var repræsenteret af universitetsteologien og ikke mindst af professor H.N. Clausen, som ønskede en egentlig gennemgribende forandring. Der var virkelig tale om en fløj i Sjællands Stift, mens det var langt sværere at tale om "den Clausenske Retning" i f.eks. Fyens Stift, hvor det gennem en proces mere drejede sig om at nå frem til fælles holdninger i ritualsagen.

*Biskop Mynsters arbejde med et ritualudkast
og fornyet høring af biskopper og præster*

Efter at biskoppernes betænkninger var indhentet, valgte kongen i sin resolution af 22. juli 1837, der blev udmøntet i kancellicirkulære af 25. juli 1837, at overdrage biskop Mynster hele ritualsagen. Mynster udarbejdede herefter et nyt ritualudkast, som sendtes i høring. Ritualsagens fortsatte behandling i årene 1837-1839 ligger i Rigsarkivet med biskoppernes betænkninger og præsternes udtalelser, tillige med Danske Kancellis betænkninger og forestillinger til kongen og dennes resolutioner i anledning af kancellicirkulære af 25. juli 1837.⁶²

Kongens regering offentliggjorde kongens resolution fra 1837 i *Collegial-Tidende*.⁶³ Det blev altså "ved allerhøistbemeldte Resolution ... overladt Biskoppen at benytte til Medarbejdere, hvem han dertil maatte finde skikkede og villige". Senere udtrykte Mynster, at den tildelte opgave med at lede ritualreformen skyldtes kongens tillid, hvilket han skrev i sine biografiske *Meddelelser om mit Levnet*.⁶⁴ Men også A.S.

⁶² Rigsarkivet. Ra. G.167. Indkomne betænkninger (A: Læg 1-19; B: Læg 20-41).

⁶³ *Collegial-Tidende for Danmark*, 1837, s. 718f.

⁶⁴ Mynster: *Meddelelser*, 1854, s. 257.

Ørsted og flere andre embedsmænd i kancelliet havde kongens tillid, for kongens resolution skete efter positiv indstilling af 31. maj 1837 fra kancellikollegiets flertal med Ørsted i spidsen.

Kongen udtalte i sin resolution af 22. juli 1837 følgende:

Vi ville ... at samtlige heer ommeldte Erklæringer, tillige med Biskoppernes Betænkninger, tilstilles Biskoppen over Sjællands Stift, hvem Vi alene ville have overdraget at udarbejde Forslag til Forandringer i Kirkeritualet og den tilhørende Alterbog, saaledes at det skal staae til ham at benytte som Medarbejdere, hvem han dertil maatte finde skikkede og villige, hvornæst Arbeidet bliver at overgive til en Commission til Prøvelse, forinden det allerunderdanigst fremlægges Os.

Kongen fraveg sin resolution af 22. april 1834 med hensyn til en kommissions nedsættelse, som Stemann hele tiden havde ønsket – dog stillede kongen i udsigt, at biskop Mynsters færdige arbejde ville blive overgivet ”en Commission til Prøvelse”. I Det danske Kancellis kirkestyre havde Ørsteds fløj (med M. Lange, M. Hansen, og efterhånden C.L. Lassen) blandt kollegiets deputerede nu fået overtaget over kancelliets præsident P. Chr. Stemanns mindretalsfløj (efterhånden alene med støtte af H.G. Bentzen). De to fløje var ofte uenige i kirkesager.

Det ansvarlige kirkestyre under enevælden opfattede situationen som kritisk. Mynster var formentlig valgt som enerådige både for at kunne sikre en rummelighed i ritualsagens fortsatte behandling og for at sikre en bevaring af ensartede ritualer i hele riget. I sin betænkning og indstilling til kongen fandt kancellikollegiets Ørstedfløj det ovenikøbet ”for Øieblikket ... særdeles vanskeligt at bringe en passende Sammensætning af en Commission tilveie”. Bag

disse bemærkninger gemmer sig formentlig dette, at en kommission, som Stemann i sin indstilling til kongen havde foreslået, skulle bestå af biskop Mynster, tillige med juraprofessor J.L.A. Kolderup-Rosenvinge (1792-1850) og kirkehistorisk professor C. Th. Engelstoft (1805-1889), hvilket nemt ville kunne skabe bred utilfredshed, når dens resultat forelå. Alene kunne Mynster derimod bedre orientere sig til alle sider og derved lægge en midterkurs, ligesom kancelliet også bedre kunne kontrollere udviklingen.

På små to år færdiggjorde Sjællands biskop det udkast, som regeringen havde bedt ham om at skrive på baggrund af biskoppernes og gejstlighedens betænkninger. *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, 1839, blev trykt og tilsendt biskopper og præster til høring. Mynster foreslog ikke kun egne nye tiltag, men han søgte også at inddrage tidligere mindre ændringer, som oftest kun gjaldt for enkelte stifter.

Udkastet blev af mange anset for moderat og udpræget evangelisk. Det fremgik blandt andet af reaktionerne på hans forslag til supplerende prædikentekster. Her fik han ros og støtte af bispekolleger og præster. Derimod var sammenstødet mellem Grundtvig og Mynster voldsomt. De havde i forvejen et anstrengt forhold til hinanden.⁶⁵

Mynster fik bred støtte fra biskopperne og præstestanden, især i Sjællands og Fyens Stift. Støtten gjaldt både Mynsters ritualforslag, ikke mindst hans dåbsformular (med kun ét spørgsmål til barnet) og hans alterbogsforslag med et nyt tredje tekstudvalg. Mynsters *Udkast* indeholdt dermed en moderat ritualrevision.⁶⁶ Alligevel skulle hans *Udkast* vise

⁶⁵ Rasmussen: *Grundtvig og Mynster*, 2023, s. 13-17 (oversigt over væsentlige uenigheder).

⁶⁶ Mynster: *Udkast*, 1839, I: s. 68-74, 82f, 85-88, 89f; II: s. 8f, 23-26, 57-59, 67-73, 79-84.

sig at skabe en kirkelig debat. Modstanden rejste sig hurtigt fra flere sider og kom ikke alene til udtryk offentligt, men også i de mange betænkninger og erklæringer fra biskopper, præster og universitetsfolk, som nu blev indhentet til brug for en kommende ritulkommission.

De to modstandere fra Kirkekampens dage i 1825-26, N.F.S. Grundtvig og H.N. Clausen, kunne nu ud fra hver sit synspunkt enes om det mål at bekæmpe Mynsters *Udkast*. Grundtvig stod udenfor gejstlighedens embedssystem. Han var ikke i embede og kunne derfor ikke indgive erklæring, men havde alene den mulighed at tage offentligt til genmæle. Han ønskede frihed til at blive ved det gamle kirkeritual fra 1685 og den seneste alterbogsudgave fra 1830, således også den eksisterende spørgende dåbsformular med bibeholdelse af djævforsagelsen i uændret skikkelse (jf. Balles dåbsritual revideret 1783).

Grundtvig ville give sine modstandere samme frihed, som han selv ønskede. Der skulle ifølge Grundtvig som forudsætning for en ritualrevision være valgfrihed mellem to formularer i dåbsritualet, hvilket også den liberale professor H.N. Clausen gik ind for. Med dobbelte formularer kunne der blive plads til de gammeldagstroende grundtvigianere og vakte, ligesom de ”moderne” teologer og gejstlige med H.N. Clausen i spidsen kunne finde deres valg. I sine skrifter *Om Daabs-Pagten* (1832) og *Den danske Stats-Kirke upartisk Betragtet* (1834) havde Grundtvig netop gjort rede for en ”fri Stats-Kirke”, der tilgodeså alle parter og indførte sognebåndsløsning.

Han kædede sit forsvar for den gamle liturgi sammen med ønsket en anden struktur i kirkens organisering, som gav den største frihed for menighed og præst, også til hans modstandere. Men Mynster holdt på den gamle enevældige struktur, og i sit *Udkast* gik han imod dette ønske om dob-

belte formularer, fordi han ønskede at følge enevældens krav om uniformitet, hvorved der kun var én liturgisk mulighed.

J.P. Mynster stod fast på enevældens krav om fælles regler for den kirkelige orden, dvs. kirkelig ensartethed i landet. Mynster foreslog derfor i sit *Udkast ét fælles dåbsritual*, hvilket helt op i vor tid har været ønsket hos flere under dåbsdebatten om dåbskommissionens *Midtvejsrapport* fra april 2025.

For at komme Clausen i møde drejede Mynsters forslag sig om en deklarativ dåbsformular ved barnedåb, altså uden spørgsmål til trosbekendelsen led, og for at takkes Grundtvig blev trosbekendelsen fastholdt i den eksisterende form i dåbsritualet (revideret 1783). Mynster genoptog også skrivemåden ”den Hellig Aand” fra før 1830-udgaven af alterbogen, for at komme den grundtvigske kritik i møde. I *Forordnet Alter-bog* fra 1830 havde man brugt udtrykket: ”den hellige Aand”, hvilket både var blevet kritiseret af magister Lindberg og Grundtvig. Endvidere fastholdt Mynster Djævforsagelsen, dels fordi Djævelens navn kunne henføres til Det Nye Testamente, og dels fordi den kirkeligt set var en del af en hævdvunden oldkirkelige tradition. Dette også for at imødekomme de vakte og Grundtvig. Den eneste ændring, som han foreslog i nadveren, var at udelade ordet ”sande” i dens distributionsformel, dvs. uddelingsordene (”sande Legem” – ”sande Blod”). Derimod blev nadverens bortsendelsesbøn bevaret med det dogmatiske udtryk ”fyldestgjort” om forsoningen i Kristus (jf. bilag 1).

Mynsters dåbssyn hang sammen med hans tro på forkyndelsens Ord, hvor det afgørende i dåben blev, at Gud vedkendte sig det ord, som han lod lyde til den døbte. Pagten var i en erklærende form fuldbyrdet fra Guds side, men set fra barnets side måtte endnu troen på det tilsagte dåbs-

ord komme til, når barnet blev bevidst. Dåben var her først og fremmest et led i den stadige kristelige vækst hos barnet, som blev udviklet i kraft af personlighedens dannelse. Dette dåbssyn var fælles for 1800-tallets skrifteologer. Det gjaldt også hans efterfølger i Sjællands Stift, biskop H.L. Martensen.⁶⁷

*Mynsters ritualudkast, 1839:
Grundtvigs kritik af dåbshandling*

Grundtvig repræsenterede de vakte og de grundtvigske præster, især på Fyn og Sydvestsjælland. Hans protest kom i skriftet *Frisprog mod H.H. Hr. Biskop Mynsters Forslag*, udgivet i 1839.⁶⁸ Utilfredsheden gjaldt ikke mindst Mynsters håndtering af dåbspagten i hans dåbsritualforslag, hvor denne havde udeladt alle forsagelsens og trosbekendelsens spørgsmål og ja-svar på barnets vegne med undtagelse af det sidste: ”Vil du døbes på denne Tro?”.

Grundtvig kom i *Frisprog* med klare meldinger til biskop Mynster. Han spurgte ”Hr. Biskop Mynster: med hvad Ret han tilraader Regieringen at berøve os vor *Lutherske Barnedaab?*”. Grundtvig ville forsvare ”de Smaa og de Stille i Landet”, som ville blive sønderknuste, ”fordi det behagede Hr. Biskop Mynster at faae den Lutherske Barnedaab *afskaffet!*”. Han fastholdt Luthers dåbsritual (1526)⁶⁹ i den eksisterende udgave af biskop N.E. Balle fra 1783⁷⁰ med den gamle form af dåbspagten, som omfattede fuld tilspørgsel. Grundtvig stillede derfor spørgsmålet: ”Er ikke vor gamle

⁶⁷ Rasmussen: *En socialkonservativ samfundsrevser*, 2025, s. 41-42.

⁶⁸ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. VIII, 1909, s. 209-298, især 226-231, 253-255 (Grundtvigsvaerker.dk).

⁶⁹ Thodberg: *Dåbsritualets historie*, 2017, s. 70ff.

⁷⁰ Villadsen: ”Danske dåbsritualer”, 2016, s. 8.

Barnedaab, med sin *Pagt* og *Forsikkring* [dåbsbekræftelsen] om et nyt og evigt Liv, et *statskirkeligt* Arvegods i vor lovlige Besiddelse, der klarlig gik fra Slægt til Slægt i *trehundrede* Aar, og hvortil den ringeste døbte Stodder har samme Ret som Kongen af Danmark!⁷¹

Den voldsomste reaktion på Mynsters *Udkast* kom ikke uventet fra Jac. Chr. Lindberg, der i *Nordisk Kirke-Tidende* i januar 1839 (col. 4) skrev kritisk om Mynsters ritualændring, og han truede med udtræden af statskirken. Lindberg henviste til de lutherske menigheder i Schlesien, der pga. den preussiske konges ritualrevision i protest havde dannet en luthersk frikirke. For at understrege alvoren skrev Lindberg artikler herom i den følgende tid. Muligheden for et kirkeligt skisma var dermed inden for rækkevidde. Ønsket om at træde ud af statskirken og danne en ren kristelig menighed havde eksisteret længe med Grundtvigs udtalelser allerede i 1826-1827, bl.a. i skriftet *Om Religions-Frihed*.⁷²

Mynsters kompromissøgende dåbsforslag var efter Grundtvigs mening inkonsekvent, hvilket han offentligt gav udtryk for i *Frisprog*: ”Kunde det spæde Barn kun først rigtig fatte det *eneste* Spørgsmaal, Hr. Biskoppen vil have beholdt, og som jeg i den nye Sammenhæng ei tør sige, jeg forstaaer, da vilde det sikkert gaae glat med Resten”.

Grundtvig, Lindberg med flere vendte sig offentligt mod Mynsters ritualforslag, især fordi spørgeformen ved barnedåbens forsagelse og trosbekendelse var opgivet, og fordi Mynster i dåbsbekræftelsen under håndspålæggelsen efter døbeordene havde udeladt ”Gienfødselen” med syndsforladelsen. Det drejede sig om udelukkelse i følgende led i

⁷¹ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. VIII, 1909, s. 227 (Grundtvigsvaerker.dk).

⁷² Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. V, 1907, s. 70f., 84f., 90-92. Grundtvig: *Theologisk Maanedsskrift*, bd. 8, 1927, s. 225. (Grundtvigsvaerker.dk). Jf. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet*, 1948, s. 39, 532, note 108.

Forordnet Alter-Bog fra 1830 (jf. bilag 1): ”som dig nu haver igienfødt formedelst Vand og den Hellige Aand, og haver forladt dig alle dine Synder”.⁷³ Mynster udelod helt igenfødselen ved Helligånden i udkastets omformulerede dåbsbetræftelse: ”Den almægtige Gud, som nu ved Daaben har optaget dig i sin elskelige Søns, vor Herres Jesu Christi Samfund, og har forundt dig Frelse ved ham, han styrke dig med sin Naade til det evige Liv”.⁷⁴ Barnets kristelige vækst skulle herefter udvikle troen ifølge Mynsters dåbssyn.

I *Udkast* droppede Mynster som allerede bemærket det lille ”e” i ”den hellige Aands”, som han havde indsat i 1830-alterbogens omtale af Helligånden. Det skete i udkastets døbeord for at imødekomme den grundtvigske kritik, bl.a. udtrykt i *Nordisk Kirke-Tidende*, 1835.⁷⁵ Men det formildede ikke Grundtvig, for i Mynsters forandringer så han en ophævelse af barnedåben som pagt, hvilket han udtrykte i *Frisprog*:

Den *Augsburgske Confession* henfører udtrykkelig ’*Gienfødselen*’ til Daaben (2. art.), saa ... derfor har vi den fuldeste Ret til at beholde Forsikringen derom ved vore Børns Daab, og at denne Forsikring ei kan gives, hvor *ingen* Pagt *oprettes*, har sikkert Hr. Biskoppen selv følt, og derfor afskaaret den med ...⁷⁶

Med henvisning til den lutherske bekendelse afviste Grundtvig i dåbsbetræftelsen biskoppens udeladelse i hans *Udkast* af ”*Gienfødselen*” med ”*Forsikringen*”, dvs. syndsforladelsen. Grundtvig kunne kun forstå denne udeladelse i

⁷³ S. 247.

⁷⁴ Mynster: *Udkast*, 1839, I: s. 71; jf. hele dåbsforslaget: s. 68-72.

⁷⁵ Sst., s. 71. Grundtvig: ”Den store Strid om det lille ’e’”, 1835; jf. *Indledning* af Jens August B. Poulsen, Grundtvigsværker.dk.

⁷⁶ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. VIII, 1909, s. 230-231 (Grundtvigsvaerker.dk).

sammenhæng med at hindre barnets dåbspagt og tilsagn, når også spørgeformen blev udeladt.

*Kirkeritualets gudstjeneste og Mynsters forandringer:
Tekstforslag og kollekter*

Med *Kirkeritual af 1685* var altergangen ikke længere fast knyttet til søndagsgudstjenesten, dvs. højmessen. Altergangen var ligesom dåbshandlingen opfattet som et tilvalg, og en fast slutkollekt om Ordet blev anvendt ved en højmesse uden altergang. Her gives først en oversigt over gudstjenesteritual, dernæst Mynsters få ændringsforslag.

Højmessen kan formuleres på følgende måde ifølge C. Th. Engelstofts liturgihistorie, 1840⁷⁷ og *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*, 1855:

- Degnens indgangsbøn.
- Menighedssang med salmen ”Kyrie Gud Fader alsomhøieste Trøst” (Kyrieleison).
- Menighedssang med salmen ”Aleneste Gud i Himmerig” (DDS. nr. 435; Gloria).
- Præsten med hilsen (responsoriet, dvs. vekselsang mellem præst og menighed/kor).
- Præsten synger/messer indledningskollekt og episteltekst.
- Menighedssang: En kort salme, der passer til epistelteksten. Her anvendtes ”Nu bede vi den Helligånd” (DDS., nr. 289), men i løbet af kirkeåret og ved højtidler bruges andre salmer eller sekvenser, dvs. korte salmer på dansk eller latin.

⁷⁷ Engelstoft: *Liturgiens ... Historie i Danmark*, 1840, s. 55-78.

- Præsten synger/messer evangelieteksten og slutter med hilsen (responsoriet: ”Gud være lovet for sit glædelige budskab”).
- Præsten intonerer Credo med trosbekendelsen Nicænum og menighedssang: ”Vi tro, vi alle tro på Gud” (DDS. nr. 437).
- Menighedssang med salme over søndagens evangelium.
- Præstens prædiken, som indledes med bøn/formaning og Fadervor. Der prædikes over det afsungne evangelium til froprædiken og højmesse og over episteltekst til aftensang.
- Forbøn, Fadervor og den aronitiske velsignelse fra prædikestolen.
- Menighedssang (fast salme, der følger kirkeår og højtider).
- Hilsen (responsoriet) og kollekt (slutkollekt om Ordet, medmindre der er dåb eller altergang, hvortil der findes særlige kollekter).
- Den aronitiske velsignelse.
- Degnets udgangsbøn og Fadervor.
- Menighedens udgangssalme (valgt efter evangelieteksten eller kirkeåret).

I den ovenfor beskrevne højmesse indledtes med degnens indgangsbøn, som indeholdt en bøn om at måtte høre og sørge for mine synder. Tidligere fulgte introitus, dvs. nogle korte indgangsvers fra katolsk tid, eller en salme, oftest Luthers salme ”Af dybsens nød, o Gud, til dig mit bange råb jeg vender” (DDS. nr. 496). Dette led blev imidlertid afskaffet med kirkeritualet. Degnen fremsagde efter indgangsbønnen formlen Kyrie-eleison, som efterhånden blev erstattet af menighedssang med salmen ”Kyrie Gud Fader alsomhøjeste

Trøst". Derefter intonerede præsten formlen Gloria, som blev fortrængt af menighedens salme "Aleneste Gud i Himmerig" (DDS. nr. 435). Derpå vendte præsten sig mod menigheden med hilsen (responsoriet) efterfulgt af indledningskollekt. Siden sang præsten epistlen efterfulgt af en kort salme, der svarede til epistlen. Tidligere brugtes et halleluja-vers, men med kirkeritualet anvendtes salmen "Nu bede vi den Helligånd" (DDS. nr. 289), der dog i løbet af kirkeåret og ved højtider blev fortrængt af andre salmer eller sekvenser, dvs. korte salmer på dansk eller latin sunget af kor eller menighed. Herefter sang præsten evangelieteksten og sluttede med hilsen (responsoriet): "Gud være lovet for sit glædelige budskab". Præsten intonerede Credo med symbolet Nicænum og menighedens salme "Vi tro, vi alle tro på Gud" (DDS. nr. 437). Kirkeritualet bestemte imidlertid, at efter Credo kunne følge en salme over søndagens evangelium.

Her sluttede formessen og gudstjenestens midtpunkt var herefter prædikenen, som indledtes med bøn og Fadervor. Den anvendte søndagstekst til prædikenen var til froprædiken og højmesse det afsungne evangelium og til aftensang epistelteksten. I slutningen af prædikenen bestemtes det, at præsten skulle udlægge Luthers *Lille Katekismus* for menigheden, ligesom der kom en offentlig syndsbekendelse, som oplæg til altergangen. Sidstnævnte faldt dog efterhånden bort, og præstens offentlige bekendelse blev erstattet af det private skriftemål. Lige efter prædikenen fulgte forbøn, Fadervor, den aronitiske velsignelse og en menighedssalme, hvor højmissen med forskellige valg fulgte kirkeår og højtider.

Denne udvikling bort fra altergangen som højmessens givne højdepunkt blev fuldendt med kirkeritualet, der til slut bestemte, at den aronitiske velsignelse også skulle lyde

sammen med slutkollekt, udgangssalme og udgangsbøn. Fra 1897 kunne man igen indføre den ”fulde Messe” (cirkulære af 29. januar 1897) og med *Ritualbog af 1992* blev altergangen ligeledes en obligatorisk del af den faste højmesse.

Siden 1600-tallets højmesseritual havde gudstjenestens menighedssang udviklet sig. Fællessangen var blevet mere iøjnefaldende, mente Engelstoft: ”Sangen var Folkets rette Eiendom, og dens Udvidelse er Beviset for Folkets tilbøielighed til at vinde en stedse større Deel i Gudstjenesten”.⁷⁸

J.P. Mynsters forslag til ændringer var få. Leddene med de faste salmer ”Kyrie Gud Fader Alsomhøieste Trøst” og Gloria med ”Aleneste Gud i Himmerig” gled ud i Mynsters *Udkast*. Præsten var kun bundet til skiftevis at tage ”Vi troe, vi alle troe paa Gud” og ”Aleneste Gud i Himmerig” efter indgangssalmen. Derud over var der frihed i salmevalget. Ligeledes var den aronitiske velsignelse fra prædikestolen sløjft. Mynster strammede formessen, og der blev åbnet op for, at der i formessen kunne læses søndagens evangelietekst i stedet for den vante episteltekst. Dette var allerede tilladt i Ribe og Sjællands Stifter.⁷⁹

Liturgidebatten om Mynsters højmesseforslag koncentrede sig især om nye tekster og kollekter. Mynster fremlagde i sit *Udkast* til en revideret alterbog en ny tredje tekst-række med 66 prædikentekster, og tekstrækken bestod af 36 evangelietekster og 30 episteltekster. Mynster havde gjort meget ud af, at der både kunne prædikes over episteltekster og evangelietekster til højmassen. Det var meningen, at denne tredje række skulle bruges hvert tredje kirkeår, mens de eksisterende autoriserede prædikentekster, henholdsvis en tekstrække med evangelietekster og en med episteltekster, skulle bruges første og andet kirkeår, og tilmed nu

⁷⁸ Engelstoft: *Liturgiens ... Historie i Danmark*, 1840, s. 93.

⁷⁹ Mynster: *Udkast*, 1839, II, s. 6-7.

kunne blandes i løbet af kirkeåret. Dette skulle foregå ved, at præsterne i det første kirkeår startede med evangelieteksten 1. s. i advent, og 2. s. i advent valgtes epistelteksten. I resten af kirkeåret skiftedes løbende på samme vis. I det andet kirkeår begyndte præsterne tilsvarende 1. s. i advent med epistelteksten, dernæst evangelieteksten 2. s. i advent og således fremdeles skiftevis i resten af kirkeåret.⁸⁰

Mynsters nye 3. tekstrække med evangelie- og episteltekster til hver søndag og helligdag i kirkeåret hørte, som det ses i kapitel 4 (jf. bilag 2), til forudsætningen for 2. tekstrække, som blev autoriseret i 1885. Det interessante for en nutidslæser ved Mynsters nye prædikentekster var hans valg af 30 episteltekster, for i dag er der også ønsker om at bruge episteltekster som prædikentekster ved højmesseren. Mynsters ny episteltekster til 3. tekstrække kan opstilles:⁸¹

- Ap.G. 2,32-42 - Peters prædiken, pinsedag.
- Ap.G. 4,23-33 - En bøn, der hviler i Ordet, trin. s.
- Ag.G. 10,28-35 - Peter og Kornelius, 4. s. ef. trin.
- Ap.G. 16,22-34 - En fangevogter døbes, 21. s. ef. trin.
- Ap.G. 17,22-34 - Paulus prædiken, 2. s. ef. trin.
- Ap.G. 20,17-27 - Paulus prædiken, 6. s. ef. trin.
- Ap.G. 20,28-36 - Paulus prædiken, 8. s. ef. trin.
- Ap.G. 26,9-18 - Paulus prædiken, 2. pinsedag
- Ap.G. 26,22-29 - Paulus prædiken, 10. s. ef. trin.
- Rom. 8,18-23 - Håbets længsel, 25. s. ef. trin..
- Rom. 8,31-39 - Ingen kan skille os fra Guds kærlighed, 4. s. ef. H.3.K.
- Rom. 13,1-7 - Paulus og øvrigheden, 23. s. ef. trin.
- Rom. 13,11-14 - Kristi komme - natten lider, 2. s. i adv.

⁸⁰ Mynster: *Udkast*, 1839, II, s. 8 og III: s. 5.

⁸¹ Mynster: *Udkast*, 1839, I: s. 2-49; jf. Rasmussen: *J.P. Mynster*, 1999, s. 278-280.

- 1. Kor. 1,27-2,5 - Ingen må rose sig, 18. s. ef. trin.
- 1. Kor. 13,1-13 - Kærligheden, 13. s. ef. trin.
- 1. Kor 15,1-11 - Opstandelse, påskedag.
- 1. Kor 15-12-22 - Opstandelse, 2. påskedag.
- 2. Kor 5,17-21 - Forligelsen i Kristus, s. ef. nytår.
- Ef. 1,15-23 - Kristus ved Guds højre hånd, opstandelsen, Kr. himmelfartsdag.
- Ef. 4,11-16 - Kirkens embede - vækst/ Kristi fylde, alle helgens d.
- Fil. 3,3-11 - En kristen på vej mod død og opstandelse, midfaste s.
- Kol. 3,18-4,1 - Formaning om familielivet, 2. s. ef. H.3.K.
- 1. Tim. 1,15-17 - Frelse og nåde alene, 6. s. ef. H.3.K.
- 1. Tim. 6,6-12 - Penge kan ødelægge, 15. s. ef. trin.
- 2. Tim. 2,3-9 - Guds ord er ikke bundet, s. septuagesima.
- Tit. 2,11-14 - Må ikke diskutere med sekterne, 4. s. i adv.
- Tit. 3,4-9 - Frelse og fornyelse ved dåben, Fastelavns s.
- Hebr. 7, 23-28 - Jesus den syndfri ypperstepræst, 2. s. i fasten.
- Hebr. 11, 13-16 - Troen levede i patriarktiden, s. ef. jul.
- Jak. 2,14-23 - Tro og gerninger, 20. s. ef. trin.

Grundtvig kommenterede Mynsters omfattende tekstforslag. Principielt var Grundtvig åben overfor tre tekstrækker med prædikentekster til hver søndag. Det gjaldt især Mynsters forslag til en ny tredje tekstrække, for som Grundtvig skrev i *Frisprog*: ”En ny Række af Bibelske Texter kan jo dog aldrig skade!”. Grundtvig så dog helst, at der blev en opde-

ling i henholdsvis en historisk, en dogmatisk og en moralsk række tekster.⁸²

Det afviste Mynster herefter i *Oplysninger angaaende Udka-stet til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark* (1840):⁸³

Men naar man nu vil have de historiske Texter strengere afsondrede fra de dogmatiske og moralske, da vil man formodentlig, at vi i een Tiid af Aaret skulle prædike Dogmatik, i en anden Moral, og atter i en Tiid prædike Historie uden at gaae ind i det Dogmatiske og Moralske! Skulde da endnu Texterne ordnes systematisk, saa at vi fik visse Søndage til at prædike over enhver Læresætning, da vare vistnok 'de aandelige Baand giorte strammere, end de hidtil vare' [citater fra Grundtvigs *Frisprog*], ja saa stramme, at ingen Prædicant kunde bevæge sig frit; thi en Prædikestoel er intet Katheder.

Mynster angreb Grundtvigs forslag om en pædagogisk tilrettelæggelse i løbet af tre kirkeår med tre nøje afstemte og definerede mulige prædikentekster. Mynster havde et kritisk øje til en al for pædagogisk tilrettelæggelse af liturgien, for man risikerede at miste det mysteriøse.

Den pædagogiske tendens hos Grundtvig viste sig desuden, da han var fri prædikant ved Frederikskirken i 1832-1833. Her udarbejdede han en plan over brugelige prædikentekster, der næsten svarede til H.N. Clausens prædikentekstforslag, trykt i hans afhandling om katolicismens og protestantismens kirkeforfatning fra 1825. 1. s. i advent startede hos Grundtvig med Bebudelsen af Johannes Døberens fødsel og 2. s. i advent fulgte Bebudelsen af Frelserens

⁸² Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. VIII, 1909, s. 257ff, citat, s. 263 (www.Grundtvigsvaerker.dk).

⁸³ *Blandede Skrifter*, bd. 1-6, København 1852-53 (bd. 4-6, udg. af H. Paulli, 1855-1857), afd. 1, bd. 1 (bd. 1), 1852, s. 380f.

fødsel osv.; herefter gik han netop ”historisk” frem med Jesu barndomshistorie. Mynster kunne heller ikke sige sig fri for en pædagogisk tilrettelæggelse. Han ville i sit alterbogsforslag fra 1839 f.eks. flytte Mariæ Bebudelsesteksten til 1. s. i advent.

Ligeledes formulerede Mynster nye kollekter i sit *Udkasts* alterbogsforslag, hvorom der var bred tilslutning.⁸⁴ Mynster valgte således at formulere 18 kollekter, som i stil og tone, og nogle gange i indhold, lå tæt op ad de hidtidige evangeliekollekter, og som hver især kunne bruges inden for mindre afsnit af kirkeåret, dvs. ved flere søndage og til forskellige prædikentekster, ikke mindst epistelteksterne:

- én kollekt til hele adventstiden, én til hele juletiden,
- én til nytårsdag, én til søndagene mellem h. 3. k. og fasten,
- én til fastelavns søndag, én til hele fastetiden,
- én til alm. bededag, én til skærtorsdag,
- én til langfredag, én til hele påsketiden,
- én til Kr. himmelfartsdag, én til hele pinsetiden,
- én fra 1. til 7. s. ef. trin., én fra 8. til 14. s. ef. trin.,
- én fra 15. til 21. s. ef. trin., én til Alle helgens dag,
- én fra 22. til 26. s. ef. trin., én til sidste s. i kirkeåret.

Foruden disse kollekter, der var holdt ”föör Prædiken”, havde Mynster tillige formuleret kollekter til ”efter Prædiken”, fordi han mente, der var for få kollekter til at afslutte gudstjenesten. ”Menighederne skulle ikke trættes ved stedse at gientage de samme Ord”, mente Mynster.

Af de allerede eksisterende kollekter ”efter Prædiken” (jf. *Alter-Bog* fra 1830) medtog Mynster i sit alterbogsforslag afslutningskollekten om Ordet: ”Vi takker dig for denne din

⁸⁴ Mynster: *Udkast*, 1839, s. XII-XIII, I: s.14, 32.

faderlige Velgierning, at du af din store Naade og Barmhjerlighed haver givet os dit hellige og salige Ord, ved hvilket du ogsaa her hos os forsamler din christen Kirke ...” Ligeledes medtog han den eksisterende fastekollekt:

Vi takke dig, Gud Fader! at du har givet os din eenbaarne Søn Jesum Christum ... Vi takke dig, Jesu Christe! at du har baaret paa dit hellige Legeme alle vore Synder ... Vi takke dig, o hellig Aand! at du har givet os i vore Hierter denne Tro ... Giv os, o Gud! din Naade ... Det bede vi alle i vor Herres Jesu Navn.

Som det ses af alterbøgerne fra 1953 og 1992 er disse to kollekter også med i dag.

Det Teologiske Fakultets votum. H.L. Martensen i mindretal

Flertallet i Det Teologiske Fakultets lærerkreds stod nærmest på professor Clausens ”moderne” linje. Dette fremgik klart af Fakultetets betænkning over Mynsters *Udkast*, underskrevet den 31. december 1839. H.L. Martensen havde dog den 3. januar 1840 vedlagt et særskilt votum til betænkningen. Egentlig mente kirkeretshistorikeren H.J.H. Glædemark, at den originale betænkning med bilag var gået tabt, men den ligger i Rigsarkivet.⁸⁵ Betænkningen blev senere offentliggjort og trykt af professorerne C. Th. Engels-toft og C.E. Scharling i *Theologisk Tidsskrift*.⁸⁶

Flertallet var forbeholdent overfor Mynsters *Udkast*, der blev opfattet som værende alt for moderat en ritualforandring. Ud fra sit kritiske syn på blandt andet Djævlfor-sagelsen indgav flertallet i Det Teologiske Fakultet forslag til

⁸⁵ Rigsarkivet, Ra. G.167. Indkomne betænkninger (A: Læg 1-19; B: Læg 20-41).

⁸⁶ *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, 1. hefte, København 1841.

kancelliet om dobbelte formularer ud fra ønsket om at sikre en vis præstefrihed.

Ligeledes var flertallet af den opfattelse med hensyn til Mynsters forslag om en deklarativ dåbsformular med kun et spørgsmål (jf. nedenfor), at man skulle undgå ”det Stødende og Betydningsløse i Spørgsmaalets Henvendelse til et bevidstløst ofte sovende Barn”. Det gjorde man bedst ved intet spørgsmål at have i den deklarative formular, for ”Barnets Anmeldelse til Daab og Tilstedeværelse i Kirken ere allerede en tilstrækkelig Erklæring om, at Daaben attraaes”. Denne ”Form understøttes ogsaa ved Kirkens Theorie og Praxis, da Nøddaaben, som skeer uden nogen som helst Spørgsmaal, stedse er erkjendt gyldig”. Den næstbedste mulighed var at henvende det ene spørgsmål i Mynsters forslag, ikke til barnet, men derimod til ”Fadderne, saaledes som det ogsaa bruges i flere nyere Agender, navnlig den badenske, den saksiske og i nogle Formularer af den preussiske”.⁸⁷

H.L. Martensen ville derimod, ”at det gamle Rituals spør-gende Form forbliver uforandret” (jf. bilag 1). Samtidig indrømmede Martensen, at han ikke kunne afgøre ”dette liturgiske Taktspørgsmaal med dogmatiske Grunde; men som liturgisk Symbolik mener jeg, at den gamle Form anbefaler sig frem for nyere Former”. Han fandt, at ”enhver blot declaratorisk Form” var ”for Kold”. I sin argumentation tog han således ikke hensyn til det Grundtvig-Lindbergske partis teologiske begrundelse for spørgeformen ved forsagelse og trosbekendelse med henvisning til, at den var forudsætningen for oprettelsen af barnets dåbspagt med Gud.

”Djævfeforsagelsen” ville Martensen beholde, idet ”det Onde” i ”den christelige Bevidsthed ... er beviiseligt, at Fore-

⁸⁷ *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, 1. hefte, 1841, s. 130ff.

stillingen om Djævelen er den specifict-christelige Forestilling om dette [Onde]". Herefter henvendte han sig til fakultetsflertallet:

Theologernes historisk-critiske Undersøgelser, der gaae ud paa at vise, at Djævelen kun tilfældigt er indkommen i de christelige Ideers Kreds, synes mig ikke at kunne afgive nogen Instans mod den almindelige kirkelige Bevidsthed, der til alle Tider har sammenfattet sin aandelige Betragtning af det Onde i denne Forestilling.

Fakultetsflertallets historisk-kritiske metode overfor Den hellige Skrift imødegik Martensen med sin forestilling om "den almindelige kirkelige Bevidsthed".⁸⁸

I sit dåbssyn fastholdt Martensen, ligesom Mynster, en klar objektiv side med Guds handling i barnedåben. I skriftet *Den christelige Daab* et par år senere (1843) lagde Martensen også vægt på en subjektiv side med Guds Ånds virke i barnedåben ud fra formuleringen "Troens spire". Her ville Mynster først og fremmest have henlagt den subjektive side til barnets senere kristne vækst i troen. Dåbshandlingen omfattede for Martensen begge sider og formidledes til en større enhed. Derved kunne barnet som spæd få et "organisk Forhold til Christus ... herved er Troens Spire allerede given" og dermed ligeledes dåbshandlingens "sande Gjenfødelse". Martensen dåbssyn skelner mellem troens spire og troens vækst, som forenes.⁸⁹

Martensens dåbssyn var præget af hans hegelske tilgang, og først som ældre talte han om en enighed med Mynster i dåbssynet, idet troens spire kun var en spirende mulighed.⁹⁰

⁸⁸ *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, 1. hefte, 1841, s. 163ff.

⁸⁹ Martensen: København 1843, s. 2f, 12-15, 22-23, 26, 32-36, 46-48, 56-58, 62f., 64, 71-72, 75f., især s. 76-83.

⁹⁰ Martensen: *Af mit Levnet*, II, København 1883, s. 71f.

I Martensens fjerde udgave af *Den christelige Dogmatik* fra 1883, omtalte han, at det døbte barns ”spirende Mulighed” var forstadiet til en bevidst tro hos den voksne, som var givet ved ”den hellige Aands virkelige Meddelelse”.⁹¹

Teologiprofessor Peder Madsen, der havde stor indflydelse på tidens liturgireformer, var beslægtet med denne dåbsteologi senere i århundredet. Spædbarnet modtog ”Guds Rige”, om end troen hos barnet endnu kun havde en ”spirende Form”. Madsen henviste til Martensens dogmatik og til hans skrift om dåben (1843).⁹²

Dette dåbssyn hos konservative skriftteologer havde Grundtvig ikke. I artiklen ”Daaben efter Christi Indstiftelse” fra 1842 skrev Grundtvig: ”De sædvanlige Indvendinger ... om de Spæde kan troe, har aldrig forekommet mig synderligt vigtige ... Spørgsmaalet ... kan vi da trøstigt lade Ham besvare, der ’tager dem paa sine Arme og velsigner dem’. Saaledes tænkte *Morten Luther* ...”.⁹³ For Grundtvig var barnets frelse fuldt ud givet i dåbspagten, og den samme forståelse fandt han hos Luther.⁹⁴ Grundtvig nævnte dåbsritualets børneevangelium (Mark 10), som var den eneste tekstlæsning i Luthers ritual og siden i de danske frem til biskoppernes ritual i 1895.

Om nadverhandlingen foreslog Det Teologiske Fakultets flertal i betænkningen, at det ”ubibelske” udtryk: ”fyldestgiort” i Mynsters *Udkast* blev fjernet i nadverens bortsendelsesbøn efter uddelingen (”hvormed han har fyldestgiort

⁹¹ Olesen: *De frigjorte*, 1996, s. 331.

⁹² Madsen: *Den kristelige Troslære*, 1912f., s. 509, 624-625. Johs. Aa. Steenbuch følger denne opfattelse af Martensens dåbssyn med henvisning til *Den christelige Daab*, 1843 s. 57, 59: ”I dåben bliver barnet en ’christophorus’ (en ’kristusbærer’) uden at vide det. Dåben er det sted, hvor barnet modtager ånden, men uden at barnet af den grund bliver troende”. ”Til kamp mod subjektivismen”, *Fønix*, Årg. 2023, s. 193.

⁹³ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. VIII, 1909, s. 434.

⁹⁴ Stopa: ”Dåbens tillidsvækkende pagt”, 2024, s. 216f.

for alle Eders Synder”).⁹⁵ Man skulle ikke med bortsendelsesbønnen forledes til en falsk ”Syndesikkerhed”.

Men Martensen var af en anden mening. Han understregede, ligesom Mynster havde gjort tidligere i sine dogmatiske arbejder, at ”det ikke videnskabeligt kunne retfærdiggøres” at forlade ”det objective Moment i den christelige Forsonings Idee”, ligesom han mente, at dette udtryk: ”fyldestgjort” både var ”Skriftens og Kirkens Lære”. Martensen ville være meget betænkelig, hvis man rensede et ritual ”for Udtryk, der vise hen til Ideen om en satisfactio Vicaria”. Det ville medføre den kritik af ”Protestantismens Hoveddogmer at have forladt Kirkens Anvisning”.⁹⁶

Betænkningen fra Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, var først afsendt den 3. januar 1840,⁹⁷ og den var klart forbeholden overfor Mynsters *Udkast*. Kun det grundtvigske Broderkonvent i Sydvestsjælland var direkte negativ overfor Mynsters ritualforslag.⁹⁸ Det var ikke underligt, at Mynsters midterlinje blev klemmt mellem H.N. Clausens fløj og det Grundtvig-Lindbergske ”Partie”. I sin ritualbetænkning fra 1836 havde Mynster forudset denne udvikling, men samtidig udtrykt det håb, at det brede flertal af gejstlige ville støtte en revision af gældende kirkeritual og alterbog. Dette kom til at holde stik, for flertallet af de fynske og sjællandske præster stillede sig på Mynsters linje i deres betænkninger.⁹⁹

⁹⁵ Mynster: *Udkast*, 1839, II, s. 83.

⁹⁶ *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, 1. hefte, 1841, s. 168f.

⁹⁷ Rigsarkivet, Ra. G.167 B, læg 31.

⁹⁸ Rigsarkivet, Ra. G.167 B, læg 21.

⁹⁹ Rigsarkivet, Ra. G.167. Indkomne betænkninger (A: Læg 1-19; B: Læg 20-41).

Liturgikommissionen af 1840 og kongens manglende autorisation

Frederik 6. havde i en resolution af 5. april 1839, offentliggjort i *Collegial-Tidende*, 1839,¹⁰⁰ nedsat ”en Commission til at gennemgaae foranførte tvende Udkast med dertil hørende Bemærkninger”. De to udkast var Mynsters alterbogs- og ritualudkast, trykt 1839, som i 1840-41 blev gennemgået af den nedsatte ritualkommission, der i store linjer fulgte Mynsters forslag. Mynster var formand for kommissionen,¹⁰¹ og han accepterede at bevare den gamle spørgeform i dåbsformularen for derved at tage hensyn til flere bispekollegaers opfattelse og til den Grundtvig-Lindbergske modstand. Mod denne beslutning protesterede H.N. Clausens fløj i 1841. Clausen, der havde sæde i ritualkommissionen, var stærkt utilfreds med ritualkommissionens imødekommenhed overfor de grundtvigske synspunkter og over fastholdelsen af uniformitetsprincippet i ritualrevisionen. Han ønskede en delvis valgfrihed for præster i alle dele af en ny ritualbog.

Clausen gjorde rede for sine synspunkter i et protestskrift, udgivet i 1841: *Under hvilken Form maa den reviderede Liturgie ønskes indført i vore Menigheder og anvendt i vore Kirker? Spørgsmaal og Svar til nærmere Overveielse*.¹⁰² Først og fremmest ville han ikke følge kommissionens ”forsonende Middelvei mellem de modsatte Partier”, dvs. mellem Clausens og Grundtvigs fløje. Samtidig antydede han, at kommissionens flertal var alt for imødekommende overfor

¹⁰⁰ s. 283f.

¹⁰¹ Medlemmer var: Prof. O.H. Waage (Sorø), prof. H.N. Clausen (Kbh.), biskop T. Müller (Ribe), prof. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge (Kbh.), stiftsprovst E.C. Tryde (Kbh.), provst Boie Fr. O. Boisen (Søllerød). Rasmussen: *J.P. Mynster*, 1999, s. 169.

¹⁰² Clausen: 1841, s. 14-24.

det Grundtvig-Lindbergske parti. Dog var han enig med Grundtvig i ønsket om at fremhæve en liturgisk valgfrihed med dobbelte formularer.¹⁰³ Det ønske imødekom kommissionen ikke.

Flertallet i kommissionen, hvortil biskop Mynster hørte, valgte at bevare den gamle spørgeform i dåbsformularen. Spørgeformen var tilsyneladende ikke det vigtigste for Mynster. Det var derimod at få gennemført en nænsom ritualrevision. Derfor var han rede til at fjerne forhindringer og gå på kompromis. Sammen med de øvrige medlemmer af Ritualkommissionen bevarede Mynster ligeledes "Gienfødselen" med syndsforladelsen i bekræftelsen efter døbeordene, og derved imødekom han Grundtvigs kritik af udkastets dåbsritual.

Der var en frygt for en voksende separatisme, hvilket påvirkede ritualsagens afgørelse, som trak ud. Biskop Mynster kontaktede flere gange Christian 8. for at høre til ritualsagens afgørelse, men han fik et henholdende svar ifølge hans *Meddelelser om mit Levnet*.¹⁰⁴ Kongen havde dog søgt at få løst sagen. Han havde bl.a. kontaktet biskop N. Faber, som han kendte godt fra sin guvernørtid på Fyn. Det ses af kongens dagbøger og deres indbyrdes korrespondance, som ganske overgik Mynsters få private breve til kongen.¹⁰⁵

Mynsters kontakt til kongen var således ikke fortrolig. Ritualsagen havde tillige givet konfrontationer mellem de ledende debattører, især Mynster, Clausen og Grundtvig. Uenigheden om dåbens betydning havde ikke virket befordrende for et nyt rituals indførelse. Det gjorde også indtryk på kongen, at der var modstand hos statens jurister og

¹⁰³ Clausen: 1841, s. 28-31.

¹⁰⁴ 1854, s. 257, 266.

¹⁰⁵ Rigsarkivet, Ra. Kongehusets arkiv. *Christian VIII*, nr. 121-163, 1794-1848.

biskopper. Tillige var der stridigheder i den nedsatte ritualkommission, hvis uenighed med kommissionsmedlemmet professor Clausen var blevet offentligt udstillet i hans protestskrift. Alt det gjorde kongen forsigtig. Derfor tog han ingen beslutning i ritualsagen i 1840'erne. Der var tale om et nederlag. Mere eller mindre alle havde talt om en bedre balance mellem frihed og autorisation, f.eks. med dobbelte formularer, hvilket også er aktuelt i dag.

Afslutning: Ritualreformens forlis

Der kom ingen autorisation, for kongen ønskede ikke splid. Kongens manglende afgørelse i ritualsagen kunne ikke alene skyldes den Grundtvig-Lindbergske modstand, som det er blevet fremhævet af forskningen (Hal Koch og H.J.H. Glædemark). Der var mange involverede, som havde et ansvar for kongens manglende beslutning. Grundtvigs dåbs-syn og hans fastholdelse af dåbsritualet fra 1783 viste sig at være et bolværk mod ændringer og indgreb i centrale dåbs-formularer.

Ritualsagens forlis medførte et nederlag for enevældens uniformitetsprincip, fordi enevældens regering ikke havde formået at gennemføre en ritualrevision af enevældens to liturgiske bøger, der kunne sikre liturgiernes uniformitet. Til gengæld fastlagde statens regering en procedure i 1830'erne ritualsag efter interne diskussioner mellem de ledende embedsmænd P. Chr. Stemann og A.S. Ørsted. Denne procedure er siden blevet fastholdt af skiftende regeringer, hvor staten ved ændringer af liturgi har været den igangsættende instans efter at have konsulteret biskopperne, idet der er blevet nedsat kommissioner og iværksat høringer af kirkens folk, dengang biskopper, gejstlighed og universitet.

Ritualsagen i 1830'erne forblev uafklaret, og først mod slutningen af 1800-tallet kom der gang i en ritualrevision. Inden da kom systemskiftet fra enevælde til repræsentativt demokrati i 1848-1849. Enevældens statskirke fik i *Grundloven af 1849* navnet folkekirke, og i samme lov blev kirke- og religionsparagrafferne formuleret. Disse paragraffer satte rammen om den fortsatte diskussion af liturgireform og strukturreform. Ligeledes skete der en forskydning i balancen mellem autorisation og frihed. For i mangel på enighed om en fast liturgi, som kunne erstatte de ældre ritualbøger, blev den liturgisk frihed for præster forøget i 1800-tallet, f.eks. når det drejede sig om tekstvalg til gudstjenesten eller enkelte ord eller sætninger i ritualen til højmesse og kirkelige handlinger. Præster tog sig frihed til selv at foretage ændringer eller fik godkendt ændringer hos stiftets biskop.

Det er en problematik, som ikke er ukendt i dag, selv om præsters liturgiske valgmuligheder nu er langt større, end det var tilfældet med 1800-tallets kirkeritual og alterbog. Den videre udvikling vil blive gennemgået i de næste to kapitler.

3. STRUKTURDEBAT: FORHOLDET MELLEM STAT OG KIRKE

Indledning: Forsøg på reformer

TO KIRKEKOMMISSIONER i henholdsvis 1853 og 1868 søgte at sammenkæde en liturgireform, som også inddrog Mynsters ritualarbejde, med en ændret struktur, dvs. en kirkeforfatning. *Grundloven af 1849* gav løfte om en lovfæstet kirkeforfatning. Struktur og liturgi hang dermed sammen, for kirken skulle ifølge flere kommissionsmedlemmer selv bestemme over sine indre anliggender i en kirkeforfatning. Derfor måtte en liturgireform vente, indtil regeringen havde fået etableret en selvstændig struktur for folkekirken.

Forudsætningerne for denne udvikling lå i grundlovens kirkeparagrafer. Alligevel blev de to løfteparagraffer om henholdsvis en kirkeforfatning og en dissenterlov for andre trossamfund ikke til noget i 1800-tallet – trods tidens tiltagende forståelse for religionstolerance og religionsfrihed. De to kirkekommissioners flertalsforslag til en kirkeforfatning blev således ikke gennemført, og derefter valgte Estrup-regeringen i 1883 at oprette et kirkeligt råd, bestående af landets biskopper. Meningen var, at Det kirkelige Råd skulle være begyndelsen på en kirkeforfatning, som skulle udbygges hen ad vejen. Særlig erkendte biskop D.G. Monrad fra Lolland-Falsters Stift i dette bisperåd, at en kirkeforfatning måtte starte nedefra med menighedsråd, hvilket først blev en realitet i 1903, efter at Det kirkelige Råd var blevet nedlagt i 1901. I dette kapitel behandles grundlovens

forudsætninger og ramme for den fortsatte debat om struktur- og liturgireformer.

*Regeringens tiltagende religionstolerance
frem mod indførelsen af religionsfrihed*

Begrebet ”Samvittigheds-Frihed”, dvs. personlig frihed i åndelige og religiøse sager, var et grundlæggende begreb i guldalderens periode 1800-1850, og det fik betydning og påvirkede udviklingen hen imod religionsfriheden i 1849. Forholdene er detaljeret beskrevet i min bog *Religionstolerance og religionsfrihed* fra 2009.

Flere forhold har spillet ind. Baggrunden var bl.a. givet med frihedsreformen i 1814, hvor jøderne fik borgerlige rettigheder.¹⁰⁶ Jøderne udgjorde det største antal indvandrere i landet. De vakes forhold spillede en afgørende rolle, og deres ønske var frihed til at holde gudelige forsamlinger uafhængig af statskirkeinstitutionen. Ønsket om samvittighedsfrihed førte i løbet af 1830’erne til frihed i tro og religionsudøvelse, hvilket ikke mindst mærkedes hos de vakte. Dermed kom kravet om religionsfrihed efterhånden på tale. De vakes forsamlinger i private huse var ofte ledet af tilrejsende lægprædikanter, og der var retningslinjer for disse forsamlingers afholdelse med Konventikelforordningen fra 1741,¹⁰⁷ som indskrænkede ytrings- og forsamlingsfrihed. De vakte overtrådte disse bestemmelser, og derfor blev de dømt i retssager.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Rasmussen: *Religionstolerance*, 2009, s. 62ff. Feldt: ”Jødisk Inklusion”, 2024, s. 72-75.

¹⁰⁷ *Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve*, 1741, III. Deel, udg. af J.H. Schou, 1777, s. 363ff.

¹⁰⁸ Rasmussen: *Vækkelser*, 2016, s. 54ff, 63ff.

En ændring i behandlingen af de vakte skete, da kronprins Christian, daværende guvernør på Fyn, blev konge efter Frederik 6.s død i december 1839. Kroningen fandt sted ved en salvingsceremoni i Frederiksborg Slotskirke den 28. juni 1840, ledet af biskop J.P. Mynster med hele syv taler og et storslået ritual, som vist på denne bogs forside.

Regeringen havde retsforfulgt de vakte, men slog om og valgte tolerancens vej. Christian 8. var en anden type end sin forgænger og optrådte i borgerligt tøj i modsætning til Frederik 6., som altid viste sig offentligt i militæruniform. En af de første opgaver var vækkelsesrøret. Christian 8. lyttede her til præster, som han kendte fra sin guvernørtid på Fyn, bl.a. provst U.A. Plesner i Humble Sogn på Langeland. Retsforfølgelser førte til folkelig uvilje og uro, ligesom det gav de vakte vind i sejlene. Christian 8. valgte i oktober 1840 at neutralisere konventikelforordningen af 1741. Der var tale om kongens personlige indgreb i sagen.

Det afgørende med Christian 8.s resolution om religions-tolerance over for de vakte var, at – til trods for borgernes bundethed til enevældens ensartede lovgivning – skulle staten nu respektere samvittighedsfriheden. Denne frihed blev dog ikke tilstået de baptistiske vakte, som fortsat skulle følge konventikelforordningen af 1741. Men religionsfriheden – forstået som ret til fri religionsudøvelse – kom i 1840'erne hyppigere på tale i den offentlige debat.¹⁰⁹

En af de kendte vakte grundtvigsk orienteret vækkelsesprædikanter P.C. Mønster gik over til baptismen og blev baptistleder. Han sendte i 1840 et andragende til Roskilde Stænderforsamling om religionsfrihed, som dog uden debat blev afvist. Hans forbillede var den engelske, og især den

¹⁰⁹ Rasmussen: *Religionstolerance*, 2009, s. 145-159.

amerikanske udgave af religionsfriheden, hvor alle ligeberettigede religionssamfund var helt adskilt fra statsmagten.

To engelske baptistpræsters besøg tillige med kvækeren Elizabeth Frys besøg i 1841 gjorde indtryk på Christian 8. Kvækerne var et trossamfund uden trosbekendelse, sakramenter eller embede og med en løs organisation. Deres religion udtrykte en stilfærdig mystik, hvor "det indre lys" i sjælen brød igennem (Johs 1,9). Gudstjenesten var et "silent meeting". Deltagerne sad stille i en time eller mere. Nogle beder, andre mediterer, enkelte rejser sig og siger nogle ord, skriftsted eller tanke. Fry havde siden 1822 stået i korrespondance med kongens dronning Caroline Amalie.

Frys indsats var et eksempel på Kvækersamfundets humanitære arbejde med hensyn til slaveriets ophør og forbedringer i fængselsvæsenet. Derfor var hun kommet til Danmark, hvor hun besøgte fængsler. Fry mødtes med kongen og dronningen på Sorgenfri Slot for at tale sin sag. Kongen modtog ved denne audiens fra Elizabeth Fry en erklæring af 28. august 1841 fra den fængslede lægprædikant P.C. Mønster, der i fængslet havde samtaler med Fry i forsøget på at finde en løsning. Mønster beskrev i sin erklæring kort baptismen og dens afvigelser fra statskirken. De baptistisk vakte praktiserede voksnes gendåb, og de anerkendte ikke de omvendtes barnedåb, og de havde et reformert syn på dåb og nadver, som kraftigt nedtonede Kristi nærværelse i sakramentets gudshandling. Kongen ønskede en undersøgelse og lod Kancelliet udstede cirkulære af 2. oktober 1841, idet regeringen ville forhøre sig hos landets biskopper om, hvorvidt Mønsters "ansøgte frie Religionudøvelse" kunne tilstås "den anabaptistiske Sect".

Hele sagen findes i Rigsarkivet, hvor de originale biskopelige betænkninger tilsyneladende ikke findes, men kan læses på mikrofilm.¹¹⁰

Med baptistplakaten af 27. december 1842, som offentliggjorde kongens resolution i baptistsagen, blev der administrativt intet ændret for baptisterne, både med hensyn til landets tvungne barnedåb (jf. dåbsforordning af 30. maj 1828) og anmeldelsespligt af ulovlige forsamlinger til politi og præst (jf. konventikelforordning af 1741). Enevældens lutherske trosenhed i landet blev fastholdt i 1842. Baptisterne brød reglerne og nægtede at døbe deres børn, ligesom de ikke anmeldte deres forsamlinger.

I den offentlige debat voksede kravet om, at man undgik tvangsdåb af baptisternes børn. Kravet om samvittighedsfrihed kom især fra liberal og grundtvigsk side. Samtidig viste drøftelserne hos konge og hos de deputerede i Det danske Kancelli både før og efter baptistplakaten af 1842, at A.S. Ørsteds ønske om at ophæve tvangsdåben efterhånden vandt gehør hos et flertal. Det praktiske sammenhæng mellem liv og retslære udfoldede sig i Ørsteds tolerance i sagen. Kongen tilsluttede sig også denne mere moderate linje i 1847 og forfølgelserne stilnede af.¹¹¹

Kongemagtens religionstolerance viste sig også i sagen om den tyske katolske biskop A. Lüpkes (Osnabrück) ansøgning om anerkendelse af visitationsretten over de danske katolikker, som på baggrund af biskop Mynsters anbefaling blev indrømmet af kongen i 1841. Mynster brugte i sin betænkning om Lüpkes ansøgning professor H.N. Clausens

¹¹⁰ Rigsarkivet, Ra. H.12. Bilag til Kancelliplakat af 27. dec. 1842. Heri udtagen sag nr. 1074/1842 - mikrofilm nr. 58744: nr. 475ff. Kladden af Mynsters betænkning, dateret 23. oktober 1841, findes dog i Rigsarkivet, Ra. B.5-534. Sjællands Stifts Bispeembede.

¹¹¹ Rasmussen: *Religionstolerance*, 2009, kap. IV, s. 169ff. Rasmussen, "Jura og kirkelove", 2023, s. 82-85.

værk fra 1825 om protestantismen og katolicismen. Den teologiske synsvinkel på hele sagen havde dette standardværk som forudsætning. Til den katolske biskops beføjelser hørte "Potestas Ordinis", dvs. hans ret til at indvie kirker og præster samt konfirmere m.v. Denne ret kunne ikke udøves, fordi det ifølge *Danske Lov* ikke var tilladt nogen katolsk gejstlig at opholde sig i landet. Mynster anså det imidlertid principielt for i orden, at biskoppens "Potestas Jurisdictionis" delvis kunne finde sted. Det omfattede tilsyn med de gejstlige og kirkens ejendomme. Her kom således en åbning. Det betød ifølge Mynster, at der kunne indrømmes den tyske biskop Lüpke tilsyn og jurisdiktion over katolske præster og ejendom her i landet, blot måtte denne biskop ikke rejse til landet og afholde visitationer eller være i direkte kontakt med danske katolikker.¹¹²

Kongen tilsluttede sig Kancelliets og Mynsters indstilling gennem resolution af 9. juni 1841 for henholdsvis Kongeriget og Hertugdømmerne. Kongens beslutning om en indirekte og begrænset anerkendelse skyldtes også vedvarende diplomatisk pres fra det katolske Østrig i årene 1839-1841 og efterhånden også fra Preussen m.fl. Christian 8. havde mange katolske diplomater i audiens.

Betingelsen for resolutionens begrænsede anerkendelse var dog, at biskop Lüpke ikke måtte rejse ind i landet, men han måtte lade visitationen ske ved en af de danske katolske præster. Endvidere som det afgørende nye skulle enhver katolsk præst, førend han måtte udøve sit embede her i landet, ansøge om godkendelse hos kongen, som alene skete på betingelse af, at han ville efterleve landets love. Dette tiltag var sket efter anbefaling af biskop Mynster. Som en konse-

¹¹² Mynsters betænkning refereret og citeret i kancelliets forestilling: Rigsarkivet, Ra. H.6-32/33. Forestilling af 3. marts 1841 til kongen – nr. 115. Mikrofilm nr. 58595.

kvens anerkendtes i 1843 præsten for den katolske menighed i Fredericia. Denne tolerance viste Christian 8.s og hans regerings klare brud med den eksisterende praksis fra *Danske Lov* (6-1-3), og A.S. Ørsted og Mynster havde indflydelse på denne udvikling. Hidtil havde det været forbudt jesuitter og katolske gejstlige at rejse ind og virke i landet, men nu anerkendte kongens regering katolske præster i Danmark. Tolerance og samvittighedsfrihed vejede tungest.¹¹³

Grundloven af 1849

Der var i 1840'ernes enevælde for alvor ved at vise sig en begyndende opløsning af den lutherske enhedskultur. Religionstolerancen hørte til forudsætningerne i hele guldalderens periode fra 1800-1850. Tolerancen var udpræget og drejede sig som allerede nævnt om respekt for det enkelte individs samvittighedsfrihed og personlige valg.

Frederik 7.s ægteskabelige situation viste denne udvikling. Han ønskede at gifte sig for tredje gang med Louise Danner. Biskop Mynster blev bedt om at forrette vielsen. Indlagt sidst i J.P. Mynsters manuskript til *Meddelelser om mit Levnet* (udgivet efter hans død i 1854) lå et blad, som ikke blev offentliggjort. Det stammede fra 1850, hvor han viiede Frederik 7. til lensgrevinde Louise Danner, der var borgerligt født (Louise C. Rasmussen), og derfor formelt var viet til kongens venstre hånd. Mynster meddelte sine overvejelser, om han skulle afslå at foretage vielsen, men konkluderede ud fra sit rummelige kirkesyn, at et afslag ikke "kunde bestaae for Samvittighedens Dom". Der var ingen lovlig hindring for ægteskabet, selvom han fandt det uværdigt. Det var kongens beslutning og valg, og denne giftede

¹¹³ Rasmussen: *Religionstolerance*, 2009, s. 120-133.

sig som privatperson til venstre hånd, dvs. uden arveretslige følger for hustru og tilkommende børn i ægteskabet. Mynsters skrevne overvejelser om kongens ægteskab med grevinde Danner, som aldrig rigtigt blev accepteret, hverken af kongens nærmeste, diplomatiet eller af folket, blev først udgivet af sønnen C.L.N. Mynster efter grevinde Danners død i marts 1874.¹¹⁴

Baggrunden for biskop Mynsters overvejelser var tidens debat om vielse af fraskilte. Dengang var det virkeligt et problem, for loven om borgerligt ægteskab fra 1851, som ikke mindst fraskilte kunne nyde godt af, omfattede andre trossamfunds medlemmer og ikke folkekirkens medlemmer. Mynster havde formuleret et særligt kirkeligt ritual for vielse af fraskilte i 1839, og dette ritual, der i proklamationen lagde særlig vægt på det borgerlige udgangspunkt, fik ministeriets godkendelse til brug i 1857-1858. Derved blev fraskilte folkekirkemedlemmer, der ønskede nyt ægteskab, tolereret indenfor den rummelige folkekirke.

Respekten for individet og den personlige samvittighedsfrihed var omdrejningspunktet, da de politiske forhold i Danmark førte til systemskiftet i martsdagene 1848, hvor man gik fra enevælde til repræsentativt styre. Denne overgang kom ikke ganske pludseligt, men tidens tolerante kulturforståelse dannede baggrunden. Denne politiske ændring måtte også betyde overvejelser om en ny ordning af kirkens forhold til staten. En langvarig strukturdebat om folkekirkens organisation tog for alvor sin begyndelse.

Enevælden havde opretholdt landets lutherske trosenhed. Det var bl.a. enevoldsstatens formål at opretholde og værne om landets evangelisk-lutherske trosenhed og gudsdyrkelsen ifølge *Kongeloven af 1665*. Men med systemskiftet

¹¹⁴ C.L.N. Mynster: *Nogle Blade ...*, 1875, s. 465ff.

i 1848-1849 var der tale om en sekulær stat og ikke længere en kristelig stat. Det var derfor ikke længere indlysende, at Den evangelisk-lutherske Statskirke var en integreret del af staten, som det var tilfældet under enevælden.

Frederik 7. (1808-1863) stod for eftertiden som giveren af det repræsentative landsstyre med sin underskrift på Grundloven af 5. juni 1849. Religionsfriheden blev indført, og det uden de store diskussioner: ”Borgerne har Ret til at forene sig i Samfund for at dyrke Gud på den Maade, der stemmer med deres Overbeviisning, dog at Intet læres eller foretages, som strider imod Sædeligheden eller den offentlige Orden” (§ 81, nuværende § 67).

Der var under den sene enevælde bred enighed om religionstolerance og samvittighedsfrihed samt andre trossamfunds ret til religionsudøvelse. Samtidig gav grundlovsfædrene løfter om love, der skulle ordne folkekirkens kirkeforfatning og de andre trossamfunds forhold: ”Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov” (§ 80, nuværende § 66) og ”De fra Folkekirken afvigende Trossamfunds Forhold ordnes nærmere ved Lov” (§ 83, nuværende § 69).

I grundloven hang spørgsmålet om en kirkeforfatning sammen med forholdene omkring andre trossamfund. I virkeligheden blev religionsfriheden fællesnævneren. Det viste Den grundlovgivende Rigsforsamlings forhandlinger om *Grundloven af 1849*. For grundlovens religionsfrihed udmøntede sig netop i de to løfteparagraffer, som lovede henholdsvis en kirkeforfatning og en dissenterlov. Grundlovskomitéen argumenterede i sin betænkning fra marts 1849 ud fra religionsfrihedens princip og opstillede selvstændigt to løfteparagraffer, der ikke var medtaget i regeringens oprindelige grundlovsudkast, men blev vedtaget af Rigsforsamlingen med stort flertal.

Grundlovens løfte om en dissenterlov for andre trossamfund

Minoritetsreligionerne fik religionsfrihed med grundloven (§ 81, nuværende § 67) i 1849. Denne lov skulle dreje sig om frihed til religionsudøvelse og ret til at danne trossamfund, hvis lære og liturgi ikke måtte stride ”imod Sædeligheden eller den offentlige Orden”, som paragraffen om religionsfriheden udtrykte det. Loven om religionsfrihed skulle udmøntes i en dissenterlov for andre trossamfund.

Andre trossamfund skulle have reguleret deres religionsudøvelse, hvilket først blev realiseret med én samlet lov i december 2017. Indtil da ordnede man anerkendelsen af trossamfund på administrativ vis. D.G. Monrad fik i Rigsdagssamlingen i 1860-61 vedtaget følgende dagsorden i forbindelse med metodisternes ansøgning om anerkendelse: ”Med den Anerkjendelse, at Regjeringen kan ordne denne Sag administrativt, gaar Folketinget over til Dagsordenen”. Det var juristerne H. Matzen og Johs. Timm i *Kirkeret*,¹¹⁵ der nævnte Monrads forståelse som grundlag. Kongen og ministeren skulle anerkende andre trossamfund.

Fremgangsmåden blev lige efter den formelle indførelse af 1849-grundlovens religionsfrihed, at ikke blot katolikkerne, men ethvert trossamfunds medlemmer (menigheden) ved deres bestyrelse eller repræsentantskab kunne ansøge om anerkendelse af deres præst og forkynder, som skete ved kongelig resolution. Der kom ingen samlet lov, men man valgte en administrativ løsning på anerkendelsen af andre trossamfund. Problemet dengang var, at selve anerkendelsen af andre trossamfund udenfor folkekirken ikke var hjulmet i grundloven. Der var kun givet et løfte om en samlet lov for andre trossamfund udenfor folkekirken. Derfor måtte den

¹¹⁵ Matzen og Timm: 1891, s. 903f.

udøvende myndighed (regering og Rigsdag) støtte sig administrativt til enevældens lovgivning, hvilket var omtalt i Matzens og Timms *Kirkeret*.¹¹⁶ Det drejede sig om ældre privilegiebreve til de reformerte, romersk-katolske og mosaiske samfund, om borgerrettigheder til jøderne i 1814 og den kongelig anerkendelse af katolske præster i 1841. Anvendelsen af enevældens regler viste kontinuiteten ved overgangen fra enevælde til repræsentativt styre. Eksempelvis anerkendte den danske stat i 1850 den københavnske katolske menigheds præst. Det skete i sammenhæng med, at det østrigske gesandtskabs ejerskab til den opførte kirke i Bredgade (København) overgik til den danske katolske menighed.

Kultusministeriets anerkendelsesprocedure omfattende herefter indsigt i et trossamfunds lære med en vurdering af, om det pågældende trossamfunds trosbekendelse krænkede grundlovens omtale af "Sædeligheden" og "den offentlige Orden". Dernæst skulle et trossamfund have en ansvarlig ledelse, som offentlige myndigheder kunne henvende sig til. Endelig skulle man sikre, at trossamfundets præster havde en behørig uddannelse og var kaldet af menigheden på ordentlig vis. Der skulle en særlig tilladelse til, for at præsten måtte forkynde på et andet sprog end det danske, noget som er blevet særlig aktuelt i dagens Danmark. Ligeledes var et trossamfunds medlemmer forpligtet på de kirkelige afgifter til deres eget trossamfund (*Grundloven af 1849* § 82; 1866: § 77). Betalte medlemmerne ikke, kunne afgifterne inddrives ved myndighedernes udpantning (jf. lov af 29. marts 1873). Anerkendelsen af et trossamfund skete ved kongelig resolution.

¹¹⁶ Sst., s. 901-910.

Anerkendelsen gjaldt i særdeleshed de ydre forhold såsom trossamfunds organisation, kaldelse m.v., men også trossamfundets lære måtte ikke stride mod den offentlige orden. Således var baptisterne ikke anerkendt (før 1952), fordi de ikke ville fremlægge en skriftlig bekendelse til vurdering af deres lære og ikke kunne gøre tilfredsstillende rede for deres præsters uddannelse. Anerkendt blev derimod de gamle trossamfund reformerte, jøder og katolikker, som havde haft toleranceprivilegier fra enevældens første tid. Ligeledes i begyndelsen af 1900-tallet Den svenske Kirke (1913) og Den ortodokse Kirke (1915). I alt 11 trossamfund blev anerkendt efter denne procedure frem til 1970.

Med anerkendelsen kunne trossamfundets præst udføre kirkelige handlinger (dåb og vielse) med borgerlig gyldighed for trossamfundets medlemmer. Præsten førte embeds- og ministerialbøger (jf. lov af 13. april 1851, § 1 og 8) og udstedte udskrifter og attester fra disse bøger, og det med samme offentlige troværdighed som tilkom folkekirkenes præster. Her var tale om en ligestilling.

Med ægteskabsloven i 1970 blev nye trossamfund ikke længere anerkendt, men godkendt. Praksis blev herefter, at de enkelte trossamfunds medlemmer (menigheden) ved deres bestyrelse eller repræsentantskab ansøgte om godkendelse af deres præst og forkynder. Herefter forudsatte statens godkendelse af en præst, dels at den pågældende kunne udøve hvervet som vielsesmyndighed, dels at vedkommende beherskede det danske sprog. Var der tale om, at præsten tilhørte et nyt samfund, skulle dette først godkendes af staten.

Efter 1970 var der ved statens godkendelse fortsat fokus på præsten, men nu blev især menighedens forhold inddraget. Den første samlede lov, som opfyldte løftet fra 1849-grundloven, kom i december 2017. Med loven skulle der ikke længere skelnes mellem anerkendte og godkendte tros-

samfund. Fremover skal betegnelsen anerkendte trossamfund alene bruges. Den nye lov har strammet vilkårene. Tilsynet er skærpet angående økonomi og tilsyn med menighedsledere/præster. Årligt skal et trossamfund angive ændringer, som kan indvirke på den tildelte anerkendelse. Det gælder lige fra adresser til vedtægtsændringer. Hvert år skal et trossamfund indsende en rapport, som skal ligge på trossamfundets hjemmeside, om regnskab, revision, udstedte lånegarantier og ledelsespåtegning. Alle donationer over 20.000 kr. skal opgives til staten, også de anonyme. Derudover er reglerne om præstens vielsesret betinget af et kursus i familieret og om det danske folkestyre. Der er også sket lempelser fra tidligere praksis. Der skal kun 50 medlemmer til at danne et trossamfund mod tidligere 150. Til lige skal trossamfundet ikke længere stille med en trosbekendelse. Dette krav om en trosbekendelse som grundlag blev første gang formuleret af biskop J.P. Mynster ved den katolske præsts anerkendelse i 1841. Religiøsiteten i Danmark er blevet mere mangfoldig end på Mynsters tid. Nu skal trossamfundet blot indlevere centrale læretekster, der henviser til læretradition og grundlag, stadig for at sikre grundlovens krav om den offentlige orden og sædelighed. Siden loven i 2017 er der kommet flere justeringer, og skærpede kontrol i tillæg til loven er til stadighed til debat.¹¹⁷

Grundlovens løfte om en samlet lov for andre trossamfund er blevet indfriet, men tilsynet omkring økonomi og præsternes indsigt i dansk lovgivning er blevet kraftigt præciseret og opleves af frikirker og trossamfund som en klar skærpelse af de regler for anerkendelse, som blev etableret ved overgangen fra enevælde til folkestyre i de første år efter 1849. Dengang anerkendte man blot som helhed tros-

¹¹⁷ <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2017/1533> (26.01.2026).

samfundets egne anliggender, man blandede sig ikke med krav om opgivelse af donationer, skærpet årligt tilsyn med økonomi m.m.

Den nye lov om andre trossamfund er trådt i kraft den 1. januar 2018. Den blander sig især i religionssamfunds ydre anliggender (økonomi, organisation m.m.). Det skyldes bl.a. den tiltagende sikkerhedsrisiko med terror, som kan være forbundet med religiøs aktivitet.

*Grundlovens løfte om en kirkeforfatning
og folkekirkens fortrinsstilling*

Med systemskiftet i 1848-1849 var det ikke længere indlysende, at Den evangelisk-lutherske Statskirke var en integreret del af staten, fordi der med *Grundloven af 1849* var tale om en sekulær stat, hvis lovgivende myndighed var en konfessionsløs Rigsdag. Staten havde ikke længere en trosbekendelse som sit retslige og politiske grundlag (jf. *Kongeloven af 1665*), selvom den ifølge grundloven (§ 3, nuværende § 4) støttede Den evangelisk-lutherske Folkekirke og bandt regenten som medlem af denne kirke (§ 6). Men enevældens lutherske enhedskultur stod stadig meget stærkt i befolkningen. Derfor fortsatte den sekulære stats kirkestyre.

I grundlovens løfte om en kirkeforfatning overvejede grundlovsfædrene ordet: "Forfatning". I tidens sprogbrug drejede det sig om en repræsentativ kirkeforfatning. I den retning udtrykte flere grundlovsfædre sig i Den grundlovgivende Rigsforsamling – om end formuleringerne kunne være forskellige og vage, fordi detaljerne i en forfatning med en løfteparagraf var udsendt til fremtiden. Det kunne dengang aflæses i *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen* (1848-1849). H.N. Clausen talte om "Kirkens Forfatning", A.F.

Tscherning om ”en Synodal-Forfatning”, og J.P. Mynster om ”Den egentlige Kirkeforfatning”.¹¹⁸

Kultusminister D.G. Monrad (1811-1887) forfattede regeringens grundlovsudkast, som derefter blev behandlet af Rigsforsamlingens grundlovskomit , der tilrettelagde forhandlingerne. Monrad blev cand.theol. i 1836 og trådte ind i politik som medredaktør på det nationalliberale *Fædrelandet* fra 1840 og siden redaktør på *Dansk Folkeblad* fra 1843. I 1846 blev Monrad præst i Vester Ulslev på Lolland. I 1848 spillede han en rolle ved systemskiftet i martsdagene 1848.

Grundlovskomiteen skulle behandle Monrads og regeringens grundlovsudkast og tog i sine interne drøftelser og i betænkning af 26. marts 1849, indskrevet i *Beretning* (1848-1849), udgangspunkt i det repræsentative forfatningsprincip, idet kirkens

Forfatning bliver ordnet ved en særegen Kirkelov, der navnlig maatte gaae ud paa at bestemme Formerne og Grændserne for den Medvirkning, som Kirkesamfundet selv bør have ved sammes Bestyrelse.¹¹⁹

Komitéens forståelse af det repræsentative forfatningsprincip med en ”Kirkelov” om kirkens egen ”Bestyrelse”, ikke mindst i kirkens indre anliggender, var formuleret med udgangspunkt i ”Religionsfrihedens Grundsætning”, og denne forståelse blev væsentlig for tolkningen af grundlovsfædrenes holdning, idet ingen på dette punkt tilsyneladende modsagde komitéen under forhandlingerne i Rigsforsamlingen.¹²⁰

¹¹⁸ *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen Andet Bind*, 1848-49, sp. 2525f (Clausen), sp. 2572 (Tscherning) og sp. 3056f (Mynster).

¹¹⁹ *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen Andet Bind*, 1848-49, sp. 2165- 68. Citat: sp. 2165.

¹²⁰ Rasmussen: ”Grundlovskomit ens indflydelse”, 2013, s. 134-140.

Datidens opfattelse af ordet "Forfatning" blev også senere i 1800-tallet understreget af juristerne Henning Matzen og Johannes Timm i deres *Haandbog i den danske Kirkeret* fra 1891.¹²¹ Denne kirkeret mente, at der i 1848-1849 var en fælles forståelse af en repræsentativ kirkeforfatning i overensstemmelse med den i staten indførte frie forfatning, hvilket betød en styrkelse af lægfolkets indflydelse på fremtidens kirkestyre. Med kirkeforfatningsdrøftelserne senere i århundredet opstod der uenighed om det repræsentative element, f.eks. ville biskop H.L. Martensen og professor H.N. Clausen bevare gejstlighedens dominans i styrelsen af folkekirken.

Udgangspunktet i drøftelserne om en kirkeforfatning har også været grundlovens paragraf § 3 (nuværende § 4) om folkekirkens fortrinsstilling. Denne paragraf siger: "Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten". Indtil en kirkeforfatning var tilvejebragt holdt man sig til en kombination af folkekirkens fortrinsstilling som statslig kirke og andre trossamfunds frie religionsudøvelse ud fra en administrativ anerkendelse.

Der var to holdninger i grundlovskomiteén og Rigsforsamlingen, som også genkendes fra nutidens debat om en kirkeforfatning. Præsten J.C. Schurmann fra Aalborg, senere seminarieforstander på Skårup Seminarium på Fyn, var medlem af komitéén. Han mente, at paragraffen om religionsfriheden skulle udmøntes i de to selvstændige løfteparagraffer, dels en kirkeforfatning for folkekirken og dels en lov for andre trossamfund. Disse tre paragraffer udgjorde for Schurmann selve kernen i grundlovens kirke- og religionsparagraffer. I komitéén blev de konservative repræsen-

¹²¹ Matzen og Timm: 1891, s. 68.

tanter ført an af regeringens generalprokurør og ledende jurist T. Algreen-Ussing, og her var holdningen, at paragraffen om statens støtte til folkekirken var den vigtigste, som alle de øvrige kirke- og religionsparagraffer skulle tolkes efter. Argumentationen var, at næsten alle borgere var en del af landets lutherske kirke, idet antallet af borgere i andre trossamfund omkring 1849 blot lå på ca. 0,4 % (ca. 6000) af den samlede befolkning. Under de efterfølgende grundlovsforhandlingerne 1848-1849 mødte dette synspunkt støtte fra biskop J.P. Mynster og juristen A.S. Ørsted. Begge tilhørte Rigsforsamlingens konservative kræfter.¹²²

I tidens tankegang var folkekirken næsten enerådende i landet. Det blev udtrykt af professor H.N. Clausen i *Rigsdags-tidende*:

Endnu bestandig er det saa smaa Brudstykker af det danske Folk, der slutte sig til andre Troessamfund end Folkekirken, at den evangelisk-lutherske Kirke med fuldkommen Ret kan kaldes Folkekirke i Danmark. Saalænge dette Forhold bestaaer, ere de forskjellige afvigende Samfund at betragte som smaa Colonier, der til alle Sider ere omgivne af Folkekirken og denne Kirkes Liv.¹²³

Religionsfriheden flyttede ikke afgørende på folkekirken dominans. Omkring 1900 udgjorde medlemsantallet i folkekirken 2,4 mill., og der var blot 1,2 % fra andre trossamfund, dvs. ca. 30.000 borgere, og dertil kan lægges ca. 2500 borgere, som ikke tilhørte noget trossamfund: Ateister, fritænkere m.m.

¹²² *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen Andet Bind, 1848-49*, sp. 2506f, 3041f, Statistiske oplysn.: sp. 2533; Rasmussen: *Forholdet mellem kirke og stat*, 2011, s. 11, 17, 34f, 233f. Rasmussen: "J.C. Schurmann", 2024, s. 53-59. Rasmussen: "De kirkepolitiske forhold", 2024, s. 95-98.

¹²³ *Rigsdagstidende*, 1851, 2. session, 3. bind, nr. 319, København, sp. 5069.

Det lykkedes ikke de følgende år at opfylde grundlovens løfteparagraf og give folkekirken en selvstændig ledelse i form af et kirkeråd – hverken dengang eller siden. Vigtigheden af folkekirkens ledelse i form af et kirkeråd er blevet kraftigere og kraftigere understreget i nutiden, og der er blevet argumenteret ud fra menneskerettighedstænkningen. Professor Lisbet Christoffersen har i *Kirkeretsantologi 2007* understreget, at

der er absolut ingen anden kirke i Europa (mig bekendt), som på alle punkter vedrørende *kernen* i religionsudøvelsen står uden nogen form for formel ledelse, som kan forhandle med statens kirkeminister om, hvordan tingene skal lægges til rette.¹²⁴

Til denne kerne regnede hun religionsudøvelsen og dermed kirkens indre anliggender, såsom dåb, nadver, gudstjeneste, konfirmation, kirkelig vielse, begravelse, bibeloversættelse og salmebog. Hendes og andre juristers pointe har været, at en ledelse i form af et kirkeråd var det sidste, som manglede for at have en samlet (forfatnings)struktur i folkekirken, sådan som grundlovens løfteparagraf ønskede det fastlagt.

I forvejen har folkekirkens struktur udviklet sig med menighedsråd, provstiudvalg og stiftsråd, der alle har fået en opgaveformulering og kompetencer.

Dette blev også tidligere fremhævet af juristen Henrik Zahle i *Dansk forfatningsret*. Han fremhævede, at vi allerede har fået et kirkeligt selvstyre, selvom der ikke er indført et landsdækkende repræsentativt ledelsesforum.¹²⁵

Meget af enevældens kristelige stat og lutherske uniformitet blev bevaret i statens styrelse af folkekirken efter grundlovens vedtagelse i juni 1849. Næsten hele befolkning-

¹²⁴ Christoffersen: "Folkekirken selv?", 2007, s. 97-103.

¹²⁵ H. Zahle: *Dansk Forfatningsret 2*, 2. udg., 1996, s. 149, 213.

gen forblev medlemmer af denne kirke i hele 1800-tallet. Siden har der været tilbagegang – i 2009 var det ca. 80 % og i 2026 ca. 70 %.

Vi lever i dag i et sekulariseret samfund, hvor religiøsitet stadig fylder i det offentlige rum og spreder sig fra den etablerede kirkeinstitution folkekirken til alternativ spiritualitet og andre trossamfund, især pga. indvandring, og det i langt højere grad end tidligere. Derfor giver det måske bedre mening at tale om en religiøs individualiseringsproces, som netop havde sin spæde start efter 1800 med romantikken. Dengang havde endnu mange som udgangspunkt forestillingen om det lutherske enhedssamfund, men det personlige tilvalg fik også vægt.

Romantikens forståelse af organismetankens vekslen mellem det individuelle og helhed fortsatte med grundlovsstatens folkekirke. Enheden blev stadig defineret med bekendelsesgrundlag ud fra enevældens grundlove: *Kongeloven af 1665* og *Danske Lov af 1683*. Regenten var bundet til denne bekendelse under enevælden, og det gjaldt fortsat i kraft af grundlovens § 6 om regentens lutherske tro. Den lutherske uniformitet omfattede altså folket og regenten, men ikke staten selv, for med grundloven var Rigsdag og regering principielt konfessionsløs. Der var således kontinuitet mellem enevældens evangelisk-lutherske Statskirke og grundlovsstatens folkekirke. Under en folketingsdebat i 1851 klagede Grundtvig i et svar til minister H.N. Clausen over den manglende forandring:

Hvad den høitærede Minister sagde, at der ingen Forandring var fore-gaaet mellem hvad der før var den lutherske Statskirke, og hvad der nu kaldes den evangelisk-lutherske Folkekirke, er sandt, og det

endog i et langt videre Omfang, end den høitærede Minister har tænkt sig.¹²⁶

Grundtvig så ingen forandring, men fremhævede kontinuiteten.

I dag vil en del politikere og teologer gerne fastholde denne udvikling. Det betyder, at den sekulære stat stadig varetager alle kirkens anliggender, herunder indre anliggender, ikke mindst liturgi, og stadig skal staten have kontrol over den kirkelige lovgivning. Staten har stadig magten i alle folkekirkens anliggender.

Regenten (kongemagten) og kirken

Kirkeforfatningsløftet mangler stadig et repræsentativt organ, et kirkeråd, før løftet kan siges at være indfriet ifølge grundlovsfædrenes opfattelse. Så længe dette ikke er sket, vil folkekirken fuldt ud være underlagt statens kirkestyre i alle anliggender, som kirken har været siden 1849.

Det omfattede statens kirkestyre i alle anliggender, ligesom den gældende anordningspraksis fra enevælden blev bibeholdt. Sidstnævnte praksis opstod i forbindelse med systemskiftet i 1848, og skulle kun bibeholdes indtil Rigsdagen havde lovgivet på området. De områder, hvor der ikke var lovgivet, var altså fortsat underlagt regentens og regeringens administrative regulering og ordninger med etablering af retsregler.

Det betyder i dag, at vi fortsat har en kongelig anordningspraksis i folkekirkens indre anliggender (liturgi, salmebog m.m.). Her er det regenten som sammen med kirkemini-

¹²⁶ *Rigsdagstidende*, 1851, 2. session, 3. bind, nr. 319, sp. 5075.

steren skriver under. På dette område er enevælden og dens kongeforståelse egentlig stadig formelt ved magt.

Ifølge grundlovens § 6 skal regenten ”høre til den evangelisk-lutherske Kirke”, og ud fra § 3 (nuværende § 4) må det forstås som værende folkekirken. Der er imidlertid en uklarhed, for principielt kan der være tale om andre evangelisk-lutherske kirker, som Svenska Kyrkan eller en luthersk frimenighed.¹²⁷

Grundtvigske medlemmer af Rigsforsamlingen i 1849 ønskede, at regenten blev stillet frit, men i de fleste Rigsdagsmedlemmers bevidsthed var regenten fortsat betragtet som folkekirkens overhoved.

Kongen var i Mynsters opfattelse ikke alene at betragte som overhoved for staten, men han var særskilt overhoved for kirken som øverste biskop (summus episcopus) siden Den danske Reformation i 1536.¹²⁸ Det var også samtidens opfattelse hos kirkens ledere. Kirkehistoriker og biskop C. Th. Engelstoft havde allerede nævnt det i *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark*.¹²⁹ Biskop H.L. Martensen omtalte denne forståelse i *Den christelige Ethik, Anden Afdeling: Den sociale Ethik*,¹³⁰ og senere i *Af mit Levnet. Meddelelser af H. Martensen*.¹³¹ Ligeledes mente tidens *Kirkeret*, skrevet af J.L.A. Kolderup-Rosenvinge og revideret af Engelstoft i 1851,¹³² at kongens stilling til kirken ”udentvivl i det Væsentlige [var] uforandret”, indtil en kirkeforfatning var givet. For de fleste medlemmer af Rigsforsamlingen var det i 1849 vigtigt, at der fortsat var identitet

¹²⁷ Rasmussen: ”De kirkepolitiske forhold”, 2024, s. 98f.

¹²⁸ Rasmussen: *J.P. Mynster*, 1999, s. 70.

¹²⁹ Engelstoft: 1840, s. 44ff.

¹³⁰ Martensen: bd. 2.2, 1878, s. 417-420.

¹³¹ Martensen: *Tredje Afdeling*, 1883, s. 51ff.

¹³² Kolderup-Rosenvinge: 2. udg. 1851, s. 74, jf. 68-75.

mellem det altdominerende lutherske befolkningsflertal og kongehus. Denne opfattelse lever videre i dag.

Den kongelige anordningspraksis er siden *Grundloven af 1849* blevet udøvet af regent og kirkeminister. Regenten har dog ikke et ministeransvar og er alene det formelle statsoverhoved for alle institutioner under staten, herunder kirken, skolen osv. De fleste jurister har ment, at regenten ikke særskilt er folkekirkens overhoved med biskoppelig myndighed, men regenten har været betragtet som folkekirkens vigtige symbol og dens protektor. Det gælder juristerne H. Matzen og Johs. Timm i deres *Haandbog i den danske Kirkeret*,¹³³ og herefter departementschefen i Kirkeministeriet August Roesen i *Dansk Kirkeret*,¹³⁴ hvilket blev fulgt op af den senere departementschef Pr. Espersen i *Kirkeret. Almindelig del*.¹³⁵

Denne kongelige anordningspraksis har fået en anden tolkning hos juristen Alf Ross, der har udtalt i sin *Dansk Statsforfatningsret II*, at regenten er ”en slags ærkebiskop for den danske kirke”.¹³⁶ Juristen Inger Dübeck har i *Kirkeretsantologi 2010* foreslået, at man fjernede den eksisterende praksis med regentens episkopale funktion på anordningsområdet.¹³⁷ Selskab for Kirkeret har tilsyneladende fulgt denne opfordring i et strukturforslag fra 2011,¹³⁸ idet man har ladet anordningsområdet overflytte til et kirkeråds myndighed i indre anliggender.

Perspektivet og udfordringen for kongehuset i en globaliseret tid bliver i fremtiden, at man samtidig med den grundlovssikrede tilknytning til folkekirken skal være

¹³³ Matzen og Timm: 1891, s. 179.

¹³⁴ Roesen: 3. udg., 1976, s. 18f.

¹³⁵ Espersen: 2. udg., 1999, s. 25f, 92.

¹³⁶ Roos: 1966, s. 507f.

¹³⁷ I. Dübeck: ”Den kirkelige retshistorie”. *Kirkeretsantologi 2010*, s. 28-44.

¹³⁸ *En kirkeforfatning anno 2011. Selskab for Kirkeret*, 2011.

imødekommende overfor alle indvandrernes religioner. Men tolerancen skal altid have et udgangspunkt i egen tro, for ellers kan det ikke ses, hvad kongehuset er tolerant overfor. Det kan blive en svær opgave, og det er vigtigt, at kongehuset fortsat står for noget, står for den luthersk-evangeliske tro, for det er dét udgangspunkt for en dialog, som betyder noget for andre religioner og giver gensidig respekt.

Biskop Mynster, der især frygtede en katolsk konge, følte under grundlovsforhandlingerne i 1849 sig meget tryk ved denne paragraf om regentens tro. Han så heri kongehusets opgave og rod tilbage til *Kongeloven af 1665*, hvor Den augsburgske Bekendelse (1530) omtaltes og var en del af enevældens forfatning, forstået som en kristelig stat. Med grundloven i 1849 fik landet en sekulær stat, men § 6 var for Mynster en garant for, at regentens ansvar for folkekirken fortsat skulle gælde i grundlovsstatens tid. For Mynster drejede det sig om, at så meget af den gamle enevælde kom med i den nye tid. Meget lykkedes for ham og folkekirken. Mynsters opfattelse kunne siges at være dækkende for flere præsters virke i folkekirken: ”Det er ikke en Kirke, der skal dannes af Nýt, men det er den bestaaende Kirke, hvis Anliggender skulle ændres efter de nærværende Forhold”.¹³⁹ Det drejede sig om tilpasning til det nye på grundlag af det gamle. Det var Mynsters konservative ledetråd under grundlovens forhandlinger, og det er siden blevet det foreløbige slutresultat.

Kirkeforfatningsforslagene: Indre og ydre anliggender

Der har været den tanke siden oplysningstidens naturretslige forståelse, at kirken var en forening, dvs. et ”Selskab” i

¹³⁹ Rasmussen: *J P Mynster*, 1999, s. 220, 241ff.

staten, som i det mindste havde krav på en vis selvstændighed i indre anliggender. Man har i de fleste kirkeforfatningsforslag i 1800-tallet skelnet mellem kirkens egne indre anliggender (liturgi, troselære, disciplin m.m.), hvor kirken skulle have afgørende myndighed, og de ydre anliggender (økonomi, bygninger, lønninger m.m.), som regeringen og Rigsdagen tog sig af gennem lovgivningsmagten. Det blev modellen, som egentlig var forslået første gang i 1848 af grundlovens fader, teologen D.G. Monrad, og siden blev fastholdt i de øvrige kirkeforfatningsforslag fra 1800-tallet. Disse forslag er detaljeret beskrevet i min bog fra 2011 *Forholdet mellem kirke og stat i Danmark. Kirkeforfatningsforslagene*.

Udgangspunktet for at ordne folkekirkens kirkeforfatning var givet under den sene enevælde, hvor man skelnede mellem kirkens indre og ydre anliggender. Herom kunne man læse i professor J.L.A. Kolderup-Rosenvinges *Kirkeret* fra 1838, revideret i 1851 af C. Th. Engelstoft.¹⁴⁰

I dansk debattradition har der været en udpræget naturretslig opfattelse, som går helt tilbage til den tyske naturretsteoretiker S. Pufendorf, som var godt kendt i Danmark i sidste del af 1600-tallet. Oplysningstidens naturret og hele forståelse af stat-kirke forholdet blev på dansk grund formuleret af retsteologen H. Ussing i hans værk *Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater*.¹⁴¹ Siden blev disse tanker fremført af den liberale teolog, prof. H.N. Clausen i *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*.¹⁴²

I Ussings opfattelse havde kirken oprindelig retten over de indre anliggender. Men ved enevældens etablering i 1660 overdrog kirken denne ret til staten. Kirken blev ud fra

¹⁴⁰ Kolderup-Rosenvinge: 2. udg. 1851, s. 58f.

¹⁴¹ Ussing: 1786ff, 2. Deel, s. 22f, 122-24, 130f, 133, 199.

¹⁴² Clausen: 1825, s. 231-253.

naturretslige principper siden opfattet som en institution, dvs. et "Selskab" (et kollegium) forskellig fra staten, som havde selvstændighed i indre åndelige forhold (liturgi, disciplin, lære m.v.), mens staten styrede kirkens ydre forhold (embedsforhold, ansættelser, økonomi, bygninger m.v.). Her taltes om indre og ydre anliggender.

Tilsvarende fremstillede professor H.N. Clausen den samme tankegang i sit værk fra 1825 om katolicismen og protestantismen. Således skulle "de indvortes kirkelige Anliggender ... residerer oprindeligt i Kirken selv, uafhængig af den politiske Regjering".¹⁴³ Med de indre anliggender var det selve kernen i religionsudøvelsen, som Clausen sigtede til. På dette område skulle der gives religionsfrihed for kirken. Han forsikrede, at det var om kirkens indre forhold, at hans kirkeforfatningsforslag handlede. Mens staten fortsat havde hånd om kirkens ydre forhold.

Der eksisterede dog en anden opfattelse i samtiden, inspireret af tysk teologi. Ifølge kirkeretshistorikeren H.J.H. Glædemark i afhandlingen *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark* gjorde den tyske teolog Fr. Schleiermacher op med naturrettens kirkebegreb og udformede i stedet det moderne kirkelige begreb på protestantisk grund, som netop fordrede en adskillelse mellem stat og kirke (jf. nedenfor).¹⁴⁴

De naturretslige positioner kom imidlertid i Danmark til at bestemme diskussionerne om kirkens forhold til staten efter grundlovens indførelse i 1849. Politikere forestillede sig i midten af 1800-tallet en kirkeforfatning, byggende på menighedsråd, eventuelt provstiråd, landemoderåd (stiftsråd) og et centralt kirkeråd. Denne struktur kom allerede med H.N. Clausen i hans forslag fra 1825 i værket om katolicismen og protestantismen, inspireret af Fr. Schleiermacher,

¹⁴³ Sst., s. 239ff.

¹⁴⁴ Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet*, 1948, s. 83ff, 105f.

og siden i D.G. Monrads forslag som kultusminister i cirkulære af 7. oktober 1848, hvor han ville høre gejstligheden om en eventuel indførelse af en kirkeforfatning.¹⁴⁵

Det betød, at når der i dag tales om en fuldstændig adskillelse af stat og kirke, så kan det ikke udledes af de mange kirkeforfatningsforslag.¹⁴⁶ Hovedparten af disse forslag siden 1849 indeholdt ønsket om en defineret frihed i indre anliggender og rådgivende funktion i ydre anliggender. Der var dermed ikke tale om adskillelse af stat og kirke, højst om selvstyre i indre anliggender, kontrolleret af staten.

De vigtigste forslag var flertalsforslaget i 1853-kirkekommissionen, vedtaget i maj 1854, Monrads forslag fra august 1859 og flertalsforslaget i 1868-kirkekommissionen, vedtaget i maj 1870. Formålet med forslagene var at beskytte kirkens frihed i indre anliggender og at undgå den konfessionsløse Rigsdags indblanding i kirkens indre forhold. H.N. Clausen påvirkede især flertalsforslaget fra maj 1854 med kravet om kirkens frihed, hvor det var kongen, der var besluttende myndighed i indre kirkelige forhold uafhængig af Rigsdagen. I stedet for denne løsning foreslog D.G. Monrad med sit forslag fra august 1859 at indføre en begrænset vetoret for kirkerådet på anordningsområdet i indre anliggender, dvs. ritualer m.v., og obligatorisk høring af kirkerådet før Rigsdagens behandling af al kirkelig lovgivning. Denne løsning blev en del af flertalsforslaget i 1868-kirkekommissionen. En tredje løsning blev H.L. Martensens ønske om et udpeget bisperåd, givet ved lov, som var 1853-kirkekommissionens mindretalsindstilling. Han efterfulgte i 1854 J.P.

¹⁴⁵ Rasmussen: *Nicolai Faber*, 1996, s. 98-102; Rasmussen: *Religionstolerance*, 2009, s. 110-115; Rasmussen: *Forholdet mellem kirke og stat*, 2011, s. 43-75.

¹⁴⁶ Sst., s. 229-231 (oversigt over forslagene).

Mynster på Sjællands Stifts bispestol og holdt strengt på den folkekirkelige orden.

Tanken om et bisperåd blev først gennemført med kultusminister J. Scavenius, der med kgl. resolution fra oktober 1883 udpegede et bisperåd, kaldet Det kirkelige Råd. Professor Peder Madsen repræsenterede i rådet Det Teologiske Fakultet på Københavns Universitet. Juristen, professor H. Matzen var også medlem og skitserede rådets opgaver. De omhandlede rent kirkelige sager, dvs. indre anliggender.

Biskop Martensen (1808-1884) påvirkede kirkeforfatningsdebatten i konservativ retning og havde sæde i 1853-kirkekommissionen og 1868-kirkekommissionen, ligesom han var en af hovedaktørerne i strukturdebatten efter 1849. Hovedsigtet for ham var at sikre kirkens selvstændighed i indre anliggender og uafhængighed af den konfessionsløse Rigsdag.¹⁴⁷

Med grundlovens religionsfrihed i 1849 havde grundlovsfædrene, som det allerede er sagt, ikke tænkt på fuld religionsfrihed, som det i datiden kendtes fra den amerikanske forfatning (1787), der var inspireret af religionstolerancen fra samfundsfilosoffen John Lockes tanker. Denne tolerance indebar, at det tjente staten bedst helt at adskille verdslig og religiøs autoritet. I USA kunne ingen lov indføre en bestemt religion, f.eks. en statskirke, eller indskrænke den frie religionsudøvelse (1. amendment, 1791). Fuld religionsfrihed handlede ikke alene om fri religionsudøvelse, men trossamfundene havde også lige betingelser og rettigheder i forholdet til staten. Ligestilling efter denne model ville i Danmark forudsætte en klar adskillelse af stat og folkekirke.

Samtidens store tyske teolog, Fr. Schleiermacher, forestilte sig i en noget anden form, at kirken skulle løsrives fra

¹⁴⁷ Rasmussen: *En socialkonservativ samfundsrevser*, 2025, s. 51-62.

staten. Kirken blev opfattet som en af staten helt uafhængig sammenslutning, dvs. korporation. Der var med stat og kirke tale om to selvstændige åndeligt forskellige enheder (individer), men staten skulle fortsat have et juridisk tilsyn med kirkens forfatning og formue (jf. *Vorschlag zu einer neuen Verfassung der protestantischen Kirche im preussischen Staate*, 1808). H.J.H. Glædemark skrev netop i *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*:

Ved Bestemmelsen af Forholdet mellem Stat og Kirke
gaar Schleiermacher ud fra disses Væsensforskellighed;
skal denne virkelig komme til sin Ret og gives
Betingelser for at udfolde sig, maa Stat og Kirke være
selvstændige Organismer [korporationer], altsaa
selvstændige og aandeligt særprægede Individer.
Derfor kræver han Statens og Kirkens Adskillelse.¹⁴⁸

Ingen af disse muligheder blev overhovedet diskuteret nærmere under grundlovsforhandlingerne i 1848-1849. Der var ikke på noget tidspunkt i 1850'ernes debat eller senere interesse for, at denne fulde religionsfrihed således skulle indføres i Danmark. Det ville indebære en total adskillelse af stat og kirke, som forudsætning for at ligestille alle trossamfund. Heller ikke siden har mange talt om en sådan adskillelse, før i vor tid. Derimod har man ud fra de naturrettslige positioner siden 1800-tallets midte talt om en vis selvstændiggørelse af kirken fra staten i kirkens indre anliggender. De naturrettslige positioner har stået i centrum i kirkeforfatningsforslagene i 1850'erne og siden. Naturrettens opdeling i indre og ydre anliggender har vist sig at være udgangspunktet for en kirkepolitisk drøftelse.

Flere jurister har imidlertid ikke villet anerkende denne skelnen mellem indre og ydre forhold, hvilket i sig selv er et

¹⁴⁸ Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet*, 1948, s. 84.

problem, når nu de væsentlige kirkeforfatningsforslag efter 1849 har indeholdt en sådan skelnen. Departementscheferne August Roesen i *Dansk Kirkeret* og Preben Espersen i *Folketikkens Styrelse* har ment, at det er juridisk svært at skelne, da staten altid har muligheden for også at gribe ind i indre anliggender. Dog respekterer staten kirkens anliggender ifølge nævnte jurister, idet der i store sager, såsom liturgi m.m., foretages høringer i det kirkelige landskab.¹⁴⁹ Det var dog ikke tilfældet, da regeringen i marts 2023 afskaffede Store Bededag.

Man bliver mødt af en anden opfattelse i den europæiske tænkning om religionsret. Når det har drejet sig om selve kernen i udøvelsen af religionsfriheden, dvs. de indre anliggender, har kirken krav på selvstændighed og en kirkelig ledelse (kirkeråd), som kan forhandle med staten. Det er som omtalt fremført af professor Lisbet Christoffersen i *Kirkeretsantologi 2007*.¹⁵⁰

Kirkekamp mellem kirkeforfatning og valgmenighedslov

Indførelsen af grundloven i 1849 fik hurtigt konsekvenser. Skiftende regeringer søgte at opfylde grundlovens løfteparagraf om indførelsen af en lov om en kirkeforfatning ved at nedsætte regeringskommissioner. De væsentligste forslag drejede sig ikke kun om etablering af et centralt kirkeråd. Der blev især arbejdet med en model, hvor man søgte etableret en kirkeordning, som startede ”ovenfra”, altså med et kirkeråd, men der fremkom også enkelte modeller, som arbejdede ”nedefra” med menighedsråd og modeller, der foreslog en hel løsning fra starten med menighedsråd,

¹⁴⁹ Roesen: 1976, s. 17, 19, 175; Espersen: 1990, s. 30-34.

¹⁵⁰ Christoffersen: 2007, s. 93-103.

provstiråd, landemoder og landskirkeråd. Det sidste skyldtes især den utrættelige D.G. Monrad, som i perioder i 1800-tallets politisk havde megen indflydelse.

Til kirkekommissioner blev nedsat henholdsvis i 1853 og i 1868, hvis forhandlinger blev udgivet på tryk. Opgaven var at løse kirkeforfatningsspørgsmålet. Forslaget i 1853 indeholdt både forslag om menighedsråd og kirkeråd. Sidstnævnte havde i indre anliggender indstillingsret til kongen, der havde besluttende myndighed uden om Rigsdagen, men i ydre forhold var kirkerådet rådgivende med Rigsdagen som den besluttende myndighed. Kirkerådet blev valgt ud fra paritetsprincippet, dvs. lige mange gejstlige og læge medlemmer. Dette princip var der ikke enighed om i 1868-kommissionen. Her havde et flertal fraveget kongens besluttende myndighed i indre anliggender og erstattet den med kirkerådets vetoret. Kirkerådet var alene rådgivende over for Rigsdagens besluttende myndighed, men havde til gengæld en vetoret i indre anliggender.

1868-kirkekommissionens § 8 lød således:

Ingen Lov eller Anordning om kirkelige Sager maa udkomme, forinden Kirkeraadet er hørt desangaaende ... Dog maa ingen ny Anordning gives angaaende de reent kirkelige Anliggender, naar Kirkeraadet modsætter sig samme.

Vetoretten for de rent kirkelige indre anliggender omfattede (§ 9): lære, ritus, embedets forkyndelse og sjælesorg, udøvelse af det kirkelige biskoppelige tilsyn og den kirkelige undervisning.¹⁵¹

Begge kommissioners forslag om etablering af landskirkeråd blev ikke ophøjet til lov. Derimod valgte skiftende

¹⁵¹ *Betænkning afgiven til Ministeriet ... af den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 ... nedsatte Kommission, 1870, s. 28-30.*

regeringer at føje Rigsdagens venstrefolk og grundtvigianere, hvilket betød en ny lovgivning med givet frihed indenfor folkekirken. Disse to grupper satsede på den såkaldte ”borgerlige Indretning”, dvs. den konfessionsløse Rigsdags lovgivningsmyndighed over kirken, og de ønskede ikke en kirkeforfatning, og dermed ikke en kirkelig uafhængighed af den sekulære stat. De valgte at udvikle folkekirken ved enkeltlove og kom dermed udenom grundlovsfædrenes hensigt, at der skulle gives én samlet lov vedrørende en repræsentativ kirkeforfatning. Sognebåndsløsningsloven kom i 1855 og regeringens cirkulære om oprettelse af frivillige menighedsråd i 1856. Forslagene var fremført af 1853-kommissionen. Dertil kom loven om valgmenigheder i 1868.

Den grundtvigske folketingsmand S. Høgsbro indgav i Rigsdagssamlingen 1866-67 et lovforslag om etablering af valgmenigheder indenfor folkekirken. Forslaget indeholdt de kriterier, at mindst 20 husfædre eller enker med husstand tilhørende folkekirken havde ret til at løse sognebånd til en tjenstledig præst og sammen med ham danne en fri menighed. Det var en forudsætning, at stifterne af valgmenigheden kunne skaffe sig en bedesal eller kirkebygning. Folkekirkens almindelige love og forskrifter gjaldt for denne menighed.

Høgsbro havde diskuteret lovforslaget med præsten Wilhelm Birkedal, Ryslinge, hvis afskedigelse i 1865, pga. majestætsfornærmelse mod Christian 9., havde været årsag til dannelse af en frimenighed i Ryslinge.

I Folketinget under første behandling i 1867 opnåede forslaget et stort flertal (56 mod 13). Kultusminister Th. Rosenørn-Teilmann havde under folketingsdebatten bemærket, at det var uklogt at lade Rigsdagen vedtage love, som var et klart indgreb i folkekirkens bestående ordning. Så længe der ikke var vedtaget et ledelsesorgan for folkekirken, kunne der

ikke tages stilling til kirkelig lovgivning af større betydning. I *Kirkeligt Maanedblad* kom den samme holdning senere på året til udtryk, formentlig ved redaktøren, V. Gøtzsche:

Saaledes er der jo i den sidste Rigsdagssamling fremkommet Lovforslag (om Frimenigheder i Folkekirken og om Menighedens Valgret), der vistnok ikke bør komme under Overvejelse uden i den Lov, Grundloven kræver, og ved hvilken hele Kirkens Forfatning under Et bliver ordnet.¹⁵²

Sagen var, at nationalliberale og konservative kræfter stadig arbejdede på en samlet kirkeforfatning ud fra grundlovens løfte, og derfor blev grundtvigianernes fremgangsmåde med Rigsdagens vedtagelse af enkeltlove for folkekirken regnet for et alvorligt brud. Høgsbro svarede ministeren under folketingsdebatten, at grundlovsfædrene i 1849 ganske vist havde tænkt på én kirkeforfatningslov for ”samtlige Kirkens Forhold”, men dette viste sig ikke at kunne gennemføres, og derfor har Rigsdagen siden 1855 (med sognebåndsløsningsloven) tillemptet den nødvendige lovgivning stykkevis. Bondevennernes leder, J.A. Hansen, sagde endnu skarperne under folketingsdebatten, at Rigsdagen efterhånden måtte opgive alle teoretiske lovgivende betragtninger til fordel for det kirkelige livs krav.

Landstinget var imod og nedstemte valgmenighedslovforslagets overgang til 3. afgørende behandling med 34 stemmer mod 22. Flertallet støttede udvalgsbetænkningens flertal, som gik ind for, at lovbehandlingen af forslaget om valgmenigheder skulle stoppes, fordi der ikke forelå en

¹⁵² Første årgang, nr. 8, 15. august, 1867, s. 234.

udtalelse fra folkekirken i sin helhed og slet ikke en kirkeforfatning.¹⁵³

På stifternes udvidede landemoder i sommeren 1867 mødte lovforslaget kraftig uvilje. Forslaget var et indgreb, der ødelagde muligheden for en kirkeforfatning. De fleste steder var der store flertal, som bekæmpede forslaget. Undtagelsen var landemodet i Aalborg Stift, hvor kun et spinkelt flertal var imod. Modstanden var lige så stor hos landets biskopper med undtagelse af den grundtvigske biskop P.C. Kierkegaard (1805-1888) i Aalborg Stift. Han var broder til teologen og forfatteren Søren Kierkegaard og stærkt påvirket af N.F.S. Grundtvig.

Biskopperne havde hver især i juli-august 1867 indsendt afvisende betænkninger til Rigsdagen ifølge *Rigsdagstidende*.¹⁵⁴ De henviste til de udvidede landemoders afvisning af lovforslaget i sommeren 1867. Man har følt med H.L. Martensens ord, at det ”er ubetinget Nødvendigt, at *Noget Skeer*”, som han skrev til domprovst L. Gude ifølge de udgivne *Biskop H. Martensens Breve*.¹⁵⁵ Det blev klart for folkekirkens topfolk, at det var nødvendigt med en kirkelig organisation i ryggen, fordi man fandt de grundtvigske frihedsønsker for kirkeopløsende.

På de grundtvigske møder rundt i landet var stemningen derimod for en valgmenighedslov. Samtidig var der stor grundtvigsk modstand mod en kirkeforfatningslov. Den kirkelige uenighed fik kultusministeren til at trække sig, og biskop Kierkegaard, der ikke havde fulgt det afvisende bis-

¹⁵³ *Rigsdagstidende*, ordentlig samling, 1867-68, 1. Bind, nr. 1-235, sp. 25, 33-44, 176-245 (1. behandling), 1291-1355 (2. behandling), 1687-1751 (3. behandling).

¹⁵⁴ *Rigsdagstidende*, 1867-68, bilag A.

¹⁵⁵ H.L. Martensen: *Breve*, bd. II, 1956, s. 166ff, 169ff. Rasmussen: *En social-konservativ samfundsrevser*, 2025, s. 74-78.

peflertal, blev på regeringens foranledning af kongen undnævnt til kultusminister den 4. september 1867.

Biskopperne og gejstligheden rejste en omfattende folkelig adressebevægelse mod valgmenighedsforslaget. Der blev ifølge *Rigsdagstidende* indsendt 375 adresser med i alt 35.156 underskrifter til Rigsdagens Landsting og 32 adresser med i alt 4.656 underskrifter til Rigsdagens Folketing. Alle adresser vendte sig mod en valgmenighedslov. Kun fire adresser med 319 underskrifter var for valgmenighedsforslaget – en til Folketinget og tre til Landstinget.¹⁵⁶

Adresserne repræsenterede lokale folk i de enkelte sogne eller pastorater. Ofte var disse adresser påtegnet oplysende bemærkninger fra den lokale præst. Adresserne kom fra alle landets stifter, men Aarhus, Ribe, Sjællands og Fyens stifter nåede hver ca. 7.000-10.000 underskrifter, og Aalborg Stift havde kun 1687 underskrifter. Det havde formentlig betydning, at P.C. Kierkegaard var biskop i Aalborg. I en ”Fællesudtalelse af Landets seks Biskopper” af 11. februar 1868, som ikke omfattede P.C. Kierkegaard, henviste disse biskopper til deres betænkningers og landemodernes afvisning af valgmenighedsloven. De opfordrede til at påbegynde opfyldelsen af løfteparagraffen om en kirkeforfatning. De seks biskopper og rigtig mange præster havde formentlig iværksat hele denne adressebevægelse mod valgmenighedsforslaget. Der havde ikke tidligere været så store protester til kirkelig lovgivning.

Kierkegaard tog konsekvensen og gik af som kultusminister. Han følte ikke, at han var i sit rette element som politiker. Hans ansøgning om afsked blev bevilliget den 4. marts 1868. Den nye kultusminister blev den forholdsvis ukendte

¹⁵⁶ *Rigsdagstidende*, 1867-68, tillæg B, sp. 1007-20, bilag B.

provst Aleth Sophus Hansen, der som tidligere provst i Slesvig Stift havde kæmpet for danskheden.

Den kirkepolitiske splittelse indenfor folkekirken indvirkede på Rigsdagens fortsatte forhandlinger om valgmenighedsloven. Da det kom til den afgørende behandling den 22-23. april 1868, valgte konseilspræsident C.E. Frijs at gøre sagen til kabinetsspørgsmål. På denne baggrund valgte Landstingets flertal at se positivt på lovforslaget. Flertallet fik den indrømmelse fra regeringens side, at valgmenighedsloven skulle virke på prøve i fem år, hvorefter der skulle tages endelig stilling. En anden væsentlig tilføjelse var, at regeringen skulle have kompetence til at anerkende den ansøgte valgmenighed. Ligeledes blev de økonomiske betingelser strammet. Med disse ændringer blev loven om valgmenigheder vedtaget i Landstinget den 28. april 1868 med 53 stemmer for og 7 imod. Tilsvarende ved endelig lovbehandling i Folketinget blev ændringerne vedtaget den 7. maj med 71 stemmer for og 2 imod.

Valgmenighedsloven blev underskrevet af kongen den 15. maj 1868. Grundtvigianerne sejrede, men for første gang var der i folkekirkelige kredse rejst en klar modstand mod den grundtvigske kirkelovgivning, som blev betragtet som et overgreb på kirkens orden i dens forhold til staten. Bemærkelsesværdigt var det også, at seks biskopper havde protesteret i en fællesudtalelse, hvilket anviste fremtidens fremgangsmåde i forbindelse med de uformelle bispemøder.

Det kirkelige Råd af 1883

Det sidste store tiltag i århundredet kom i provisorieårene under Estrup-regeringen. Her var en kirkeforfatning ad lovgivningens vej blevet besværliggjort pga. den politiske krise, og Estrup-regeringen valgte at forsøge sig med et kirkeligt

råd, hvilket betød protester fra Venstre i Rigsdagen. Der blev etableret et kirkeråd ved kgl. resolution af 8. oktober i 1883. Bisperådet var rådgivende overfor regeringen, og i fremtiden ville rådet kunne udvides med lægfolk.

Oprettelsen skete administrativt, dvs. provisorisk. Kultusminister J.F. Scavenius havde forinden orienteret biskop H.L. Martensen i brev af 30. september 1883, men regeringsbeslutningen stod ikke til diskussion. Martensen var imod en dominerende lægmandsindflydelse, men var positiv overfor et kirkeligt råd, bestående af landets biskopper. Han havde imidlertid offentligt, bl.a. i sine erindringer,¹⁵⁷ givet udtryk for, at oprettelsen af et bisperåd skulle ske på retlig vis, dvs. som en varig forfatning, bl.a. ud fra kommissionsmindretallets forslag fra 1854. Han ville kun acceptere et bisperåd, hvis det samtidig ved lov var opfyldelsen af grundlovens løfteparagraf om en kirkeforfatning. Scavenius har højst sandsynligt kendt Martensens kritiske holdning ganske godt. Martensen havde også været imod Aarhus-biskoppen G.P. Branners sammenkomster for biskopper, som første gang blev holdt i 1855, og som siden foregik som uformelle bispemøder. Branners bispemøder var i Martensens forståelse selvbestaltede og retslig ugennemskuelige, hvilket var udtrykt i breve til domprovst L. Gude.¹⁵⁸ Nu fandt han formentlig, at det samme var ved at ske ved oprettelsen af regeringens kirkelige Råd. Selv nåede han ikke at deltage. Han døde kort tid efter i 1884.

Det Teologiske Fakultet valgte som nævnt den teologiske professor P. Madsen (1843-1911) til rådet. Han var den dominerende universitetsteolog i disse år, præget af en erfaringssteologi med vægt på psykologi og den kristne etik.

¹⁵⁷ Martensen: *Af mit Levnet*, III, 1883, s. 59ff.

¹⁵⁸ *Biskop H. Martensens Breve*, bd. I, 1955, s. 145f, 188. Rasmussen: *En socialkonservativ samfundsrevser*, 2025, s. 56-58.

Madsen var i 1890'erne formand for Bethesda-møderne, ligesom han i 1899 blev formand for Københavns Indre Mission (jf. bilag 4). Det Juridiske Fakultet valgte højrepolitiker, professor Henning Matzen – en af tidens markante juridiske eksperter, ikke mindst i kirkeret. Matzen havde sæde i Landstinget fra 1879, hvor han hurtigt blev en af Estrups trofaste folk. Fagligt forsvarede han kongens ret til at udstede provisoriske finanslove.

I Det kirkelige Råd viste uenigheden sig hurtigt. Sjællands nye biskop B.J. Fog indtog formandssædet. På dagsordenen havde ”Kirke- og Undervisningsvæsenet” som noget af det første forelagt følgende sag for dette bisperåd: ”Forslag om Udvidelse af det kirkelige Raad ved Tilforordnelse af et Antal læge Medlemmer”.¹⁵⁹

Man diskuterede menighedsråd og landemoder som forudsætning for et valgt kirkeråd, hvor lægfolk og præster skulle være medlemmer. Det viste sig umuligt ad den vej at komme videre med en kirkeforfatning, for biskopperne strittede imod. Det lykkedes dog biskop D.G. Monrad at vende stemningen i rådet. Han mente, at tiden endnu ikke var moden til etablering af en kirkeforfatning. Først måtte der i folkekirken oprettes obligatoriske menighedsråd i hvert sogn. Det var en forudsætning for at komme videre med kirkeforfatningstanken. Han sammenlignede kirkens menighedsråd med statens kommunale råd og fandt det nødvendigt, at menighedsrådene fik konkrete opgaver. Han foreslog, at menighedsrådene skulle have ret til at udtale sig om ”et Præstekalds Besættelse” og hjælpe de fattige i sognet, ligesom rådsmedlemmernes opgave var at være præstens medhjælper. De samme opgaver var medtaget i Monrads lovforslag om en kirkeforfatning i 1859. Flertallet af biskop-

¹⁵⁹ Rigsarkivet, Det Kirkelige Råd, Forhandlingsprotokol, 1884-1886, s. 3-11. En samlet beskrivelse: Jylov: *Det Kirkelige Råd fra 1883-1901*, 2018.

perne støttede dette udgangspunkt – om end der var flere forbehold.

Det kirkelige Råd fik imidlertid ikke held til at gennemføre en kirkeforfatning ved lov. Dertil var uenigheden og usikkerheden hos biskopperne for stor. Professor Matzen havde først været positiv overfor frivillige menighedsråd, men blev herefter i 1885 noget skeptisk ifølge rådets forhandlingsprotokol. Det skete ikke mindst, da Monrad ville forberede en egentlig menighedsrådslov og fastlægge et menighedsråds funktioner, især medvirken ved præstevalg. I 1888 og 1890 fortsatte rådets diskussioner om lægmandselementet både i udvidede landemoder og i en udvidelse af Det kirkelige Råd – men uden noget resultat.

Grobunden var dog lagt. Men modstanden mod obligatoriske menighedsråd i hvert sogn var fortsat stor. Det havde den været siden 1850'erne, hovedsagelig pga. grundtvigsk og konservativ modstand. I løbet af 1890'erne blev debatten anderledes positiv overfor etablering af menighedsråd.

Professor P. Madsen fremlagde i 1895 for Københavns gejstlige Konvent sine tanker om en kirkeforfatning. Han fortsatte ad de gamle spor og ville på en gang opbygge en hel forfatningsstruktur, herunder frivillige menighedsråd. Stemningen var slået om, som allerede Monrads forslag i kirkerådet havde vist. Udgangen på konventets drøftelser af Madsens oplæg blev et andragende til ministeriet om, at der måtte ske en fornyet officiel "Opfordring" fra statens side angående "cirkulære af 24de September 1856" om frivillige menighedsråd. Cirkulæret skulle igen sendes "fra Ministeriet til Gejstligheden" for at "tilstræbe Dannelsen af Menighedsraad".

Konventets grundtvigske formand, den netop udnævnte biskop over Sjællands Stift Thomas Skat Rørdam (1832-1909), ledede forhandlingerne i konventet og fik klart med-

hold i, at der burde stræbes efter at opbygge en kirkeforfatning nedefra, startende med menighedsråd. Den grundtvigske holdning var generelt, at tvang skulle undgås. Det skulle være frivilligt for et sogn at oprette et menighedsråd, men ifølge Skat Rørdam og konventet skulle staten nu kraftigt opfordre gejstligheden dertil.

Det var ikke alene Københavns gejstlige Konvent, som var aktiv med forslag om frivillige menighedsråd. Menighedskonventet, som bestod af lige dele repræsentanter fra Indre Mission, de grundtvigske og den såkaldte 3. retning (Kirkeligt Centrum), var et nyt kirkeligt initiativ, som lå i forlængelse af Bethesda-møderne. Dette konvent sendte andragende til ministeriet, som videresendte til Det kirkelige Råd. Det handlede om, at sognemenigheden skulle have ret til at udtale sig om ansøgerne før embedsbesættelse, akkurat som Monrad nogle år tidligere havde ønsket i Det kirkelige Råd. Konventets andragende blev imidlertid af Det kirkelige Råd i 1896 afvist ud fra den ”bestemte Anskuelse, at Lovgivning om Sognemenighedernes Medvirken ved Præsteembeders Besættelse for Tiden vilde være ubetimelig”.

Det kirkelige Råd havde svært ved at indse de nye tider. Christian 9. ligeså. Men kampen for parlamentarismen påvirkede også folkekirkens forhold. Den overvejende stemning var i 1890'erne, at der skulle opbygges en forfatning nedefra. Det udgangspunkt tog J.C. Christensen op, da han i år 1900 fremlagde et forslag til en menighedsrådslov i Folketinget. Forslaget blev af ministeriet sendt til høring hos landets biskopper. Blandt biskopperne mødte J.C. Christensen modstand. Rørdam var skeptisk overfor forslaget. Han tilsluttede sig principielt tanken om menighedsråd, men de skulle være frivillige (hvis 2/3 af sognets indbyggere var imod). Han var noget tilbageholdende overfor forslaget

obligatoriske menighedsråd i hvert sogn, oprettet ved lov. Det kunne udvikle sig til splid mellem de forskellige kirkelige retninger i det enkelte sogn. Tidens vantro gjorde, at man måtte forlange konfirmationens "ja" gentaget som valgretsbetingung. Rørdam frygtede den lokale indflydelse fra de såkaldte ukirkelige og delte ikke J.C. Christensens sognekirkelige anskuelse, hvor der både skulle være plads til kirkelige og ukirkelige, et synspunkt, som gik tilbage til biskop J.P. Mynsters rummelige kirkesyn.

Rørdam havde mange indvendinger med hensyn til menighedsrådenes opgaver, ikke mindst valgret, valgbarhed m.m. Derfor bad han ministeriet om en forhandling. Alle biskopperne ønskede J.C. Christensens lovforslag om menighedsråd behandlet sammen med andre forslag i en særlig kirkekommission, før de blev forelagt Rigsdagen. Biskopperne forsøgte at køre ad det gamle spor, idet de ville have kirkelige forslag behandlet i en kommission af gejstlige og kompetente lægfolk for at skabe en modvægt til den konfessionsløse Rigsdags lovmyndighed.

Tidens tankegang mod slutningen af århundredet – både blandt præster og politikere – førte dog efterhånden til, at man i hovedsagen så grundlovsloftets opfyldelse i opbygningen af en kirkeforfatning nedefra. Derved var der i 1890'ernes diskussioner banet en vej. Men uenigheden var stadig stor mellem J.C. Christensen og kirkens folk om fremgangsmåde og indhold angående denne lovgivning om menighedsråd.

J.C. Christensens menighedsrådslov blev gennemført efter systemskiftet i 1901. Han var stædig og valgte kompromisets vej. Til sidst i 1902 fik han Landstingets flertal med på, at der først skulle vedtages en midlertidig menighedsrådslov, gældende for 6 år, og samtidig skulle et kommende repræsentativt kirkeligt udvalg arbejde med de kirkelige for-

slag, bl.a. en forfatningsstruktur. Prisen var også, at menighedsrådets ret til præstevalg blev strøget, og i stedet nøjedes man med, at ministeren hørte menighedsrådets opfattelse af ansøgerne. Loven om menighedsråd blev stadfæstet den 15. maj 1903. Der var ikke tale om noget radikalt brud med 1800-tallets tradition og debat. Det nye spor var givet med parlamentarismen, at kirken nedefra var blevet demokratiseret. Der var alt i alt tale om gamle former, men også nye.

En kirkeforfatning nedefra? Menighedsråd og delvis selvstyre

Der skete mod slutningen af 1800-tallet en transformation: Længe havde interessen samlet sig om en forfatning opbygget ovenfra (jf. 1868-kirkekommissionen), men stemningen skiftede nu pga. tidens folkelige krav til nødvendigheden af en forfatning ordnet nedefra. Kampen for parlamentarismen påvirkede derved kirkeforfatningssagen.

Det kirkelige Råd af 1883 blev ophævet med det politiske systemskifte i 1901. Den nye venstregering tog konsekvensen af debatten i 1880'erne og 1890'erne og ville starte med menighedsråd – akkurat som biskop D.G. Monrads ønskede det.

J.C. Christensens grundsyn var, at kirken skulle have stor frihed indenfor sine rammer, ellers kunne man ikke holde sammen på den. Ifølge lovkomplekset af 15. maj 1903, beskrevet i *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen* for året 1903-04,¹⁶⁰ som også indbefattede andre kirkelove, blev der oprettet midlertidige menighedsråd for en periode på 6 år.

Rådene fik indflydelse på økonomi. De skulle møde ved kirkesyn og ved biskoppens eller provstens visitats, og de

¹⁶⁰ 1905, s. 104-54.

skulle træffe beslutning om kirkens opvarmning og indkøbe brændsel. Desuden skulle menighedsrådene samtykke i præsters valg af ritualer, herunder dåb og nadver, ligesom rådene havde ansvaret for indførelse af autoriserede salmebøger, der skulle bruges ved gudstjenesten. Rådene fik endvidere indflydelse på valg af bøger til religionsundervisningen og på konfirmationens placering – én eller to gange årligt. Der var alt i alt tale om opgaver, som krævede enighed med præsten. Rådene fik ikke ret til at deltage direkte i valget af præst, men de havde udtaleret. Af særlig vigtighed i 1903-loven var, at kvinder fik valgret og blev valgbare. Menighedsrådene var de første demokratiske forsamlinger, hvor kvinder fik valgret og blev valgbare.

Vedtægelsen af menighedsrådsloven var gjort midlertidig efter et kompromis med partiet Højre i Rigsdagen. Dette parti ønskede en kirkeforfatning, hvor menighedsråd var 1. del, mens et landskirkeråd var 2. del. Højre var gået sammen med Venstre. Med i aftalen var en følgelov, der gjorde menighedsrådsloven tidsbegrænset fra 1. januar 1904 til udgangen af 1909.

I denne periode skulle spørgsmålet om en kirkeforfatning henlægges til ”Det kirkelige Udvalg”, som nærmest blev en parlamentarisk folkekirkelig forsamling. Dette udvalg var ikke udpeget, men valgt efter omhyggeligt udformede regler, som sikrede, at mange interesser var repræsenteret i udvalget. Formand var Sjællands biskop Thomas Skat Rørdam. Med i udvalget sad fremtrædende kirkefolk som stiftsprovst H. Ussing (Vor Frue sogn, København), professor H.H. Westergaard m.fl.

Spørgsmålet er, om menighedsrådsloven kun var et led i et forfatningsforslag, eller om den var at opfatte som en selvstændig organisering. Meget taler for den første mulighed. I den forbindelse kan det nævnes, at menighedsrådene i

aftalen mellem partierne Venstre og Højre kun var tænkt som et led i en større kirkeforfatning. D.G. Monrads og bispeflertallets tidligere krav i Det kirkelige Råd om etablering af menighedsråd som forudsætning for indførelsen af en kirkeforfatning, udviklede sig således i løbet af 1890'erne med offentlig debat og flere andragender fra konventer til ministeriet.

Opgaven med en kirkeforfatning blev henlagt til *Det kirkelige Udvalg*, der sad i årene 1904-1907. Professor P. Madsen var formand for det underudvalg, der forhandlede og formulerede Det kirkelige Udvalgs kirkeforfatningsforslag i 1907. Forslaget indeholdt intet nyt set i forhold til 1800-tallets mange forslag. Det foreslåede kirkeråd opgav dog tidligere ønsker om paritet mellem gejstlige og læge medlemmer og fastholdt et repræsentativt princip. Forslaget for etablering af et kirkeråd blev offentliggjort i *Forhandlingerne i Det kirkelige Udvalg*.¹⁶¹

- ”Kirkeraadet er det fælles Organ for Folkekirken”. Rådet er overbygning på de lokale menighedsråd og er repræsentativt. Valgmandsforsamlinger for hver landsdel med ca. 2/3 flertal af lægfolk vælger 26 medlemmer. Biskopperne vælger Sjællands biskop og tre andre. Universitetet vælger en juridisk og en teologisk kyndig. Ministeriet vælger 6 medlemmer. Færøerne vælger et medlem. I alt 39 medlemmer i kirkerådet.
- Afgive betænkning før lovforslag om kirkelige anliggender fremsættes.
- Skal høres ved kgl. anordninger (indre anliggender).
- Har vetoet: ”Ingen ny Anordning i rent indre kirkelige Anliggender maa udstedes af den

¹⁶¹ *Forhandlingerne i Det kirkelige Udvalg*, 5. Samling, 18. Septbr.-31. Oktbr. (bilag nr. 11), 1906, s. 14; jf. s. 1-15.

udøvende Magt, naar Kirkeraadet modsætter sig samme”.

- Har initiativret: ”Tage kirkelige Anliggender og Forhold under Overvejelse og indgive Andragender derom til Regering og Rigsdag”.

Der var tale om oprettelse af et rådgivende repræsentativt landskirkeråd. Dets betænkning skulle indhentes, både inden kirkelige anordninger blev udstedt, og inden regeringen forelagde kirkelige lovforslag for Rigsdagen. Kirkerådet havde vetoret på anordningsområdet, dvs. i indre anliggender, herunder ritualer. Hele forslaget lå tæt op ad flertalsforslaget i 1868-kirkekommissionen. Heller ikke denne gang valgte regeringen at fremlægge forslagets anbefalinger som lovforslag. Det var den kedelige tradition fra 1800-tallet, idet Venstre og de grundtvigske frygtede, at Rigsdagens lovgivningsmagt skulle blive svækket. Man betragtede stadig Rigsdagen som lægfolkets bedste værn i kirkelige spørgsmål. Alt sammen for at undgå gejstlighedens dominans i et kirkeråd. Biskop Monrad havde ligefrem drilende sagt, at Rigsdagen nærmest havde funktion som en kirkelig synode!

Der kom altså ikke nogen kirkeforfatning ved denne lejlighed, og menighedsrådsloven af 1903 udløb derfor den 31. december 1909. Herefter ophørte menighedsrådene med at fungere, fordi Landstinget, der var overvejende konservativt, afviste en forlængelse af menighedsrådsloven efter 1909. Men allerede den 12. maj 1912 vedtog Rigsdagen kulturminister Jacob Appels forslag om at gøre menighedsrådsloven af 1903 permanent. Argumentationen var, at menighedsrådene ikke kunne undværes administrativt – altså for murstenenes skyld, ikke for det åndelige livs skyld! Det blev samtidig vedtaget, at rådene fik ret til direkte at medvirke ved besættelsen af sognepræsteembeder i stedet for den tid-

ligere begrænsede høring og udtaleret. Højre søgte under Rigsdagens debat igen at få nedsat et kirkeforfatningsudvalg, men det mislykkedes. Det blev dermed en realitet, at alene menighedsrådsloven udgjorde den danske folkekirkeordning. Vi fik en flad folkekirkestruktur, hvor væsentlige beslutninger skulle træffes lokalt. Dette betød, at rådene kom til at spille en større rolle, end det formentlig var tilmænt i 1903. Årsagen var, at en kirkeforfatning udeblev.

Den kirkelige lovgivning af 30. juni 1922 afrundede J.C. Christensens store kirkepolitiske indsats. Denne lovgivnings baggrund var Nordslesvigs genforening med Danmark i 1920. Rigsdagen vedtog at nedsætte et kirkeligt udvalg på 39 medlemmer, hvor både grundtvigianere, Kirkeligt Centrum og Indre Mission var klart repræsenteret, akkurat som ved det nedsatte kirkelige udvalg i 1904. Resultatet blev en lovgivning, der omfattede en revideret menighedsrådslov med ansvar for præsteboligen og øget lokal økonomisk-administrativ magt; endvidere med indstillingsret ikke blot ved valg af sognepræster, men nu også ved valg af kapellaner; ligeledes med bevarelse af den personlige tilmelding til valg-listerne, hvilket var udtryk for det mindstemål af kirkelig aktivitet, som krævedes af en sognebeboer.

Desuden omfattede 1922-lovgivningen: kirkebestyrelseslov, adgangsløve, som bl.a. gav ikke-teologer adgang til præsteembeder, revideret lov om kirkers brug, de to lønningelove, som indeholdt bestemmelserne om oprettelse af provstiråd, valgt af menighedsrådsmedlemmer, samt bispevalgloven. Kirkelovene i 1922 udgjorde folkekirkens fremtidige kirkestruktur, hvor al lokal magt lå i menighedsrådene, og hvor biskopperne førte tilsyn, ikke mindst i kraft af provsterne som hjælpere. Denne lokalt forankrede kirkeordning for folkekirken var i høj grad J.C. Christensens fortjeneste.

Hele lovgivningen blev offentliggjort i *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen* for 1921-1922.¹⁶² Allerede i august 1922 overlod J.C. Christensen kirkeministerposten til Jacob Appel. Han genopstillede ikke til Rigsdagen, som han forlod ved valget i 1924.

Lægfolkets deltagelse i bispevalg var foreslået tidligere af bl.a. grundtvigianeren V. Birkedal og politikeren D.G. Monrad, og det allerede i 1850'erne. Menighedsrådene skulle fra 1922 vælge biskopper og provstiråd, og i denne demokratisering så Venstre og mange grundtvigianere ligefrem en "overbygning", der kunne føre til yderligere kirkeforfatningsdrøftelser, som de bekæmpede. Sandt er det, at der var etableret et kirkeligt selvstyre, der ad åre kunne føre til en gradvis opbygning af en kirkeforfatning nedefra. Denne mulighed gælder stadig!

*Afslutning: Religionsfrihed og
J.C. Christensens lavkirkelige struktur*

Religionstolerancen havde udviklet sig bid for bid i løbet af 1840'erne, om end den først formelt med religionsfriheden blev vedtaget i *Grundloven af 1849*. Der var tale om en langsom opløsning af enevældens evangelisk-lutherske enhedskultur, hvilket førte til religionstolerance og religionsfrihed.

Grundlovens religionsfrihed udmøntede sig i to løfteparagraffer, som lovede henholdsvis en kirkeforfatning og en dissenterlov. Den sidstnævnte lov blev gennemført i 2017. Grundlovsfædrene ønskede en lov om en repræsentativ kirkeforfatning, men den er aldrig blevet gennemført som én samlet lov. Derimod er der ved flere af Rigsdagens enkelt-

¹⁶² 1925, s. 633-743. Storch: *Kirkelovene af 30. juni 1922, 1924.*

love etableret et organisatorisk grundlag for folkekirken med sognebåndsløsning i 1855, valgmenighedslov i 1868, menighedsrådslov i 1903 og kirkelove i 1922. Derved blev J.C. Christensens lavkirkelige struktur for folkekirken det afgørende varige grundlag gennem hele 1900-tallet.

I de fleste kirkeforfatningsforslag har der ud fra naturretten været skelnet mellem indre og ydre anliggender, idet forslagene først og fremmest ønskede, at folkekirken fik selvstændighed i indre anliggender og rådgivende funktion overfor staten i ydre anliggender. Enevældens kongelige anordningspraksis har fortsat været gældende i folkekirkens indre anliggender (liturgi, salmebog m.m.). Disse anliggender styres ved anordninger underskrevet af regenten og regeringens kirkeminister. Regenten har siden grundloven i 1849 været regnet for folkekirkens overhoved, enten forstået som formelt overhoved på linje med andre forvaltningsorganer i landet eller som overhoved for folkekirken med en særlig status (*summus episcopus*). Teologer og jurister hældede omkring grundlovens tilblivelse i 1849 til sidstnævnte opfattelse, mens et flertal af jurister senere har ment, at regenten blot var formelt overhoved.

I sidste halvdel af 1800-tallet var opfyldelsen af grundlovens løfteparagraf om en kirkeforfatning ved lov blevet sammenkædet med en revision af kirkeritualet (1685), som det vil fremgå af næste kapitel.

4. LITURGIDEBATTEN I SIDSTE HALVDEL AF 1800-TALLET

Indledning: Reformdebatten krydsede mellem emnerne liturgi og struktur

TO KOMMISSIONER SØGTE – som tidligere omtalt – at behandle en liturgireform. Men indstillingen i kommissionerne var, at en liturgireform måtte vente, indtil der var etableret en selvstændig struktur for folkekirken ved opfyldelsen af grundlovens løfteparagraf. Det havde imidlertid lange udsigter og balancen mellem statens fasthed og præsters liturgiske frihed blev forrykket mod århundredets slutning, og det i retning af præsters ønske om frihed. Opslag i gamle alterbøger fra forskellige kirker fremviser præsters overstregninger og tilføjelser, som f.eks. Aastrup Kirkes *Forordnet Alterbog* fra Fyens Stift, trykt 1857, hvor der var ændringer i det autoriserede dåbsritual. Præstefriheden var ofte taget uden tilladelse fra biskoppen.

Hele tankegangen var gennemsyret af frihedstanken, hvilken viste sig ved flere præsters ønske om et større udvalg af Bibelens tekster til brug ved gudstjenestens prædikener. Regeringen lempede og gav biskopper mulighed for dispensationer i 1850'erne. Det var præstekonventer i 1870'erne, som stod bag initiativer, som førte til 2. tekst-række i 1885, og de anvendte bl.a. Mynsters tekstforslag fra 1839, som der til stadighed blev henvist til. I det hele taget påvirkede Mynsters ritualforslag fra 1839 de liturgiske

reformer i slutningen af århundredet, som det bl.a. beskrives i dette kapitel (jf. kapitel 2).

Præsternes tekstforslag blev gennemført af Det kirkelige Råd af 1883, regeringens nedsatte bisperåd, hvor der var livlige diskussioner. De fleste biskopper var noget tilbageholdende med store forandringer, men professor P. Madsen, der havde plads i Det kirkelige Råd, skubbede på for at få flere prædikentekster og liturgiske reformer. Fra de etablerede kirkelige retninger, grundtvigianisme og Indre Mission, var der tilsvarende interesse. I 1890'erne udarbejdede bisperådet på foranledning af ministeriet ritualreformer med meget moderate ritualrevisioner af dåb, nadver, vielse og kirkeindvielse.

Først ved fremkomsten af et bisperåd i 1883 kom der gang i det liturgiske reformarbejde. Biskop H.L. Martensen var imod oprettelsen af Det kirkelige Råd, fordi Estrup-regeringen havde indført det administrativt uden om Rigsdagens lovgivning. Martensen ville, at et bisperåd lovmæssigt skulle være gennemskueligt og øverste led i en kirkeforfatning. På den måde krydsede reformdebatten mellem emnerne liturgi og struktur, der indbyrdes hang sammen, som det vil blive skildret i dette kapitel.

Ritualbøger efter 1849

Kirkeritualet fra 1685 var stadig gældende efter 1849. Der var således kontinuitet mellem enevældens statskirke og grundlovsstatens folkekirke. Enevældens kirkeritual blev af mange præster opfattet som en spændetrøje, og der var en bred interesse både hos konservative og grundtvigske præster for en revision.

Kravet var blevet fremsat, da regeringen i 1868 nedsatte en kirkekommission med det formål at udarbejde den kirke-

forfatning, som var lovet i 1849-grundloven (§ 80; nuværende § 67). Kommissionsmedlemmet, den grundtvigske sognepræst dr.theol. H.C. Rørdam, Hammer og Lundby, indbragte i kirkekommissionen et forslag til en revision af kirkeritualet. Der kan henvises til *Betænkning afgiven ... af den ved Allershøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission*.¹⁶³ Rørdams forslag blev begrundet med, dels at senere anordninger havde ophævet eller ændret kirkeritualets bestemmelser, dels at senere "Vedtægter og Sædvaner have gjort Brud på Ritualets Forskrifter" nødvendig for præster, og dels at "Tidsforhold og nye kirkelige Forhold" nu måtte drages ind under den folkekirkelige liturgiske ordning. Forslaget fik tilslutning fra hele kommissionen, hvor bl.a. biskop H.L. Martensen, professor H.N. Clausen og professor J.N. Madvig havde sæde. Sidstnævnte udtrykte betænkelighed i *Beretning om Forhandlingerne i den ved Allershøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission*, idet Kultusministeriet ikke kunne gennemføre en ritualrevision administrativt.¹⁶⁴ Der skulle ifølge Madvig en beslutning til fra "et kirkeligt Organ", som principielt skulle behandle "Sager af reen kirkelig Beskaffenhed", dvs. kirkens indre anliggender, hvortil liturgi hørte. Behandlingen af en liturgireform måtte altså forudsætte opfyldelsen af "Begjæringen om at faae en Kirkeforfatning", fastslog Madvig. Under tredje behandling blev forslaget om en revision af kirkeritualet vedtaget "uden Afstemning". Forudsætningen var dog, at der først kom en kirkeforfatning, og det var der ikke udsigt til trods kommissionens færdige strukturforslag.

Der var efterhånden kommet flere nye regler (love, anordninger m.m.) med hensyn til præstens embedsførelse

¹⁶³ *Betænkning*, 1870, s. 134f.

¹⁶⁴ *Beretning*, 1870, s. 181, 232f, 553ff.

og den folkekirkelige liturgiske ordning. Disse fandt deres plads, idet kirkeritualet på nogle punkter efterhånden blev sat ud af kraft og erstattet af nye regler, som præsterne så måtte finde i 1800-tallets forskellige udgaver af kirkeretten: *Grundrids af den danske Kirkeret*, 1851 og *Haandbog i den danske Kirkeret*, 1891.

Pastor H.C. Rørdam ønskede én samlet rituel kirkelovbog, som skulle gælde for hele folkekirken i stedet for de to uensartede liturgiske regelsæt, kirkeritual og alterbog, en ordning som havde eksisteret siden 1600-tallet. C. Th. Engelstoft havde i sin liturghistorie tidligere givet udtryk for det samme:

Den rituelle Kirkelovs Revision, kunde ... med Lethed ophæve Dobbeltheden i denne og gjøre den danske Kirke conform med andre Kirker ved at optage Alt i Ritualet, hvorved Formularerne, der nu udgjøre en Deel af Alterbogen, kunde træde i den naturlige Forbindelse med Forskrivterne for Handlingerne til at give et anskueligere Billede af vor hele Cultus. Alterbogen vilde da blive et Supplement til Ritualet i Henseende til Texter ... Collecter og Kirkebønner, men et Uddrag eller Aftryk i Henseende til Formularerne.¹⁶⁵

Kirkeritualet af 1685 indeholdt højmesseritual og liturgiske formularer for de kirkelige handlinger (dåb, nadver, vielse, begravelse) samt en del kirkeretslige forskrifter, bl.a. om hvem præsterne ikke måtte begrave, om kirkebøger, om dåbsfaddere m.m. Heri blev der ikke optaget senere ændringer. Kirkeritualet havde en forgænger i *Kirkeordinansen 1537/39*.

¹⁶⁵ Engelstoft: *Liturgiens ... Historie*, 1840, s. 6.

Kirkeritualet var blevet genoptrykt i 1761 og igen i 1855. Der var i første halvdel af 1800-tallet et behov for en trykt udgave, eftersom det gamle kirkeritual havde været udsolgt i mange år. Mynster oplyste om dette problem overfor Frederik 6., da han i 1834 var i audiens angående en revision af det gældende kirkeritual med tilhørende alterbog.

Biskop Hans Baggers *Forordnet Alterbog 1688* blev hyppigere genoptrykt end *Kirkeritual af 1685*, sidste gang i udgaven fra 1901, tilføjet ritualændringerne i 1890'erne. Baggers alterbog blev derved tilpasset ændringer i den liturgiske lovgivning og de ændrede bibeloversættelser. *Forordnet Alterbog* fra 1830 var – som Engelstoft ovenfor forholdt sig til – langt fra alene en tekstbog, men indeholdt nye tiltag i 1600-1700-tallet vedrørende bededag (1686), konfirmation (1736), helligdage (1770) og dåbsritual (1783) med afskaffelse af eksorcismen. Hvad oversættelsen i *Forordnet Alterbog* fra 1830 angik, drejede det sig om en sproglige revision på grundlag af udgaven af Det Nye Testamente i 1819. Denne oversættelse holdt lige frem til nyoversættelsen i 1907.

Det fremgik af titelbladet på 1. udgaven af Det Nye Testamente, 1819, at Frederik 6. havde befalet ”en ny dansk Oversættelse”, og at den var foretaget af en nedsat kommission i årene 1815-1819. Den bestod bl.a. af biskop Fr. Münter, professor P.E. Müller, professor Jens Møller, professor P.O. Brøndsted og pastor J.P. Mynster (sekretær). Dette tekstgrundlag blev også anvendt i de senere udgaver af alterbogen i 1800-tallet. Siden fulgte flere autoriserede bibeloversættelser, som er blevet anvendt i alterbogens tekstrækker.

Et grundtvigsk forsøg på at sparke liv i alterbogsdebatten kom med P.A. Fengers *Forslag til en paany gennemseet Alter-Bog som kunde blive tilladt til Brug i den danske Folkekirke*, trykt i København 1874. Fengers Alterbog drejede sig især om forslag til kollekter, vielse og de to kirkelige

sakramenter: dåb og nadver, der var vigtige led i den grundtvigske gudstjeneste, som udfoldede sig i lyset af Grundtvigs kirkelige anskuelse (1825). Flere grundtvigske præster tog sig den frihed at bruge Fengers *Forslag*, og det på trods af den autoriserede Alterbog.

I 1800-tallet måtte man altså endnu forholde sig til ene-vældens to uensartede liturgiske regelsæt, således kirkeritual og alterbog. Retsgrundlaget for liturgien var formelt givet med *Kirkeritual af 1685* og *Danske Lov af 1683* med senere liturgiske justeringer og ændringer, som var optaget i reviderede alterbogsudgaver.

I 1900-tallet ændrede det sig. Det gamle kirkeritual hørte stadig sammen med nye ritualer i ritualbøger fra 1895 og 1912, der indeholdt ritualrevisioner af nadver, dåb og vielse. Et ministerielt cirkulære af 29. januar 1897, på grundlag af kongelig resolution af 10. maj 1897, bestemte, at den apostolske velsignelse kunne bruges lige efter prædiken, og at præster kunne indføre den ”fulde Messe”, dvs. nadveren som en fast del af højmessen. I kirkeritualet var afholdelse af nadveren ved højmessen et tilvalg.

Alle disse tiltag blev optaget i biskoppernes *Vejledning i Den danske Folkekirkes Gudstjenesteordning. Med de autoriserede ritualer* fra 1949 (2. udg. 1955, ajourført med *Salmebogen af 1953*). Allerede fra regeringens kirkekommission, som sad fra 1928-40 bl.a. med henblik på at give et kirkeforfatningsforslag, var der kommet forslag om, at der burde udgives én ritualbog med alle autoriserede ritualer og forskrifter. Det blev opfyldt med biskoppernes ovennævnte *Vejledning* fra 1949/1955, som var en samlet oversigt over gældende ordninger i folkekirken. I forordet beskrives statsmagten som initiativtager, for biskoppernes vejledning skete på baggrund af et forarbejde fra ”et af Kirkeministeriet nedsat udvalg i 1942”. I 1953 blev en ny udgave af *Alterbogen*

autoriseret og udgivet, indeholdende tekster og bønner. I forlængelse af hele denne opsamling af gældende ordninger arbejdede et biskoppeligt udvalg med et nyt forslag til alterbog, som udkom på prøve i 1958, og tilsvarende en ny prøveritualbog, som udkom i 1963. Disse ritualforslag blev ingen succes, og kun få steder blev de gennemprøvet i praksis.

Den nuværende autoriserede *Ritualbog 1992* svarer i hovedtrækkene til biskoppernes *Vejledning*, dog tilføjet en nænsom revision, der omfatter autoriseret højmesse med nadver, herunder reviderede indledninger ("Kære Kristi venner ..." og "Opløft jeres hjerter ..." med tilføjet taksigelse). Med *Den Danske Alterbog 1992* kom ligeledes den endnu gældende Alterbog, der indeholdt en del nye kollekter og gudstjenestetekster med gammeltestamentlige tekster som første læsning (lektier), herefter epistellæsning og evangelielæsning. I *Alterbogen* fra 1953 var der til brug i gudstjenesten i alt 14 GT-læsninger,¹⁶⁶ men i *Den Danske Alterbog* fra 1992 var udvidelsen kolossal med i alt 141 GT-læsninger, hvilket var en nyskabelse. Spørgsmålet kunne være, om ikke epistelteksterne dermed er blevet sat lidt i skyggen.¹⁶⁷

De ældre og stadigvæk gældende (autoriserede) ritualer blev optaget i biskoppernes *Vejledning*, 1955, samt i ældre ritualbøger og salmebøger. Disse ældre ritualer blev imidlertid ikke optaget *Ritualbog 1992*, men i forordet nævnte biskopperne, "at efter nyere dansk liturgisk tradition forbliver tidligere autoriserede ritualer og alterbøger gyldige, også efter autorisation af nye ritualer og ny alterbog".

Ritualbog 1992 med tilhørende *Danske Alterbog 1992* havde sin baggrund i den af Kirkeministeriet nedsatte liturgikommission af 1970, hvis liturgiske arbejder blev færdig-

¹⁶⁶ *Forslag til Alterbog*, Betænkning nr. 1057, 1985, s. 381ff.

¹⁶⁷ *Den Danske Alterbog*, 1992, s. 486ff.

gjort af biskopperne i slutningen af 1980'erne. Denne ritualreform indeholdt autoriserede ritualer fra 1987 (bl.a. præste-, bispe- og kirkevielse; revideret 1992), fra 1991 (konfirmation) og fra 1992 (dåb og vielse). Dertil kom vejledninger (f.eks. begravelse).¹⁶⁸

Mynsters tekstforslag og kirkekommissionen af 1853

Biskop Mynsters *Udkast* fra 1839, herunder hans alterbogsforslag med nye prædikentekster, blev ikke gennemført af nogen siddende regering. Men fortsat blev der taget udgangspunkt i hans tekstforslag i den liturgiske debat, og præster tog sig den frihed at anvende hans tekstforslag til prædikentekster.

Den fortsatte interesse for de nye prædikentekster i Mynsters alterbogsforslag blev fastholdt i den i december 1853 nedsatte kirkekommission. Sæde i denne kommission havde bl.a. biskopperne J.P. Mynster (død januar 1854), G.P. Brammer og C. Th. Engelstoft, ligeledes professorerne H.L. Martensen (biskop i 1854), H.N. Clausen (efterfølger Mynster som formand), C.C. Hall og J.N. Madvig, samt de grundtvigske præster H.C. Rørdam og J.F. Fenger.

Kirkekommissionen indsendte i enighed til Kultusministeriet et "Andragende i Perikopesagen" af 6. april 1854 med ønsket om friere tekstvalg end den eksisterende alterbog tillod. Kommissionen fremhævede som vejen frem tekstforslaget fra 1839 i biskop J.P. Mynsters udkast til en ny alterbog, der "hidindtil ikke har faaet Lovskraft". Samtidig mente kommissionen, at man ikke kunne gå så vidt med Mynsters tekstforslag, før en kirkeforfatning var indført, hvilket man

¹⁶⁸ I 2012 (12/6) er der yderligere kommet et kongeligt autoriseret ritual for vielse for to af samme køn.

ventede ville ske, som der stod at læse i *Betænkninger og Andragender indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøist nedsatte Commission*:

At andrage herpaa, i det mindste med Hensyn til den nye, i det Hele [Mynsters] saare heldigt udvalgte, Textsamling, ansee vi ikke betimeligt, da et saadant Skridt maatte føre til en omfattende Ritualrevision, der maa være forbeholdt en Tid, hvori en ny Kirkeforfatning er trådt i Kraft.¹⁶⁹

Kirkekommissionen mente med andre ord, at en ritualrevision hørte til kirkens indre anliggende (dvs. liturgi, kirkelære, disciplin m.m.), og derfor skulle en sådan revision først behandles, når kirken havde fået sin egen kirkeforfatning. Kommissionen, hvis opgave var at komme med et kirkeforfatningsforslag, kædede kirkens selvbestemmelse sammen med en ritualfornyelse. Denne sammenkædning er også dukket op i nutidens debat.

Alt i alt ville kirkekommissionen i 1854 indtil videre nøjes med, at Kultusministeriet gav biskopperne bemyndigelse til at tillade præsterne at prædike over epistelteksterne ("derunder de saakaldte Lectier indbefattede"), ikke alene som hidtil ved aftensangsgudstjeneste eller froprædiken, men nu også ved højmesse, hvilket biskop Mynster også havde foreslået i sit *Udkast* fra 1839.

Kommissionens begrundelse for et friere tekstvalg blev givet i *Betænkninger og Andragender ... af den i Aaret 1854 allerhøist nedsatte Commission*.¹⁷⁰ Begrundelsen lå i forudsætningerne med reskript af 7. december 1787 og kancelliskrivelse af 20. marts 1813, hvor det allerede i henholdsvis Sjællands og Ribe stifter var tilladt ved højmessens at prædike

¹⁶⁹ *Betænkninger og Andragender*, 1854, s. 55.

¹⁷⁰ *Betænkninger og Andragender*, 1854, s. 54-58.

skiftevis over epiteltekstrækken og evangelietekstrækken. Ligeledes fremhævede kommissionen, at man ønskede at komme bort fra den eksisterende ”Perikopetvang” med de forordnede prædikentekster i den autoriserede alterbog. Kommissionen tænkte ikke mindst på Mynsters forslag til prædikentekster fra 1839. Præsterne ønskede flere muligheder for prædikentekster, så Bibelens mange tekster blev bedre præsenteret for menigheden. Kommissionens ønske var især begrundet med, at præsternes friere brug af Bibelens tekster var nødvendig, fordi ”Religionsfrihed er given i Danmark”. Derved måtte præsterne ”mere end forhen have deres Opmærksomhed henvendt paa at modarbeide Kjetterier”. Her tænkte ikke mindst på mormonernes og baptisternes mission blandt folkekirkens medlemmer, som blev opfattet som særlig intenst i 1850’erne og blev betragtet som ”Kjetterier”.

Kommissionens andragende fra april 1854 indeholdt til slut en indstilling til Kultusministeriet. Fra denne indstilling kan følgende nævnes fra *Betænkninger og Andragender ... af den i Aaret 1854 allerhøist nedsatte Commission*:

Den Myndighed, som tidligere er given eet Stifts Biskop, og den Frihed i Valg af Prædiketexter, som har været tilstaaet adskillige Geistlige, udvides saaledes, at alle Landets Biskopper bemyndiges til, efter at have indhentet Vedkommendes Betænkninger, at meddele Præsterne Tilladelse til i en vis Tid at prædike over Epistelpericoperne eller andre Texter eller Dele af det Nye Testamente eller Luthers lille Katekismus; dog at denne Tilladelse ikke gives for de Søndages Vedkommende, på hvilke der i Fasten maa prædikkes over Lidelseshistorien.¹⁷¹

¹⁷¹ *Betænkninger og Andragender*, 1854, s. 57f.

Med henvisning til kirkekommissionens indsendte andragende om flere prædikentekster blev det af Kultusministeriet (og kongen) bestemt i kgl. resolution af 10. maj 1854 og efterfølgende bekendtgørelse af 18. maj 1854, offentliggjort i *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner*,¹⁷² at biskopperne over hele landet kunne give dispensation fra gældende regler. Således kunne præsten i en periode frit prædike over Luthers *Lille Katekismus*, andre nytestamentlige tekster end de autoriserede i den gældende alterbog, eller kunne vekselvis det ene år/en periode prædike over de gamle episteltekster og det næste år/en periode over de gamle evangelietekster. Nogle præster søgte formentlig om tilladelse hos biskopperne, andre tog selv friheden. Fordi regeringen ikke havde orden i liturgien pga. manglende liturgirevision, blev den liturgiske frihed øget, og det ændrede balancen mellem autorisation og frihed. I H. Matzen og J. Timms *Haandbog i den danske Kirkeret* blev der i beskrivelsen af denne sammenhæng henvist til biskop Mynsters alterbogsforslag, hvis supplerende nytestamentlige prædikentekster var det anvendte udgangspunkt for mange præster.¹⁷³

Alle disse tiltag var nødvendige, fordi præsterne rent faktisk tog sig liturgiske friheder og så bort fra kirkeritualets og alterbogens autorisation og krav om liturgisk ensartethed. Kommissionen forsøgte sig med en regulering, der kunne genskabe en liturgiske fasthed, selvom der ikke længere i realiteten var tale om enevældens liturgiske uniformitet. Præsterne havde den undskyldning, at det gamle kirkeritual fra 1600-tallet med dets anvisninger havde været

¹⁷² *Geistligheden i Danmark vedkommende*, femte bind, 1860, s. 79 i lovsamlingen: *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen*, 1848-1922.

¹⁷³ Matzen og Timm: 1891, s. 411-414.

udsolgt i flere årtier. Først i 1855 kom en revideret udgave, men præsternes liturgiske friheder fortsatte århundredet ud. Balancen mellem autorisation og frihed var dermed blevet kraftigt forrykket i frihedens favør.

Resultatet blev flere liturgiske friheder for præster. Disse frie muligheder blev ikke indskrænket med den (nuværende) 2. tekstrække, indført ved kgl. resolution af 28. januar 1885, for stadig var bekendtgørelsen fra maj 1854 gældende, så præster kunne søge biskoppen om at måtte prædike over frie tekster. Den samme ansøgningsmulighed gælder i dag.

Hovedreglen blev med indførelsen af 2. tekstrække, at der alene skulle prædikkes over evangelieteksten og ikke som hidtil også over epistelteksten. Sidstnævnte var herefter kun messetekst i gudstjenesten. De gamle episteltekster og evangelietekster (jf. alterbogen, 1688 og senere udgaver) blev herefter slået sammen til 1. tekstrække. I dag ønsker flere præster igen at kunne prædike over de gamle episteltekster til højmessens, og her er der f.eks. inspiration at hente i biskop Mynsters alterbogsudkast med forslaget om nye episteltekster (jf. kapitel 2 og bilag 2).

*Præstestandens ønske om nye prædikentekster.
Diskussioner på konventer*

Mynsters forslag fra 1839 om et nyt udvalg af prædikentekster var det forslag som mest synligt kom til at spille en rolle i tiden efter 1850. Det fik betydning for tilblivelsen af 2. tekstrække i 1885. Henning Nielsen har i *Lolland-Falsters Stiftsbog* i artiklen ”Rids af 2. Textrækkes Tilblivelseshistorie” ment, at der var tale om et kort forløb på 7-8 år hen

imod beslutningen i 1885 om at indføre en ny tekstrække.¹⁷⁴ Hvis processen startede med Mynsters perikopforslag fra 1839, som var udbredt i præstestanden, var forløbet imidlertid af længere varighed, som det også fremgår af forrige afsnit om 1853-kirkekommissionens overvejelser. Jeg har tidligere behandlet dette forløb i en artikel i *Kirkehistoriske Samlinger 2012*,¹⁷⁵ men har siden erkendt, at der skal lægges meget mere vægt på det lange forløb ved tilblivelsen af 2. tekstrække.

Sognepræst Johs. Clausen (1830-1905) fra Horsens, der var søn af professor H.N. Clausen, gav tekstdebatten et skub fremad i slutningen af 1870'erne som formand for Det sydøstjyske Konvent. Fra 1884 blev Johs. Clausen biskop over Aarhus Stift.

Clausen havde taget biskop H.L. Martensens opfordring til sig i sin udgivne bog fra 1878 *Om Brugen af Guds Ord ved Gudstjenesten*,¹⁷⁶ hvor han henviste til Martensens bog fra 1875: *Prædikener paa alle Søn- og Helligdage i Aaret, forhen trykte og utrykte*. Heri stod, at ”det engang maatte kunne forundes den danske Kirke at faa en dobbelt Aargang af *Texter*”.¹⁷⁷

På vegne af Det sydøstjyske Præstekonvent henvendte Johs. Clausen sig til Roskilde Præstekonvent, og hans skrivelse blev læst op på dette konvents sommermøde i juli 1877. Roskilde-konventet besluttede at nedsætte en arbejdsgruppe med konventets formand provst F.V. Andersen, Ringsted, domprovst Ludvig J.M. Gude, Roskilde og stiftsprovst C. Rothe, Vor Frue i København.

¹⁷⁴ Nielsen: ”Rids af 2. Textrækkes Tilblivelseshistorie”, 1985, s. 28-40; jf. Nielsen: *Højmessens Historie og teologi*, 2020, s. 116f.

¹⁷⁵ Rasmussen: ”Liturgi og tekster mellem statskirke og folkekirke. Fra 1830'erne til 1890'erne”, 2012, s. 150-163.

¹⁷⁶ Clausen: *Om Brugen af Guds Ord ved Gudstjenesten*, 1878, s. 42.

¹⁷⁷ Martensen: 1875, fortale.

På Roskilde Præstekonvents novembermøde i 1877 præsenterede udvalget deres overvejelser. Med provst Andersens og domprovst Gudes stemmer var der flertal for at undvære en ny tekstrække, bl.a. fordi nye tekster ville virke fremmedgørende for menigheden. Men Rothe kunne, som formand for Københavns gejstlige Konvent, berette, at de københavnske præster var for en ny tekstrække (18 ud af 21 præster).

I bogen *Om Brugen af Guds Ord ved Gudstjenesten*, udgivet året efter, støttede Johs. Clausen ligeledes tanken om en ny tekstrække:

For *Prædikanten* som den virkende og *Menigheden* som den modtagende vilde *Gudstjenestens* Berigelse med flere *faste* Evangelie- og Epistelrækker blive til ikke mindre Vederkvægelse ... Det ligger i den offentlige Gudstjenestes Natur, at der gives et fast Grundlag, anvises en vis Plan, en bestemt Orden, som maa følges. Men Tilføjelsen af to lovordnede Textrækker, saaledes som det fra Advent 1862 har været Tilfældet i den *svenske* Kirke, kunde ikke andet end blive til stor Oplivelse baade for Ordets Forkyndere og Ordets Hørere.¹⁷⁸

I sin bog foreslog Clausen tre tekstrækker, hver med både epistel/lektie og evangelium, hvor alterbogens to gamle tekstsamlinger (henholdsvis epistler og evangelier) udgjorde den ene tekstrække. Sidst i bogen anførte Clausen den svenske kirkes tekstrækker, som passende kunne tjene som eksempel for den danske debat.¹⁷⁹

Debatten fortsatte på Roskilde-konventets forårsmøde i 1878. Det blev besluttet, at man skulle rette en henvendelse til stifternes landemoder om at overveje en ny tekstrække.

¹⁷⁸ Clausen: *Om Brugen af Guds Ord ved Gudstjenesten*, 1878, s. 33.

¹⁷⁹ Sst., s. 45-58.

Henvendelsen skulle ske i samarbejde med Det sydøstjyske Konvent. På stifternes landemoder i sommeren 1878 var stemningen overvejende negativ. Man tilbød dog at se på den eksisterende alterbogs to gamle tekstsamlinger med henblik på en nænsom revision.

Denne reaktion kom til debat på Roskilde-konventets efterårsmøde i 1878. Det blev besluttet at fortsætte samarbejde med Det sydøstjyske Konvent om et konkret forslag til ny tekstrække. Herefter gik processen lidt i stå, for Rothe kunne på Roskilde-konventets forårsmøde i 1879 oplyse om, at Sjællands biskop H.L. Martensen nu ville tage sig af arbejdet med en ny tekstrække – og så var sagen i bedste hænder!

Processen fortsatte først i vinteren 1879/80. C. Rothe fra det københavnske konvent, Johs. Clausen fra Det sydøstjyske Konvent og provst J. Paludan-Müller fra Snesere, som var Roskilde-konventets nye formand, nedsatte et fælles udvalg og fik hjælp af professor Peder Madsen, som var professor i Det Nye Testamente og dogmatik ved Københavns Universitet. Madsen var godt rustet til opgaven. Det viste hans omfattende private håndbibliotek, anbragt på Aarhus Universitet, der indeholdt teologiske stridsskrifter, bl.a. om hele ritualsagen og J.P. Mynsters forslag til en ny tredje tekstrække fra 1839.

P. Madsen havde på Roskilde-konventet i efteråret 1879 talt for de mange kendte bibeltekster, som ikke var blandt alterbogens gamle tekstrækker. Han omtalte det evige ords menneskeblivelse (Johs. 1,1-14), kærlighedens højsang (1. Kor. 13) og påsketekster (f.eks. 1. Kor. 15,12ff). Tilsvarende savnede flere præster på Roskilde-konventet den fortabte søn, opvækkelsen af Lazarus, den lamme ved Bethesda dam, den blindfødte, historien om Zakæus osv.

På forårsmøderne 1880 forelagde Rothe, Clausen, Paludan-Müller og Madsen *Udkast til en sideordnet Række Texter udarbejdet efter Bemyndigelse af Præstekonventerne i Roskilde, København og det sydøstlige Jylland*. Tilblivelsen af deres forslag til en ny tekstrække, med både evangelium og epistel/lektie (i nævnte rækkefølge), var foregået ganske hurtigt.

Udvalget havde haft god hjælp. For en stor del af prædikenteksterne (perikoperne) var inspireret af J.P. Mynsters tekstforslag fra 1839. Formentlig havde man også uden eksistensen af Mynsters forslag nogenlunde fået de samme tekster med, for der var tale om kendte og væsentlige bibeltekster, men alligevel er overensstemmelsen overbevisende (jf. bilag 2).

Forhandlingerne fortsatte det næste års tid. På Roskildekonventets sommermøde i 1881 var det fælles udvalg nået så langt, at det færdige forslag til en ny tekstrække sendtes til landemoderne med ønske om, at de måtte tage forslaget til behandling. Forslaget blev offentliggjort i 1882.¹⁸⁰

*Præsternes tekstforslag overdrages Det kirkelige Råd
(Peder Madsens indsats)*

Professor P. Madsen spillede en stor rolle ved tilblivelsen af 2. tekstrække og ved behandlingen af sagen i Det kirkelige Råd. Han kendte som tidligere oplyst til biskop Mynsters alterbogsforslag fra 1839, som lå i hans private håndbibliotek.

Mynsters nye tekstudvalg fra tredje tekstrække i hans alterbogsforslag viste overensstemmelse med konventernes

¹⁸⁰ *En Række Prædiketexte til Kirkeaarets Søn- og Helligdage fremlagt af Præsteconventerne i Roskilde København og det sydøstlige Jylland, 1882.*

forslag fra 1882. I Mynsters tekstudvalg var der tale om 66 prædikenperikoper med episteltekster og evangelietekster i afvekslende rækkefølge – 36 evangelietekster og 30 episteltekster. Den nuværende 2. tekstrække fra 1885 har 40 nyttestamentlige tekster fælles med Mynsters tekstforslags 66 prædikenperikoper. Der var således overensstemmelse i over halvdelen – 60 % – af Mynsters 66 perikoper. Det drejede sig i visse tilfælde ikke om samme søndage i kirkeåret, og tillige var der tale om enkelte ændringer i nogle perikopers længde.

Epistelvalget hos Mynster (jf. kapitel 2) var taget fra Apostlenes Gerninger, hvor flere af Paulus' ”prædikener” var i fokus, ligesom der indgik tekster fra Romerbrevet, Korintherbrevene, Efeserbrevet, Filipperbrevet, Timoteusbrevene, Titusbrevet, Hebræerbrevet og Jakobsbrevet. Ca. halvdelen (14 ud af 30) af alle Mynsters prædikenperikoper var fælles med den senere 2. tekstrække (1885), hvilket vises i bilag 2. Epistelforslaget var alt i alt præget af tekster omhandlende Kristi lidelse og opstandelse.

Evangelievalget hos Mynster havde 14 nye tekster fra Johannesevangeliet. Det drejede sig om evangelietekster til Juledag, til Palmesøndag og til Skærtorsdag, hvoraf ca. halvdelen (8) findes i den senere 2. tekstrække (1885). I hele 26 tilfælde (ud af 36) var der sammenfald mellem evangelieteksterne i Mynsters forslag og i den senere 2. tekstrække (1885), som det fremgår af bilag 2. Det kan tilføjes, at Mynsters 3. tekstrække har yderligere tre evangelietekster, som er fælles med *Den Danske Alterbog*, autoriseret i 1992 (jf. bilag 2).

Forslaget fra konventernes fælles udvalg, som nævnt offentliggjort i 1882, blev først endelig behandlet på landemoderne i sommeren 1884. De enkelte landemoder indsendte deres holdninger til Estrup-regeringens nyoprettede

Kirkelige Råd (1883), som forhandlede hele sagen ved rådets møde 18-19. september 1884. Man søgte at afbøde manglen på en kirkeforfatning ved at inddrage konventer, landemoder og Det kirkelige Råd. Dette råd, hvis medlemmer hovedsagelig var biskopper, stillede sig positiv overfor konventernes fælles forslag, idet et flertal på 8 for og 1 imod, gik ind for en ny 2. tekstrække.¹⁸¹ Det har sikkert spillet positivt ind, at biskop Mynsters tekstforslag dannede baggrund for konventernes fælles tekstforslag. Endnu var mange biskopper og præster præget af den mynsterske midterlinje.

Professor P. Madsen, der havde siddet i konventernes fællesudvalg, havde sæde i Det kirkelige Råd, og han fik betydning for, at sagen blev ført positivt igennem under rådets forhandlinger.¹⁸² Under disse forhandlinger blev det foreslået at indskrænke den nye tekstrække, så den ikke gjaldt hele året. Biskop C.F. Balslev (Ribe) ønskede kun at bruge den nye tekstrække i sommerhalvåret, idet vinterhalvårets historiske del ikke behøvede et tekstsupplement. Biskop D.G. Monrad (Lolland-Falster) ville kun bruge den nye tekstrække på søndage, hvor der ikke i forvejen var historiske tekster vedrørende Christi person: "... de nye Prædiketexter [skal] ikke udvides til de Texter, som berette noget historisk om Christi Person". Professor Madsen måtte i den situation stå fast på ønsket om en ny tekstrække, der skulle omfatte tekster til hele året. I Det kirkelige Råds protokol nævntes Madsens holdning, udtrykt i hans høflige stil:

Professor theol. Madsen udtalte, at saa vidt han kjendte Stemningen med Hensyn til nye Textrækkers Indførelse, troede han ikke at Biskop Balslevs Forslag

¹⁸¹ Rigsarkivet, Det Kirkelige Råd, Forhandlingsprotokol fra 1884-1886, s. 62.

¹⁸² Madsen havde også nederlag i Det kirkelige Råd, da han søgte ved intriger at få Indre Mission lagt under biskoppernes tilsyn. Lindhardt: "Peder Madsen, Kirkeaaadet og Indre Mission", 1953-1956, s. 444-479.

havde Stemningen for sig ... [Da] det forekom ham, at Raadet, om det traf en anden Bestemmelse, vanskeligt vilde finde Gjenlyd med Hensyn til selve Sagen mente han at Biskop Balslev gav Hensynet til Vinter-Halvaarets historiske Betydning for stor Vægt. Derimod kunde han vel forstaae den Indskrænking Biskop Monrad foreslog til de Texter som vedrørte Christi Person ... Endelig maatte man ei see bort fra Hensynet til at man maatte til at tage Sagen som en Helstøbning og ei som et Brudstykke ... Han vilde hellere opgive Sagen helt, end udgive et Brudstykke af en Textrække. Raadet udtalte sig derefter imod at de nye Textrækker kun skulde finde Anvendelse paa Sommerhalvaaret.¹⁸³

Rådet vedtog, at den nye tekstrække skulle strække sig over alle søn- og helligdage hele året, og det imod Balslevs ønske. Monrads forslag blev heller ikke imødekommet, idet 5 stemte imod Monrads forslag, mens 4 var for. Det kirkelige Råd færdigbehandlede beslutningen om en ny tekstrække på det 8. og 9. møde, den 18-19. september 1884.¹⁸⁴

Det kirkelige Råd valgte at følge konventernes indsendte forslag til en ny tekstrække fra 1882. Dog skulle epistel/lektie være messetekst og evangelierne skulle alene bruges som prædikentekst. Ifølge bekendtgørelse om autorisation af den nye tekstrække af 2. februar 1885 var der meget få tekstændringer set i forhold til præstekonventernes forslag fra 1882. Ændringer fremgik af Det kirkelige Råds protokol: ”a. Epistlen 5te Søndag efter Paaske forkortes til Rom. 8, 24-28, b. Lectie til Christi Himmelfartsdag Psalme 110 afsluttes med 4de Vers, c. Lectie til 6te Søndag efter Paaske ombyttes med Rom. 8,29-39”.

¹⁸³ Rigsarkivet, Det Kirkelige Råd, Forhandlingsprotokol fra 1884-1886, s. 65f, 68.

¹⁸⁴ Hele sagen blev behandlet i Det kirkelige Råd i det 8. og 9. møde, 18-19. sept. 1884, s. 62-67, 68-73. Betænkningen er refereret s. 71-72.

En præstefrihed overfor 2. tekstrække blev også vedtaget. Ifølge biskoppernes færdige betænkning til ministeriet, trykt i *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen* for årene 1884-86,¹⁸⁵ kunne både præst og menighed principielt blive fritaget fra at bruge den nye tekstrække. Præsten skulle blot gennem provsten inden kirkeårets start meddele biskoppen, at han ikke ville anvende den nye tekstrække. For Det kirkelige Råd var hovedargumentet for en ny tekstrække, at menigheden atter skulle have "sin retmæssige Eiendom" tilbage, "idet der til Brug ved Gudstjenesten udvælges flere af de bedste og fornemste Skriftstykker".

Menighedens klare ejendomsret til disse tekster udtrykte biskopperne i sin betænkning:

Skriftgrundlaget ved Gudstjenesten i vor lutherske Kirke har været forholdsvis af indskrænket Omfang ... Gudstjenesten, som paa Reformationstiden ogsaa var bibeholdt paa mange Søgnedage, [er] i Regelen nu ... bleven indskrænket til kun at holdes hver syvende Dag. Følgen heraf er bleven, at medens Romerkirken nu som for tusinde Aar siden gienlyder af en Mangfoldighed af Evangelier og Epistler, staaer den evangelisk-lutherske Folkekirke i Danmark, som vedkender sig den reformatoriske Grundsætning om den hellige Skrift som Regelen og Rettesnoren for den Christnes Lære og den Christnes Liv, blottet for en stor Del af sin gamle Rigdom, berøvet mange af de rigeste og skjønneste Skriftklenodier.

Biskopperne kunne næsten ikke skjule deres bekymring for, at Romerkirkens tekstrigdom i gudstjenesten kunne øge tilslutningen til katolicismen i Danmark. Folkekirkens gudstjeneste skulle styrkes med den nye tekstrække.

¹⁸⁵ 1885-87, s. 165ff.

Tilblivelsen af 2. tekstrække havde sin baggrund i biskop Mynsters tekstforslag fra 1839, men fik et skub fremad i kraft af gejstligheden ved de tre store præstekonventer, ikke mindst konventformændene. Afgørende var ikke mindst professor P. Madsens samarbejde med konventernes nedsatte fælles udvalg og hans aktive deltagelse på Det kirkelige Råds møder om sagen. Biskopperne og regering skulle blot tage stilling til et færdigt forslag. Det var en ny fremgangsmåde, at præsterne tog liturgiske spørgsmål op på egen hånd. Ved kgl. resolution af 28. januar 1885 og nævnte bekendtgørelse af 2. februar 1885 blev den nye tekstrække med epistel/lektie og evangelium til hver søndag og helligdag autoriseret til brug første søndag i advent 1885.

Senere kom en lempelig revision af den nye tekstrække i form af enkelte forkortelser af perikoper. Revisionen, som var foretaget af Det kirkelige Råd, blev autoriseret med kgl. resolution af 15. juli 1898 og bekendtgørelse af 3. august 1898 med virkning fra det nye kirkeårs begyndelse 1. søndag i advent 1898. Rådet havde udarbejdet tekstforkortelser i forbindelse med forhandlingerne om den reviderede *Salmebog af 1898*. Det skete på Rådets 4. og 13. møde, 21. september og 2. oktober 1897:¹⁸⁶

- Bededag: Hebr. 10,19-31 forkortes til 19-25.
- 4. s. e. påske: Johs. 8,21-36 forkortes til 28-36.
- 5. s. e. påske: Johs. 17,1-19 forkortes til 1-11.
- 6. s. e. påske: Rom. 8,29-39 forkortes til 31b.-39.
- Pinsedag: Ap. G. 2,14-41 forkortes til 22-41.
- 2. pinsedag: Johs. 4,5-26 forkortes til 13-26.
- 1. s. e. trin.: 1. Tim. 6,6-19 forkortes til 6-16.

¹⁸⁶ Rigsarkivet, Det Kirkelige Råd, Forhandlingsprotokol, fra 1896-1901, Rådets 4. og 13. møde, 21. sept. og 2. okt. 1897, s. 108-11, 146-47.

- 6. s. e. trin.: Matt. 19,16-30 forkortes til 16-26.
- 7. s. e. trin: Ap. G. 14,8-23 forkortes til 8-20.
- 8. s. e. trin.: Ap. G. 20,17-38 forkortes til 24-35.
- 9. s. e. trin.: 2. Tim. 1,3-14 forkortes til 6-14.
- 11. s. e. trin: Rom. 10,4-18 forkortes til 4-17.
- 17. s. e. trin.: Mark. 2,14-28 forkortes til 14-22.
- 18. s. e. trin.: Johs. 15,1-17 forkortes til 1-11.
- 22. s. e. trin.: Matt. 18,1-20 forkortes til 1-14.

2. tekstrække med disse forkortelser fortsatte uændret i 1900-tallets alterbøger indtil *Den Danske Alterbog*, autoriseret 1992, hvor der kom ændringer, bl.a. som det er beskrevet i bilag 2.

Biskoppernes dåbsritual i 1895.
Peder Madsens dåbssyn og dåbsritual i 1912

Det sidste forsøg under enevælden på en samlet modernisering skete med biskop J.P. Mynsters *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual*, som i 1839 blev trykt og offentliggjort. Mynsters forsøg mislykkedes. I stedet kom Mynsters alterbogs- og ritualudkast på forskellige måder til at påvirke 2. tekstrække fra 1885 og ritualrevisionerne i 1890'erne. Kirkekommissionen af 1853 og tidens kirkeret henviste ligeledes i forskellige sammenhænge til Mynsters *Udkast* fra 1839, som det kendte udgangspunkt for en fornyelse af prædikenteksterne.¹⁸⁷

Mynsters ritualudkast fra 1839 satte enkelte aftryk på Det kirkelige Råds revision af biskoppernes dåbsritual fra 1895 i nogle formuleringer i bønner og formularer.¹⁸⁸ Myn-

¹⁸⁷ Matzen og Timm: *Kirkeret*, 1891, s. 411-14.

¹⁸⁸ Mynster: *Udkast*, 1839, I: s. 68-72, 82-84; II: s. 23-26, 57-59.

sters forkortelse af bede-banke-bønnen (jf. Luthers dåbsritual i *Døbebogen 1526*), uden Matt. 7,7 ("Bed ... bank på ...") med vægt på at "anraabe" på barnets vegne, blev optaget med sproglige ændringer; denne indledende bøn blev i 1895-ritualet sat lige før børneevangeliet, Mark. 10, 13-16, mens den i Mynsters *Udkast* var sat lige efter. Der var sket en forskydning, idet der nu blev bedt for barnet, mens det i det tidligere dåbsritual var barnet (og forældre) som bad.

Fra Mynster stammede forbønnen for barnet, og det blev yderligere understreget i de grundtvigske dåbsforslag senere i århundredet (P.A. Fengers dåbsforslag fra 1874 og Th. Skat Rørdams/Fredrik Niensens dåbsforslag fra 1893). Dåbsbekræftelsen efter døbeordene indeholdt i 1895 ændringen: "og skænket dig syndernes forladelse", hvilket var inspireret af Fengers dåbsforslag fra 1874. Professor Chr. Thodberg kritiserede denne ændring, for udtrykket "og skænket dig syndernes forladelse" var generel og ukonkret, mens den hidtidige formulering fra 1783 "har forladt dig alle dine Synder" var en konkret personlig tiltale. Denne ændring i 1895 blev fastholdt i dåbsritualet fra 1912.¹⁸⁹ Diskussionen gik tilbage til ritualdebatten i 1830'erne (jf. kapitel 2).

Det kirkelige Råd stod bag 1890'ernes ritualforandringer. Da Rådet blev nedlagt i 1901, fortsatte biskopperne med uformelle bispemøder. Fortsat opstillede de færdige ritualforslag. Moderniseringen i dåb- og nadverritualerne fra 1895 og 1912 kan sammenlignes med tilsvarende i *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual* fra 1855¹⁹⁰ og *Forordnet Alter-Bog for Danmark* i udgaven fra 1830.¹⁹¹ Ritualerne fra 1895 og 1912 er som allerede omtalt genoptrykt i *Vejledning*

¹⁸⁹ Thodberg: "Dåbsritualets historie". *Betænkning, nr. 973*, 1983, Ritualkommissionen af 1970, s. 33 og 36.

¹⁹⁰ S. 31-37, 84-88.

¹⁹¹ S. 242-48, 252-55.

i *Den danske Folkekirkes Gudstjenesteordning. Med de autoriserede ritualer*, og kan stadig anvendes.¹⁹² Dåbsritual af 1912 har i 1900-tallet næsten været enerådende, efter en let revideret reform i *Ritualbog 1992*.¹⁹³

Professor Peder Madsen var ophavsmand til dette ritual. Han blev udnævnt til biskop over Sjællands Stift i 1909, og på det tidspunkt var der stadig stor interesse for en revision af de kirkelige handlinger. Det gjaldt bl.a. dåbsritualet, hvor Peder Madsens teologi kom til at danne forudsætning (jf. bilag 4).

Madsen behandlede dåben i sin *Kristelige Troslære* (1912-1913), og dåbsritualet spille en stor rolle.¹⁹⁴ Han var af den opfattelse, at dåbsbefalingens Guds ord (Matt 28,19) var dåbens indstiftelsesord: ”Dette Ord gør Daaben til Sakramente”.¹⁹⁵ Derved var Madsens forståelse helt anderledes end de danske dåbsritualers siden reformationen og Luthers i 1526, hvor dåbsbefalingen ikke var medtaget. I *Den lille Katekismus* omtalte Luther dog Matt. 28,19 som Jesu befaling.

Madsen brød tillige med den reformatoriske forståelse af dåbspagten, som Grundtvig fulgte (jf. kapitel 1-2),¹⁹⁶ og han lå derved på linje med biskop H.L. Martensen i deres modstand mod Grundtvigs dåbspagt.¹⁹⁷ Dåbspagten forsagelse og trobekendelse med tilspørgsel var ikke en del af dåbens

¹⁹² 2. udg. 1955, s. 37-43, 63-70, 74.

¹⁹³ Villadsen: *Danske dåbsritualer*, 2016, s. 16-23.

¹⁹⁴ Madsen: *Troslære*, s. 608-617.

¹⁹⁵ Sst. s. 610. *Midtvejsrapport*. Den af kirkeministeren nedsatte dåbskommission (juni 2023-marts 2027), s. 23 er enig. Jf. Klit-Johansen: ”Folkekirkenes dåbsritual”, 2026, s. 25.

¹⁹⁶ Klit-Johansen og Rasmussen: ”Har biskop Madsen ret i det dåbssyn, der ligger til grund for det nuværende ritual?”, 2026, s. 68-70.

¹⁹⁷ Martensen: *Grundtvigianisme*, 1863, s. 34: I spørgsmålet om frelsen, er det ikke afgørende ”at antage et vist indbegreb af Sætninger, de være nok saa apostoliske og christelige, men at komme i det personlige Discipelforhold til Ham, som har indstiftet Daaben”. Jf. Rasmussen: *En socialkonservativ samfundsrevser*, 2025, s. 67-74.

Gudsord, der ledsagede vandets tegn, mente Madsen, men der var med dåbspagten i rituallet alene tale om forkyndelse.¹⁹⁸

Biskop Madsens liturgiske forslag til de kirkelige handlinger blev offentliggjort i 1910, som biskoppernes fælles udarbejdet *Forslag til Ritualer for Daab, Nadvere, Brudevielse og Begravelse*. Madsens forslag blev autoriseret ved kgl. resolution 19. juli i 1912.

Madsen havde overbevist biskopperne om sit dåbsforslag på bispemødet i februar 1910. I bilag 3 er der opstillet en oversigt over indholdet i dåbsritualerne fra 1895 og 1912. Fortalen til biskoppernes fælles trykte *Forslag*, senere i 1910, henviste til Madsens forelæggelse på bispemødet, hvilket er uddybet i bilag 4.¹⁹⁹

I Madsens nye dåbsritual udelukkedes den indledende lange dåbstale om arvesynden, som stammede fra biskop N.E. Balles revision i 1783 og i mindre grad var revideret i 1895-dåbsritualet. Herefter kom den reducerede bede-bankebøn i 1895-ritualet, som helt blev droppet i 1912-ritualet. Denne dobbelte indledning blev i 1912-ritualet dels erstattet af takken for Jesu opstandelse (lovprisningen, 1. Petr. 1,3), der blev flyttet i forhold til 1895-ritualet, og dels af en indledende takkebøn.

Det var karakteristisk, at de nytestamentlige billedrige tekster, som kendtes fra Luthers bede-banke- og syndflodbønner (1526), slet ikke var til stede i Madsens indledende takkebøn (jf. bilag 4). Luthers indledende bønner var blevet optaget i *Kirkerituallet af 1685*.

I Madsens oprindelige dåbsritualforslag, beskrevet i biskoppernes *Forslag* fra 1910, hed det i den indledende takkebøn: ”fordi Du ved din kære Søn har givet os Daabens hellige

¹⁹⁸ Madsen, *Troslære*, 1912-1913, s. 616-617, 623. Madsen: *Skriftemalet ... Sakramenterne*, 1912, s. 36-37.

¹⁹⁹ Thodberg: *Dåbsritualets Historie*, 2017, s. 185.

Sacramente”, hvilket i den endelige udgave fra 1912 blev ændret til: ”fordi du ved din enbaarne Søn har givet os den hellige Daab”. Altså indledningsvis en tak til Gud for ”den hellige dåb” (sakramentet), og der fortsattes med en teologisk bestemmelse om, at dåben gjorde os til Guds børn (”hvori du gør os til dine børn”).²⁰⁰ Videre i takkebønnen blev der med et pietistisk udtryk bedt om at indlemme barnet i ”din *troende* menighed”. Bønnen talte ifølge Chr. Thodberg til ”den trosbevidste menighed”. Den indledende takkebøn afspejlede Madsens teologiske tilgang, men denne bøn passede alene til den festlige gudstjeneste og ikke til andre dåbssituationer, hvilket netop blev diskuteret på bispemødet i 1910, da Madsen forelagde sit dåbsforslag (jf. bilag 4).²⁰¹

Madsens syn på sakramenterne drejede sig om tegn/elementer ledsaget af det bibelske indstiftelsesord, og derfor fik han i forslaget placeret dåbsbefalingen lige efter den indledende takkebøn som tekstlæsning: Matt 28,18-20, og døbeordene efter trosbekendelsen senere i ritualet forstod han som Matt 28,19.²⁰² Læsningen fortsatte med børneevangeliet Mark. 10. Historieskrivningen har især stillet biskop Madsen til ansvar for ændringerne i dette børneevangelium. Madsen forkortede til Mark. 10,14b.-15, idet man udelod Jesu vrede og startede opstemt med: ”Lad de små børn komme til mig ...”. Siden har *Ritualbog 1992* genindført læsningen af hele børneevangeliet, Mark. 10, 13-16.

Velsignelsesønsket i 1895-ritualet var placeret efter læsning og lovprisning (1. Pet. 1,3). Det ændrede Madsen.

²⁰⁰ Pedersen: ”Guds børn og Fadervor (II)”, 2020, s. 3-21.

²⁰¹ Thodberg: *Betænkning*, nr. 973, 1983, Ritualkommissionen af 1970, s. 39-40. Pedersen: ”Til forsvar for det danske dåbsritual”, 2025, s. 158. Pedersen mener tilsyneladende ikke, at den indledende takkebøn afspejler Madsens teologi.

²⁰² Madsen: *Skriftemaallet ... Sakramenterne*, 1912, s. 30-31, 33.

Fra at være en velsignelsesbøn om Guds bevarelse af barnet i det jordiske liv (...”Indgang og Udgang”...) – i ritualerne fra Luther 1526 frem til biskopperne 1995 – flyttede Madsen i 1912-ritualet velsignelsesønsket hen til efter døbeordene og dåbsbekræftelsen. Med denne ændring skete der også en forandring af tankegangen, som blev bibelsk (... ”udgang og indgang ...”, Ps 121,8), idet der først taltes om udgangen fra denne verden (døden), som fuldendte dåben. Dernæst fik barnet indgang til evigt liv. Hele denne ændring var præget af en biblicisme og pietisme, som Madsen stod nær, og denne ændring betød eskatologisk, at vægten var flyttet fra det jordiske menneskeliv til det himmelske.

De tidligere danske dåbsritualers forståelse af Vor Herres ord om barneforholdet, som fremgik af den tætte forbindelse mellem børneevangeliet og Fadervor, var også Grundtvigs forståelse, idet disse to Gudsord blev overgivet til den, som nu skulle døbes med dåbspagtens forsagelse og trosbekendelse, døbeord og fredshilsen. Barneforholdet var dermed med disse oprindelige kerneled lagt os i ”Munden” med den mundtlige kirketradition (jf. kapitel 1).²⁰³ I Madsens dåbsritual blev Fadervor imidlertid flyttet til efter dåbsbekræftelse og velsignelsesønske for at markere, at det døbte frelste barn nu skulle holde sig til sit Fadervor i opvækst og liv. Denne forståelse, hvor den bevidste tro skulle komme til barnet i opvæksten, var udbredt i 1800-tallet (jf. kapitel 1-2).

Madsens forslag fik en positiv modtagelse på sommerens udvidede landemoder i 1911 i landets stifter, hvor præsterne deltog. Blandt vækkelsesbevægelsernes repræsentanter var modtagelsen mere blandet. Indledningens klarhed om frelsens afhængighed af dåben og et bibelsk indstiftelsesord var formentlig tilfredsstillende. Til gengæld var man mere

²⁰³ Thodberg: *Betænkning*, nr. 973, 1983, Ritualkommissionen af 1970, s. 27-28.

kritisk, når 1912-ritualet udelod den lange indledning om syndens og dødens mørke baggrund (jf. ritualer fra 1793 og 1895). Flest grundtvigianere var tilfredse med den festlige og glade indledning, som Madsen havde foranlediget, selvom Madsen brød med Grundtvigs dåbspagtsteologi. Der var også tilfredshed med, at Madsen havde flyttet Fadervor fra den vante plads i det gamle dåbsritual (1783 og 1995), således placeret lige efter børneevangeliet i Mark. 10, hen til en plads lige efter dåbsbekræftelsen, efterfulgt af velsignelsesønske, fredlysning og faddertale (se bilag 3).²⁰⁴ Dette var et ønske siden de grundtvigske dåbsforslag fra 1870'erne. Det afgørende grundtvigske argument var, "at den døbte nu er optaget blandt dem, der har Ret til at bede Guds Børns Bøn". Biskopperne formulerede sig på samme vis i en indledende bemærkning til deres udgivne *Forslag* (1910) om de nye ritualer: "Endelig er Fadervor flyttet hen *efter* Daaben; derved udtrykkes det, at den døbte nu er optaget blandt dem, der har Ret til at bede Guds Børns Bøn".²⁰⁵ Det teologiske skel mellem døbte og udøbte fremgik klart i argumentationen (jf. også den indledende takkebøn).²⁰⁶

Madsens ændringer, som biskopperne tilsluttede sig, tilsignede en højstemt indledning, og ændringerne var ret omfattende. En stærk biskop Madsen havde med sit dåbsforslag på bispemødet i 1910 taget initiativet uden om statens bemyndigelse, som oftest omfattede kirkeministerens ned-

²⁰⁴ Pedersen: "Til forsvar for det danske dåbsritual", 2025, s. 156-157. Thodberg: *Betænkning, nr. 973*, 1983, Ritualkommissionen af 1970, s. 39-40. Pedersen og Thodberg er ikke enige.

²⁰⁵ Thodberg: *Dåbsritualets Historie*, 2017, s. 187.

²⁰⁶ Deltagere i debatten var bl.a. præsterne Fritz Weltzer, Fredens Kirke i København, Chr. Ludwigs, Vor Frelzers Kirke, i København, Peter Severinsen, Tim-Madum i Vestjylland, S. Konstantin-Hansen, Sørslev Sogn på Nordfyn, Asger Højmark, valgmenighedskirken i Aarhus. Omtale i *Kristeligt Dagblad* (arkiv) 31.12.1910, 17.02.1911, 07.07.1911 m.fl. Thodberg: *Dåbsritualets Historie*, 2017, s. 189f. Pedersen: "Til forsvar for det danske dåbsritual", 2025, s. 157, note 11.

sættelse af en kommission med repræsentanter fra det kirkelige landskab, afsluttende med en høring. Madsen fik sin vilje med tilslutningen fra biskopper og regering, og regenten autoriserede dåbsritualet i 1912 (jf. bilag 4).

*Nadverritualet og de øvrige ritualændringer
i 1890'erne og 1912*

Biskopperne gav nadverritualets indledende tale fra 1895 ("Kære Kristi venner! ...") en nænsom sproglig revision. Denne indledning var oprindeligt anvendt i *Kirkeritualet af 1685* med tilhørende *Forordnet Alterbog 1688* og *Peder Palladius' Alterbog 1556*. Med biskop Madsens nadverritual i 1912 kom der gennemgribende ændringer. Nadverritualerne fra 1895 og 1912 stod side om side som to muligheder ved gudstjenesten i *Vejledning i Den danske Folkekirkes Gudstjenesteforordning*, udgaven 1955.²⁰⁷

Indledningen i nadverritualet fra 1895 blev med ritualet i 1912 erstattet af en højstemt indledning fra den katolske messe ("Opløft Eders hjerter til Herren! ...Velsignet være ..."), indførelse af nadversalme ("O du Guds lam") og biskop Madsens nadverbøn ("Opstandne Herre og frelser ..."). Denne omfattende ændring var inspireret af den latinske katolske messe, og var biskop Madsens forslag. Biskopperne kom med en fælles begrundelse i fortalen til *Forslag* fra 1910:

Når Nadveren er Højdepunktet af Herrens
Nærværelse i sin Menighed, maa Tilbedelsen her
komme til sit rigeste Udtryk. Derfor har den gamle
Kirke her efterladt os en rig Arv, hvis vigtigste Led er
Opfordringen Sursum Corda [Løft hjerterne op,
Romermessen], Lovsangen Sanctus [Hellig-sang,

²⁰⁷ S. 63-78.

trefoldig, Es 6,3], Benedictus [Velsignet være, Romermessen, Sl 118,26] og Agnus Dei [Salmen ”O du Guds lam”] ...²⁰⁸

Disse ændringer var efterfulgt af de faste liturgiske led: Fadervor, indstiftelsesordene, uddelingsordene, nadverens bortsendelsesbøn (”... har gjort fyldest for alle Eders Synder ...”) og kollekt. Disse kerneled i nadverritualet gik tilbage til Luthers *Deutsche Messe* fra 1526 og reformationens danske ritualer. Nadversalme, hilsen med svar, kollekt og velsigelse kom til sammen med gudstjenestens liturgi.²⁰⁹

Nadverindledningen fra 1895 blev optaget i *Ritualbog 1992*, men blev forkortet og indholdsmæssigt ændret (ritual a), mens Madsens indledning fra 1912 fremstod med få sproglige ændringer (ritual b). *Ritualbog 1992* fik en tredje mulighed (ritual c) med en nadverindledning, der var taget fra *Dansk Kirkesangs Højmesseforslag 1943*, og hvor skabelsen og Guds almagt blev udtrykt sammen med ”Opløft jeres hjerter” og Hellig-sangen (Es 6,3); derefter kom Madsens kristologiske nadverbøn fra 1912 og som alternativ en tilsvarende fra Dansk Kirkesangs forslag. Salmen ”O du Guds lam” (DDS, nr. 439) blev flyttet og skulle synges i sammenhæng med indstiftelsesordene.²¹⁰ Den lovprisende altergang i gudstjenesten blev tilgodeset med nadverritualerne i 1912 og 1992. I Luthers første revision af gudstjenesten med *Formula Missae* fra 1523 genfindes flere af disse indledende liturgiske og musikalske led.

Indstiftelses- og uddelingsordenenes forhold til elementerne brød og vin har været genstand for diskussion og uenighed siden reformationen. Luther kom til orde i hans

²⁰⁸ Kjærgaard og Weincke: *Liturgi 2*, 2022, s. 113.

²⁰⁹ Engelstoft: *Liturgiens ... Historie*. 1840, s. 264-281. Garne: ”De danske nadverritualer”, 2017, s. 289-293.

²¹⁰ Kjærgaard og Weincke: *Liturgi 2*, 2022, s. 111-122.

Katekismer, beregnet for menigheden og præsten. Han talte i *Den store Katekismus* mod Zwingli og Calvin om "det brød og den vin, som er Kristi legeme og blod og forbundet med ordet", altså om uddelingsordenes "Dette er ...". Fjernes Guds ord var der tale om almindeligt brød og vin, men blev brød og vin indesluttet i ordet og derved føjet til elementerne, var det et sakramente.²¹¹ Han skrev tilsvarende om nadveren i *Den lille Katekismus*. Det er Guds ord "sammen med det, legemligt at spise og drikke", der er det afgørende som nådemiddel: "... den, som tror disse ord, han har ... syndernes forladelse". Det konkrete og personlige møde i altergangen mellem Kristus og det enkelte menneske blev for Luther hermed afgørende.

I overensstemmelse med Mynsters ritualudkast fra 1839 kom en ændring i nadverritualets uddelingsord med biskoppernes revision af nadverritualet i 1895. Det kirkelige Råd foreslog således at slette "sande" fra nadverritualets uddelingsord, som i kirkeritualet (1685) lød: "Dette er Jesu sande Legeme ...". Biskopperne ønskede denne ændring i nadverritualet i 1995. Den blev imidlertid udsat, fordi Christian 9. i 1895 egenhændigt tilføjede det udeladte ord "sande" i den kongelige anordning til stor irritation for biskopperne. Ændringen i uddelingsordene blev herefter først gennemført i nadverritualet fra 1912.

Tolkningen af Grundtvigs skærtorsdagsprædiken 1823 i Vor Frelsers Kirke, København, har været omdrejningspunkt for en debat mellem professorerne Chr. Thodberg og Leif Grane. Thodberg mente, at Grundtvig slap realpræsensen, dvs. Kristi virkelige og substantielle nærværelse i og under det bestemte brød og den bestemte vin. I Grundtvigs skærtorsdagsprædiken fandt Thodberg det udtrykt, at "Ordet

²¹¹ Luther: 1976, s. 165-166, 168.

åbenbarer” nadverens egentlige virkelighed. Derimod sloges Grundtvig med de to nadvelementer. Brød og vin var for Grundtvig blot billeder i kraft af Guds ord. Men Grane påpegede, at denne forståelse var i overensstemmelse med Grundtvigs egen tid og ikke i strid med den lutherske tradition, hvilket ellers var Thodbergs tese. Grundtvig talte i nadverens sakramente ikke kun om brødet og vinen som ”et Billede af sine Gaver”, men forstod de to elementer som ”et Redskab ved sin Naade-Virkning” i kraft af Guds ords virkelighed. Nadvelementerne var hos Grundtvig ikke blot tegn, men også ”Naademidler”, mente Grane.²¹²

Grundtvig henvendte sig ofte i prædikener og skrifter kritisk til de skriftkloge, dvs. skrifteologerne på hans tid. Der var med modsætningen mellem de gammeldagstroende og de skriftkloge for Grundtvig tale om en parallel til forskellen mellem lutheranere og reformerte, hvilket i øvrigt var beskrevet i hans *Kirke-Spejl* fra 1871.²¹³ Det handlede om realpræsensen og dermed forskellen i forståelsen af uddelelingsordene mellem ” Dette er” (Luther) og ”Dette betyder” (Calvin). Grundtvigs modstander H.N. Clausen var netop uenig med Luther og viste sympati for Calvins nadverlære.²¹⁴ Så langt gik de øvrige kendte skrifteologer ikke. Skriftens ord var for dem nadverens egentlige virkelighed. Grundtvig fastholdt overfor skrifteologerne, at Guds ord i sakramenterne ikke blot var skriftens vidnesbyrd, men gik tilbage til de første kristnes mundtlige apostolske kirketradition (jf. 1. Kor 11, 23-26). Tillige var elementerne ikke blot

²¹² Rasmussen: *En brydningstid*, 2002, s. 30-32. Jf. Chr. Thodberg: ”Var Grundtvigs nadversyn luthersk?”, 1975, s. 7-32 og L. Grane: ”Grundtvigs nadversyn – og Luthers”, 1999, s. 1-17.

²¹³ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. X, 1909, s. 291-292.

²¹⁴ Clausen: *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning*, 1825, s. 457, 460ff., især s. 470f.

billeder på Guds gaver, men ved Guds ord et redskab til Guds nådes virkning ("Naade-Virkning").

Den konservative skrifteolog, biskop Mynster, havde under debatten om sit nye ritual i 1839 i sit skrift *Oplysninger* kun fokus på Guds ord i skriften, der var det altafgørende i nadverens sakramente som nådemiddel, og som skænkede syndernes forladelse til nadvergæsten. Han satte "den formale Grundsætning" om Guds ord i skriften på spidsen og fortsatte traditionen fra ortodoksiens og pietismens tid.²¹⁵ I 1800-tallet var det fortsat opfattelsen hos præster og teologer, og i nadverens ritual var det også biskop Madsens forståelse: "Lukas støtter sig uden Tvivl til Paulus" (Luk 22,19-20, 1. Kor 11, 23-27). Samtidig understregede han, at Kristi død var et "Pagtsoffer", som skænkede "Syndsforladelsen" (Matt 26, 22-29, Mark 22-25). Og videre hed det: "Sakramenterne er Guds Ord og Frelsesforjættelse henvendt personligt, mens Forkyndelsen taler til alle i Almindelighed under eet".²¹⁶

Vielsesritualet blev ligeledes revideret af Det kirkelige Råd i 1897. Udgangspunktet var de gældende liturgibøger: *Ny udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*, 1855²¹⁷ og *Forordnet Alter-Bog for Danmark* i 1830-udgaven²¹⁸ samt inspiration fra Mynsters *Udkast til en Alterbog og et Kirkeritual for Danmark*.²¹⁹

Mynsters *Udkast* fik indflydelse på Det kirkelige Råds revision af vielsesritualet. Mynsters reducere i kirkerituallets ægteskabsløfte fra tre spørgsmål til to blev gennemført. Udeladt var: "Om I veed Eder fri, at I ikke har givet nogen anden Qvinde, som nu lever, Eders Ægteskabs-Tro, som

²¹⁵ Mynster: *Blandede Skrifter*, 1. afd., 1. bd., 1852, s. 372, 388-389.

²¹⁶ Madsen: *Troslære*, 1912f., s. 632f., 653, 666-667.

²¹⁷ S. 158-67.

²¹⁸ S. 256-63.

²¹⁹ Mynster: *Udkast*, 1839, I: s. 85-88; II: s. 67-73.

dette kunde være til Hinder?“. ²²⁰ Mynsters ritualudkast inspirerede også Det kirkelige Råd til reducere af kirkeritualets gammeltestamentlige tekster om ægteskabets grundlag og velsignelse.

Fra Mynsters *Udkast* indførte Det kirkelige Råd også et ritual for vielse af fraskilte. ²²¹ Kultusministeriet havde allerede i 1857-1858 tilladt præster at bruge dette ritual. Udtrykket "... for Gud og Mennesker, i Navn Gud Faders og Gud Søns og Gud den Helligaands" var i Mynsters vielsesproklamation ændret til "... efter den lovlige borgerlige Øvrigheds Anordning". ²²² Ministeriet gav altså tilladelse til at bruge Mynsters formular i forbindelse med vielse af fraskilte. Det skete i kgl. resolution af 19. september 1857 og efterfølgende kancelliskrivelse af 10. oktober 1857 tillige med kgl. resolution af 18. oktober 1858. ²²³

P.G. Lindhardt har i *Dansk Teologisk Tidsskrift* ²²⁴ udarbejdet en opgørelse, der viste, at Mynsters ritual i perioden 1857-1867 blev anvendt 107 gange, mens yderligere ændringer herud over forekom 26 gange. Antallet af vielser af fraskilte synes i perioden 1857-1867 ikke at have været stort. ²²⁵

Vielsesritualet af 1912 blev til på baggrund af biskop Peder Madsens forslag fra 1910. Bibelteksterne blev forøget i antal (bl.a. brylluppet i Kana) og sammenskrevet til en formaningstale. Tidens kvindefrigørelse fik også indflydelse på teksten om, at kvinderne skulle være mændene underdanige (1. Pet. 3, 1-5). Den blev udeladt – efter anmodning fra Dansk Kvindesamfund.

²²⁰ *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, 1857, s. 263.

²²¹ Mynster: *Udkast*, 1839, II, s. 71.

²²² *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, 1857, s. 264. Grundtvig brød sig ikke om vielsesproklamationen i Mynsters vielsesritual for fraskilte i *Udkast* fra 1839.

²²³ Matzen og Timm: *Kirkeret*, 1891, s. 15, jf. 27, 224, 536.

²²⁴ Lindhardt: "Ritualet for fraskiltes vielse", 1973, s. 264.

²²⁵ Sst., s. 251ff.

Tre grundtvigske vielsesritualforslag (P.A. Fengers fra 1874, C.J. Brandts fra 1878 og Fredrik Niensens fra 1890) hørte til 1912-vielsesritualets forudsætninger. I den grundtvigske lejr ønskede man at adskille ægteskabsstiftelsens rent borgerlige side (ja-ordene og proklamationen af ægteskabet) fra den kirkelige tekstlæsning, bøn og velsignelse. De grundtvigske forslag havde netop udeladt ægteskabsproklamations afslutning ”i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn”. Indre Mission var imod og ønskede fortsat et kristeligt formuleret ritual, som det var fastholdt i 1897-ritualet. Den grundtvigske ændring blev imidlertid gennemført i 1912-ritualet, og siden i *Vejledning i Den danske Folkekirkes Gudstjenesteordning*,²²⁶ og herefter fortsat i 1992-vielsesritualet. Tidens sekularisering i 1900-tallet har betydet, at vielsesritualets borgerlige indhold er blevet holdt adskilt fra dets kirkelige indhold.

Fra Mynsters alterbogsudkast blev meget overtaget i kirkevielsesritualet fra 1898.²²⁷ Biskop Th. Skat Rørdam (Sjællands Stift) reviderede blot Mynsters kirkevielsesritual, der var det første, som officielt var udarbejdet. Det fandtes ikke i kirkeritualet fra 1685. Mynsters kirkevielsesritual var anvendt ved indvielsen af Kronborg Slotskirke (1843), Johanneskirken på Nørrebro (1861) og Frederiksborg Slotskirke (1864). Men i 1890’erne voksede behovet for et kongeligt autoriseret ritual, ikke mindst pga. det omfattende kirkebyggeri i København. Mynsters kirkevielsesritual indeholdt: klokkeringning, indgangsprocession, biskoppens tale, skriftlæsninger og biskoppens indvielse. Det byggede på hidtidig praksis. Anvendt var især Mynsters indledende kollekt, brug af Hebræerbrevet 10, 23-25 og en fast formulering

²²⁶ 2. udg., 1955, s. 87-92, 92-96.

²²⁷ Mynster: *Udkast*, 1839, I: s. 89f.; II: s. 79-84.

af biskoppens indvielse: ”Så indvier jeg da paa mit Embedes Vegne ...”.

Skat Rørdam satte også sit præg ved valg af flere læsninger og nogle sproglige og teologiske vendinger i sin revision af kirkevielsesritualet. Siden har dette ritual levet videre i *Vejledning i Den danske Folkekirkes Gudstjenesteordning*.²²⁸

Biskop Skat Rørdam tog sig også af bispe- og præstevielsesritualerne, begge fra 1898. Til forudsætningerne med hensyn til formuleringer hørte biskop Fr. Münters bispevielsesritual fra 1830 og biskop Mynsters *Udkast* fra 1839.²²⁹ Mynster holdt sig til Münters rituelle ramme fra 1830. Rørdams ritualer fortsatte deres eksistens i *Vejledning i Den danske Folkekirkes Gudstjenesteordning*,²³⁰ men er som nævnt blevet revideret i *Ritualbog 1992*.

I tilslutning til præstevielsesritualet skulle ordinanden tilslutte sig den latinske præsteed (kirkeritualet, 1685). Denne ed blev af kirkekommissionen i 1868 oversat til et præsteløfte, der blev autoriseret i 1870. Det skete ikke uden diskussion i kommissionen. Martensen og andre i kirkekommissionen ønskede saglig overensstemmelse med *Kirkeordinansen af 1539*, hvor skriften var hovedsagen, og bekendelsesskrifterne var underordnet (”bevidnet”). Martensen foreslog følgende:

... forkynde Guds Ord reent og puurt, saaledes som det findes i de profetiske og apostoliske Skrifter og er bevidnet i vor danske evangelisk-lutherske Folkekirkes symbolske Bøger ... forvalte de hellige Sakramenter efter Christi Indstiftelse og ... udføre Alt

²²⁸ 2. udg., 1955, s. 142-46.

²²⁹ Mynster: *Udkast*, 1839, I: s. 90f; II: s. 84-101.

²³⁰ 2. udg., 1955, s. 112-24, 129-41.

i Overensstemmelse med de for Folkekirken
gjældende liturgiske Forskrifter.²³¹

Kommissionens grundtvigske medlemmer satte sig imod, fordi de fortsat i præsteløftet ønskede dåbsbekendelsen (den apostolske trosbekendelse) ligestillet med skriften. Sådan blev det, hvilket også fremgik af ordinationsløftet ved præstevielsen fra 1898. Senere ville grundtvigianere og andre have præsteløftet ophævet, idet forslag fra 1912, 1915 og 1978 slog præste- og ordinationsløfte sammen i præsteordinationen. Det blev aldrig gennemført. Professor Regin Prenter var en af de mest fremtrædende modstandere mod forslaget fra 1978, som bl.a. blev støttet af hans kollega professor P.G. Lindhardt. Prenter ønskede at fastholde præsteløftets ”forpligtende” indhold med ligestilling af skrift og bekendelsesskrifter. Han ønskede en klarere præcisering i det eksisterende præsteløfte og sammenlignede med den latinske præsteed (1685).²³²

*Afslutning: Biskopperne Mynsters og Madsens indflydelse
og Grundtvigs dåbspagt*

Mynsters alterbogs- og ritualudkast fra 1839 fik en del indflydelse på liturgirevisionerne og debatten i sidste halvdel af 1800-tallet, selvom der også kom flere nye forslag. Sammenhængen med Mynsters *Udkast* blev kort omtalt af P.G. Lindhardt i *Præsteforeningens Blad*²³³ og i betænkning nr. 848, *De biskoppelige handlinger*.²³⁴ Lindhardt nævnte imidlertid intet

²³¹ *Beretning* 1870: 997, betænkning, bilag G.

²³² Liturgihistorisk gennemgang i Rasmussen: ”Præsteløfte og ordinationsløfte”, 2025, s. 114-132.

²³³ Lindhardt: ”Liturgidebatten 1839-1912”, 1962, s. 146-152.

²³⁴ *Præste- og bispevielse, provsteindsættelse og kirkevielse. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission*, 1978, s. 37.

om sammenhængen mellem Mynsters alterbogsudkast og den nye 2. tekstrække, som er trukket frem i denne bog.

Præsterne var frem til 1880'erne henvist til *Kirkeritualet af 1685* og alterbog med løbende revisioner. Enevældens uniformitetsprincip med en ensartet liturgi var derved stadig fastholdt, men flere præster foretog selvbestaldede ændringer. Først med Estrup-regeringens etablering af Det kirkelige Råd i 1883, som var et bisperåd, lykkedes det i samarbejde med Kultusministeriet at skabe nogle reformer med indførelsen af 2. tekstrække og med nænsom reviderede ritualer i 1890'erne.

Alle forandringer i liturgien var optaget i de løbende alterbøger, mens kirkeritualets liturgiske formularer og forskrifter stod uantastet fra 1600-tallet. Mange år senere med biskoppernes *Vejledning* i 1949/1955 blev der udgivet én ritualbog med alle autoriserede ritualer og forskrifter, mens *Alterbogen 1953* nøjedes med kollekt, tekster og bønner.

I denne *Vejledning* var både biskoppernes dåbsritual fra 1895 og Peder Madsens fra 1912 optaget. I mellemkrigstiden har disse dåbsritualer tilsyneladende begge været anvendt af præster. På bispemødet i 1910 fremgik det i mødereferatet, at Peder Madsens indledning til dåbsritualet havde for meget "Højde" til at egne sig til dåb udenfor gudstjenesten (jf. bilag 4). Efter 2. Verdenskrig blev Peder Madsens dåbsritual ganske dominerende, men det har ikke ændret behovet for ritualvariationer til brug udenfor søndagsgudstjenesten. I *Ritualbog 1992* kom disse ritualvariationer ikke med.

Peder Madsen har således haft betydning for ritualudviklingen, idet han fik stor indflydelse på etableringen af 2. tekstrække og ikke mindst på forandringerne af ritualer i 1910 (1912). Når det derimod har drejet sig om dåbspagtens teologi og vægten på dåb og nadver, så har Grundtvigs forstå-

else påvirket tolkningen af Madsens ritualer, og givet en kolossal påvirkning i folkekirken.

5. KIRKEHISTORISKE TILTAG FREM TIL NUTIDEN

Indledning: Samspillet mellem struktur og liturgi

BISKOPPERNE HAR under enevælden været rådgivende, og de har ved ønsket om liturgiske reformer talt med kongen, hvorefter denne har taget beslutning om nedsættelse af en kommission. Derfor har det også været sådan, at kongens regering foretog høringer, i særdeleshed hos biskopperne og præsterne, når kommissionen kom med en betænkning.

Det kirkelige Råd fungerede som et bisperråd og havde en vigtig rolle at spille i slutningen af 1800-tallet. Da Det kirkelige Råd blev nedlagt i 1901, var biskopperne stadig rådgivende over for statsmagten i alle kirkelige anliggender, men nu hver for sig, og der var intet til hinder for, at de kunne lægge en fælles linje på de uformelle bispemøder.

Det har i 1900-2000-tallet især vist sig, at biskopperne har samarbejdet og i hovedsagen talt sig til rette om en fælles linje ved liturgiske reformer. Samarbejdet med den siddende kirkeminister har været præget af gensidig påvirkning. De uformelle bispemøder har haft stor betydning, og der er stadig ingen lovgivning, som regulerer disse bispemøder, selvom de har stor betydning for folkekirkens ledelse.

Grundlaget ved liturgireformer de sidste par århundreder har i mangel af en kirkeforfatning været regeringen og Rigsdagen/Folketinget som den egentlige statsmagt og formelle initiativtager, der i alle kirkelige anliggender har haft den

afgørende myndighed over folkekirken. Ønsket om liturgi-reformer fulgte den ovenfor nævnte procedure, som den foregik under enevælden, med nedsatte kommissioner, der kom med en indstilling, som herefter af ministeren sendtes i høring i det kirkelige landskab. Der har været kontinuitet. Høringerne blev udvidet efter 1900, idet menighedsråd, kirkelige interesseorganisationer m.fl. blev inddraget.

Der har ikke på noget tidspunkt eksisteret lovfæstede regler for en høring, men staten kunne vælge at gøre det. I forholdet mellem stat og folkekirke er det ofte fremhævet, at der altid siden den første grundlov har eksisteret en skønsomhed fra regeringens side, når det drejede sig om folkekirkens indre anliggender (ritualer, salmebog, gudstjenesteordning og tilsyn). Det har imidlertid ikke altid været tilfældet med en sådan sædvaneregel. Således afskaffede regeringen den 6. marts 2023 Store Bededag uden høringer i det kirkelige landskab, og den tilsidesatte samtidig biskoppernes faglige rådgivning.²³⁵ Det understregede, at juridisk har det hele tiden været gældende, at staten har myndigheden over folkekirken i alle dens anliggender. I virkeligheden er der gået politik i den sag, og den vil fortsat dukke op i debatten.

Dette kapitel vil gennemgå de strukturforslag, som har været forelagt i nyere tid, uden at der er kommet noget ud af det, og dernæst samle op på alle bogens kapitler ud fra den problemstilling, at staten har den fulde lovgivningsret og myndighed i folkekirkens anliggender.

I strukturdebatten har man de seneste år fortsat naturrettens skelnen mellem ydre og indre anliggender. Liturgi-ens forhold har netop drejet sig om de indre anliggender,

²³⁵ Christiansen, Gammeltoft-Hansen m.fl.: *Store Bededag*, 2024, s. 10, 70.

hvertil liturgien har hørt, og derfor er der sket en sammenkædning af struktur- og liturgidebat.

Strukturdebat: Gentagelsen

Menighedsrådene kom til at spille en meget større rolle i Den danske Folkekirke, og det mere end nogen formentlig havde forestillet sig ved rådernes indførelse i 1903. Der kom ikke større selvstændighed med en kirkeforfatning, men folkekirken fik lokalt selvstyre. Sagt på en anden måde: Der var med J.C. Christensens kirkelove 1903/1922 tale om en ny lavkirkelig model med fortsat markant tilknytning til staten. Dette set i forhold til 1800-tallets kamp mellem Rigsdagens magt i kirkelige forhold og ønsket om en større uafhængighed af staten i indre anliggender.

Denne kamp i 1800-tallet foregik på baggrund af kirkeforfatningsproblematikken, hvilket også spærrede for ny kirkelig lovgivning og kongelige anordninger om ændringer i liturgien, så længe en kirkeforfatning ikke var på plads. Det var kun frihedslovene (sognebåndsløsning, valgmenighedslov m.m.), som af Rigsdagens venstre side blev presset igennem. Man holdt sig i hovedsagen til administrative reguleringer på det kirkelige område, og derved fortsatte man i sidste del af 1800-tallet administrativt kirkestyret fra enevældens tid.

Ændringer kom i 1900-tallets begyndelse med valg til menighedsråd og provstiråd, tillige med menighedsrådenes valg af biskopper. Dermed blev kirkens selvstyre udviklet nedefra.

En kirkekommission blev af Rigsdagen nedsat i årene 1928-40 (Loven om Det kirkelige Udvalg, 7. marts 1928), men fortsat fornyelse udeblev. Dette udvalg udviklede sig til et kirkepolitisk debatforum om forholdet mellem stat og

kirke med beslægtede emner som økonomi og ejendomsforhold, lære, liturgi samt religionsundervisningen i folkeskolen. Det førte ikke til konkrete resultater. Men som debatforum fik udvalget betydning. Hensigten var, at kommissionen skulle sidde i to år, men den fortsatte i tolv år.

Regeringens kirkekommission havde mandat til at behandle kirkeforfatningsspørgsmålet med det formål at overveje en selvstændiggørelse af folkekirken. Herom var der stor uenighed i kommissionen. Den socialdemokratiske gruppe ønskede først en egentlig adskillelse af stat og kirke, men frafaldt senere under forhandlingerne dette krav. Medlemmer, som repræsenterede det kirkelige centrum i kirkekommissionen, ønskede et centralt landskirkeråd baseret på valg af sognemenighedsrådenes medlemmer. Et kirkeråd skulle – som også D.G. Monrad havde foreslået i 1859 – have vetoret i indre anliggender og ellers være rådgivende overfor regering og Rigsdag ved ethvert rent kirkeligt og blandet lovforslag. Man fastholdt den naturretslige skelnen mellem indre og ydre anliggender.

Kirkekommissionens kirkeforfatningsforslag fra 1940 om et kirkeråd lå altså på linje med forslaget fra 1907. Svagheden ved forslaget i 1940 var, at det alene var støttet af et mindretal på 9 medlemmer ud af kirkekommissionens 26 medlemmer. Der var tale om en generel høringsret og en særlig vetoret i indre anliggender: Kirkerådet skulle høres om ethvert lovforslag angående alle kirkelige anliggender; det skulle endvidere høres om kgl. forordninger vedrørende alle kirkelige anliggender og have vetoret vedrørende spørgsmål af "Indre kirkelig Art", f.eks. om liturgi. Nyt var, at kirkerådet skulle indstille størrelsen af ligningsbeløbet for folkekirken.

Den grundtvigske gruppe nåede ikke overraskende frem til, at man ville sikre folkekirken den størst mulige frihed

uden nogen kirkeforfatning. Man var tilfreds med det bestående statslige kirkestyre, forstået som "en borgerlig Indretning", sådan som den grundtvigske holdning allerede havde været siden 1850'erne. Rigsdagen skulle fortsat lovgive for folkekirken i indre og ydre anliggender. Der var intet nyt under solen. Udvalgets betænkning førte heller ikke denne gang til noget regeringsinitiativ.

Når man heller ikke fik en selvstændig kirkeforfatning i 1940, så skyldtes det bl.a. udviklingen i Socialdemokratiets holdning siden det første partiprogram fra 1876, hvor adskillelsen mellem stat og folkekirke blev nedskrevet.²³⁶ Flere socialdemokratiske politikere så efterhånden positivt på kristendommen. Det nyvalgte folketingsmedlem Hans Hedtoft kunne i julen 1935 tilslutte sig den gamle socialistiske sympati for mennesket Jesus, som havde lært ham mere om social etik og moral, end han kunne finde andetsteds. Socialminister K.K. Steincke var ligeledes inspireret af en etisk kristendom.²³⁷ Under velfærdsstatens opbygning og arbejdernes borgerliggørelse, blev folkekirken i denne periode frem til 1940 en af samfundets faste institutioner, som ikke kunne udskilles eller selvstændiggøres. Hertil bidrog også, at Socialdemokratiet fra begyndelsen deltog som parti i valgene til menighedsråd, hvor de spredt over hele landet vandt indpas.

I kirkekommissionen, nedsat 1928-40, havde professor i kirkehistorie J. Oskar Andersen (1866-1959) sæde. I Rigsdagens Folketing repræsenterede han Det Konservative Folkeparti, og som medlem af kirkekommissionen bekæmpede Andersen ethvert forsøg på at omdanne folkekirken til "en borgerlig Indretning". Ved grundlovsforslaget af 1939 skrev Oskar Andersen en tilføjelse til grundlovens løfteparagraf om en kirkeforfatning, § 71.

²³⁶ Rasmussen: *En socialkonservativ samfundsrevser*, 2025, s. 135-141.

²³⁷ Sst., kap. VIII.

Tilføjelsen var følgende:

Ændringer vedrørende Kirkens indre Forhold kan kun gennemføres efter Forhandlinger derom er ført med Biskopperne. De til Folkekirkens brug henlagte Midler maa kun anvendes til kirkelige Formaal.²³⁸

Forslaget betød, at bispekollegiet blev en del af grundlovsforfatningen, men det blev stemt ned sammen med hele grundlovsforslaget ved folkeafstemningen den 23. maj 1939. Der manglede blot 11.762 stemmer for at grundlovsforslaget kunne vedtages. Tanken med denne tilføjelse var trods manglende kirkeforfatning at grundlovssikre folkekirkens indflydelse på dens indre anliggender. Dertil regnede man også kirkens egen formue, frembragt ved tiendeafløsningen i 1903 og salg af præstegårdssjorde i 1919. Denne formue skulle sikres anvendelse til kirkelige formål. På Den Grundlovgivende Rigsforsamling 1848-1849 var et paragrafforslag om at sikre kirkens ejendom og formue blevet nedstemt, og nu forsøgte man igen at adskille statens og kirkens økonomi, men uden held.

I nyere tid har der været private forslag til at opfylde grundlovsloftet om en kirkeforfatning. De konservative stillede i 1948 et forslag om et kirkeråd (kaldtes "kirkemøde"). Det var rådgivende, men medtog ikke tidligere forslagsvetoret overfor staten i kirkens indre anliggender. I nyeste tid har man diskuteret forslaget *En kirkeforfatning anno 2011*,²³⁹ et privat forslag, som er blevet udarbejdet af Selskab for Kirkeret, og som var mere vidtgående end tidligere forslag. Dette forslag byggede videre på et forslag fra 1992, benævnt *Kirkens Mund og Mæle*. For begge forslags vedkom-

²³⁸ <http://thomasthorsen.dk/dk-co-pro-1939.html>

²³⁹ Rapport fra en arbejdsgruppe nedsat af Selskab for Kirkeret, september 2011.

mende har det drejet sig om at indføre et landsdækkende kirkeråd og et kirkemøde, som øverste organer for folkekirken. Der er med kirkeretselskabets forslag blevet bygget videre på den eksisterende struktur med menighedsråd, provstiråd og stiftsråd. I dette forslag er landskirkerådet enebesluttende på anordningsområdet, dvs. i indre anliggender (liturgi, salmebog m.m.) og delvis i økonomi, men rådgivende overfor staten i ydre anliggender.

Kirkeretselskabets forslag kom lige før den socialdemokratiske og radikale regerings nedsættelse af et strukturudvalg i årene 2012-2014. Udvalget fik mandat til strukturændringer, der kunne selvstændiggøre folkekirken økonomisk og i indre anliggender i forhold til stat og ministerium. Udvalgets forslag faldt i Folketingets kirkeudvalg, da Det Konservative Folkeparti og Venstre forlod forhandlingerne, fordi man frygtede en politisering af folkekirken. Dette argument er siden blevet vendt på hovedet, fordi politikerne i Folketinget med afskaffelse af Store Bededag i 2023 har medvirket til en politisering.

2014-forslaget til en selvstændig kirkestruktur kan kort beskrives ud fra *Kirkeministeriet. Betænkning 1544, 2. april 2014*.²⁴⁰

- Statens tilskud til folkekirken omlægges til et ikke-øremærket bloktilskud, der udbetales til fællesfonden.
- Der oprettes et demokratisk baseret folkekirkeligt organ, Folkekirkens Fællesudvalg, som får kompetence vedr. fællesfondens økonomi i fællesanliggender (efteruddannelse, forsikringsordning, mellemkirkeligt råd m.m.) ud fra ministe-

²⁴⁰ Især s. 237-282, 335-359.

rens retningslinjer. Fællesudvalget skal have overvægt af lægmedlemmer (17), mens resten af udvalget består af 3 præster, 2 provster, 2 biskopper, 2 valgt af ministeren og 2 observatører.

- Bispekollegiet lovfæstes og skal sammen med Folkekirkens Fællesudvalg have del i kompetencen vedrørende indre anliggender (ritualer, salmebog, gudstjenesteordning og tilsyn).
- De indre anliggender skal stadig være reguleret ved kongelig resolution eller anordning.

Der var tale om et rådgivende organ for folkekirken som helhed. Forslaget søgte at give de uformelle bispemøder et retslig grundlag som et egentlig bisperåd. Der var tale om et bisperåd, indskrevet i en lov, ligesom Oskar Andersens førnævnte konstitutionelle forsøg i grundlovsforslaget fra 1939. Det kirkelige bisperåd, der fungerede i årene 1883-1901, var derimod ikke indskrevet i nogen lov, men var administrativt nedsat af Estrup-regeringen. Bispemøderne er altså endnu ikke lovliggjort, men er forblevet uformelle, som de har været siden 1855 (jf. kapitel 3).

Strukturforslaget fra 2014 var ikke så vidtgående som kirkeforfatningsforslaget fra 1907, der tillige havde udstyret kirkerådet med en vetoret på anordningsområdet (indre anliggender) overfor regent, kultusminister og regering samt en defineret initiativret i lovforhold, hvilket gav en stærkere position. Ligeledes var universitetet repræsenteret i 1907-forslaget, ikke i 2014-forslaget. Vilkårene havde ændret sig (jf. kapitel 3).

Alle kommissionsforslag efter 1849-grundlovens løfte om en kirkeforfatning eller strukturændringer, som det nu i nyeste tid kaldes, er blevet lagt til side af skiftende regerin-

ger. De to kirkelige hovedretninger, Indre Mission og grundtvigianismen, var så stærkt repræsenteret i det politiske miljø (Venstre, Det Radikale Venstre og Det Konservative Folkeparti), at de kunne hindre, at forslagene blev ført ud i livet. De kirkelige retninger har dog løbende i praksis måttet acceptere en del styrelseslove, der lagde vægt på, at kirkelivet og dets organisatoriske former skulle starte nedefra med lægfolkets repræsentation. Det var grundlaget i J.C. Christensens reformer med kirkelovene i 1903/1922 (jf. kapitel 4).

Folkekirkebegrebet

Forståelsen af folkekirken, dvs. folkekirkebegrebet, har ikke ændret sig siden den første grundlov i 1849. Grundlovens § 3 (nuværende § 4) definerede begrebet folkekirke: Den danske Folkekirke ER den (eksisterende) evangelisk-luthersk kirke. Videre forudsatte grundlovsfædrene to forhold: *For det første* er folkekirken et trossamfund med et evangelisk-luthersk bekendelsesgrundlag og lære, der er i overensstemmelse med enevældens *Kongelov* (§ 1) og *Danske Lov* (2-1; jf. 2-4-6, 14, 15, 16); *for det andet* forudsættes det, at folkekirken er den kirke, som den overvejende del af folket beken-der sig til. Det sidste forhold åbner op for, at grundloven kan ændres, hvis folkekirken ender som mindretalskirke.

Ordet "folkekirke" var grundloven i 1849 ikke alene om, for ofte regnedes den tyske teolog Fr. Schleiermacher, som ophav til dette navn. Han overtog navnet folkekirke fra samtidens tyske debat omkring 1800, hvor man var optaget af en fælles tysk sproglig national afgrænsning i forsøget på at samle alle de splittede tyske småstater. Schleiermacher fandt med sit kirkebegreb, at ordet folkekirke passede til hans forståelse af kirken som en selvstændig sammenslut-

ning (korporation), bestående af menigheder (den mindste del) og af kirkens totalitet/enhed med en central ledelse. De enkelte dele af sammenslutningen skulle organisk samvirke. Staten og kirken var tillige to selvstændige sammenslutninger, som var væsensforskellige, og derfor skulle Schleiermachers kirkeorganisme være uafhængig af staten – stat og kirke skulle adskilles (jf. kapitel 3).

Ordet ”folkekirke” blev således brugt både af Schleiermacher og af grundlovsfædrene, men indholdet og forståelsen var ikke den samme. Navnet folkekirke blev introduceret af grundtvigianeren P.C. Kierkegaard i 1841. Helt i tråd med N.F.S. Grundtvig forstod han folkekirken som bestemt ved sproglige og folkelige forhold. Det blev fulgt op af kultusminister D.G. Monrad i et cirkulære af 9. maj 1848 lige efter systemskiftet i martsdagene 1848, hvor ordet folkekirke første gang blev brugt officielt om den eksisterende evangelisk-lutherske Statskirke i Danmark. Forståelsen var, at det danske folk – med den nationale og sproglige afgrænsning – var identisk med den eksisterende kirke og stat under enevælden. Heri var der stor konsensus.²⁴¹ Denne identifikation mellem stat og kirke var vigtigere end en diskussion om en adskillelse af stat og kirke. Opfattelsen i Danmark var ikke, at kirken var ude af trit med folket. Der var i bred forstand tale om folkets evangelisk-lutherske kirke. Kun 0,4 % af befolkningen hørte i 1849 til andre trossamfund.

Der var bred konsensus blandt grundlovsfædrene om grundlovens § 3 (nuværende § 4) om statens støtte til folkekirken og forståelsen af, at den eksisterende evangeliske lutherske kirke i landet var identisk med folkekirken. I vor tid har denne paragrafs definition af folkekirken stadig været til debat. Det er oftest sket i forbindelse med kirkefor-

²⁴¹ Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet*, 1948, s. 245ff; Rasmussen: *J.P. Mynster*, 1999, s. 240 med henvisninger i note 564.

fatningsdebatten. En kirkeforfatning er blevet lovet i grundloven. Den er så aldrig rigtig kommet – eller er den?

Skiftende politiske flertal, først i Rigsdagen, siden i Folketinget, har ønsket, at folkekirken fortsat i alle anliggender blev styret helt og fuldt af staten (regent, Folketing og regering). Den folkekirkeordning, der blev etableret med J.C. Christensens kirkelove 1903/1922, kom stort set til at ligge fast. Perspektivet har været, at den udeblevne realisering af den samlede kirkeforfatning fik til følge, at en række sager, som i og for sig havde hjemme på et centralt landsplan, juridisk har måttet lægges ud til de enkelte stiftsråds og menighedsråds afgørelse. Ofte er det sket ved høringer foranlediget af ministeriet.

Demokratiseringen af folkekirken har dermed fortsat udviklet sig med et selvstyre nedefra. Inspireret af strukturen i de mange kirkeforfatningsforslag i 1800-tallets sidste halvdel (menighedsråd, provstiråd, stiftsråd/landemoder og landskirkeråd) begyndte politikerne at vedtage love om først menighedsråd (1903/1912), så provstiråd (1922, senere kaldt provstiuvalg) og siden stiftsråd (1992/2009). Disse styrelsesreformer for folkekirken blev af flere betragtet som en (slags) kirkeforfatning (styrelsesordning).

Imidlertid er der trods etableringen af disse organer ikke tale om, at staten har afgivet nogen som helst magt i lovgivning eller administrative retsregler. Juridisk har det hele tiden været sådan, at folkekirken betragtes som et forvaltningsorgan under staten i alle folkekirkens anliggender, men samtidig har kirken ved statens lovgivning som tidligere sagt udviklet en rådgivende struktur i kraft af høringer. Desværre er disse ikke lovfæstet.

De mange kirkeforfatningsforslag har i tråd med statens magt over folkekirken i alle anliggender alene været rådgivende i kirkens ydre anliggender og delvis frihed i indre

anliggender (anordningsområdet). Set fra det synspunkt kan der argumenteres for, at politikerne allerede har opfyldt løfteparagraffen i grundloven med vægt på, at stat og kirke fortsat skal høre organisk sammen. Det betyder, at folkekirken i de sidste par århundreder har holdt sig til et centralistisk statsstyre og derved har fortsat den administrative tradition fra enevældens kirkestyre før 1848, ikke mindst når det gælder anordningsområdet.²⁴²

Afslutning: Liturgidebat om indre anliggender og frihed

Kirkeministeriets tidligere departementschef Henrik Nepper-Christensen, hvis funktionsperiode var fra 2007 til 2015, har nævnt, at kirkeministerens formelle enekompetence på anordningsområdets indre anliggender er uklar, fordi der ikke er præcise retsregler på dette område i samspillet med folkekirkens biskopper og kirkelige aktører.²⁴³ Her hentydes muligvis til, at folkekirken mangler en central repræsentation, velsagtens et kirkeråd, som ministeren kan forhandle med.

J.C. Christensens lavkirkelige strukturmodel for folkekirken med kirkelovene i 1903/1922 er decentral, og der eksisterer ikke et landskirkeråd. Under de nuværende forhold har ministeren mulighed for at søge teologisk og kirkelig rådgivning hos biskopperne, f.eks. i liturgiske spørgsmål. Endvidere kan ministeren ved en given reform eller kirke-lovgivning vælge en høring af folkekirkens biskopper, provster og præster samt organer og organisationer. Ud over offentlighedslovens generelle regler ved Folketingets lovgivning findes der som sagt ikke nogen lovfæstede regler for

²⁴² Inger Dübeck, "Den kirkelige retshistorie", s. 28, 42.

²⁴³ *Den gældende ordning for folkekirken. Oplæg*. <http://www.km.dk/fileadmin/share/Departementschefen.pdf>. (siden er blevet slettet).

særlig høring af folkekirken, og derfor er det op til ministerens beslutning. Som situationen er nu, kan regeringen undlade en høring i det kirkelige landskab og blot gennemføre sin beslutning i egen ret.

Indførelsen af J.C. Christensens struktur for lidt over 100 år siden gav menighedsrådene magten i kirkens lokale forhold under forudsætning af biskoppens tilsyn,²⁴⁴ og den har indtil nu givet rum for det kirkelige liv i folkekirken menigheder, men denne decentrale struktur er i vor tid ikke ligefrem et sikkert værn mod statens indgreb. Staten har på det seneste ikke udvist tilstrækkelig skønsomhed, dvs. politikerne respekterer ikke den teologisk faglig rådgivning og dialog med folkekirken inden en regelregulering eller lovvedtagelse i Folketinget. Det har vist sig i forbindelse med statens fjernelse af Store Bededag i 2023. Det er et eksempel på, at staten har magten i kirkens indre anliggender.

I de sidste par hundrede år har den kirkepolitiske debat drejet sig om naturrettens skelnen mellem indre og ydre anliggender, men denne forståelse er ikke lovfæstet og slet ikke gældende i den juridiske teori, som den har fungeret siden enevældens start. *Kongeloven af 1665* omtalte den evangelisk-lutherske kirke som kongens religion, hvilket dengang betød, at denne kirke var underlagt kongen personligt, og denne magt blev udøvet af hans regering i alle anliggender. Denne juridiske teori er stadig gældende. Sagen om Store Bededag har givet en opblussen til debatten om, at folkekirken må have en ny strukturreform med en form for vetoret i indre anliggender. Kirkekommissionen i 1868 og Det kirkelige Udvalg i 1907 nåede frem til den samme konklusion.

²⁴⁴ Bispeembedet beskrevet: Rasmussen: ”Det er ikke bispeembedet, der skal reformeres ...”, 04.03.2026, *Kirke.dk*.

Når det dernæst har handlet om regeringens og folketingsmedlemmernes magt over folkekirken i dens ydre anliggender, så er der for nylig sket store ændringer, som også har vist, at staten fortsat har myndigheden.

Folketinget vedtog den 18. december 2025 ”L 68. Forslag til lov om ændring af lov om menighedsråd”, en reform for forenkling af menighedsrådsarbejdet, her kaldet forenklingsloven.²⁴⁵ Denne lov skyldtes et administrativt udvalg, udpeget af ministeren, som kom med et oplæg, som blev grundlaget for et politisk forlig af et flertal af folketingets partier. Forliget var indgået inden ministeriets høring i det kirkelige landskab i sommeren 2025. Dette blev herefter kritiseret offentligt.

Flere arbejdskrævende opgaver, såsom præsteembedernes bygninger, jorde og kapitaler, overføres den 1. januar 2029 ifølge forenklingsloven fra det lokale sognemenighedsråd til en højere instans: provstiudvalg og provst. Hensigten har været ønsket om at professionalisere folkekirken.

Forenklingsloven vil imidlertid få konsekvenser for folkekirkens struktur. Den vil svække J.C. Christensens lavkirkelige model, fordi menighedsrådene lokalt i sognene ikke længere er herre i eget hus. Med vedtagelsen af denne forenklingslov vil provsten og provstiudvalget blive det nye økonomiske magtcentrum i folkekirken, og forenklingsloven vil dermed kunne skabe en ny strukturdebat.²⁴⁶

Under alle omstændigheder er det endnu ikke lykket at gå fra debat til beslutning om en ny samlet struktur for folkekirken. I fem kommissioner i 1853, 1868, 1904-07, 1928-40 og 2012-2014, nedsat af skiftende regeringer, har man søgt at

²⁴⁵ Folketinget: *L 68, lovforslag*, fremlagt 05.11.2025. Vedtaget 18. december 2025.

²⁴⁶ Rasmussen: ”Kampen for et lovfæstet og ordnet forhold mellem stat og kirke” (artikel udkommer sommer 2026, STTK).

skabe klarhed om en samlet kirkeforfatning ud fra løftet i grundloven, men hidtil har det ikke ført til et varigt resultat.

De fremlagte kirkeforfatningsforslag i de sidste par århundreder har været inspireret af naturretten. Kirken skulle have en form for selvstændighed i indre anliggender, hvilket har været hovedsigtet med langt de fleste kirkeforfatningsforslag. Hermed tænkte man på ritualer/gudstjenesteliturgi, salmebog, sjælesorg, undervisning i den kristelige børnelærdom, disciplin/tilsyn og lære.²⁴⁷ Gråzonen var disciplin og lære, hvor staten ofte fik et ord at skulle have sagt. De ydre rammer omkring økonomien, m.m. var stadig lagt hen til afgørelse og godkendelse i regering og Rigsdag (landskirkeskatten), mens der på lokalt niveau har været taget beslutninger i menighedsråd og provstiudvalg ud fra indtægterne fra den kommunale kirkelige ligning (jf. kapitel 3).

I disse år fortsætter debatten om folkekirkens indre anliggender. Det sker i form af en liturgidebat, der ligger i forlængelse af strukturdebatten 2012-2014. Hele tiden krydser strukturdebat og liturgidebat hinanden.

Liturgidebatten er blevet sat i gang af biskopperne efter beslutning på et bispemøde, april 2015. Biskoppernes fagudvalg er kommet med rapporten *Folkekirkens liturgi. Mellem frihed og fasthed* og den såkaldte pixiudgave *Hvem bestemmer?*, der begge udkom i 2018. Fagudvalget skriver:

Er tiden inde til en mere minimal form for autorisation, altså en større grad af frihed? Frihed til at vælge andre salmer og bønner, frihed til at tilpasse tekstvalg til eksempelvis en stor dåbsmenighed, frihed til at bruge andre nadverliturgier, frihed til

²⁴⁷ Her er brugt 1868-kommissionens og Det kirkelige Udvalgs definition (1907) af folkekirkens indre anliggender i deres respektive kirkeforfatningsforslag.

inddragelse af menigheden, frihed til andre eller ingen menighedssvar etc.?²⁴⁸

Det er et oplæg til en diskussion, som siden har foregået i det kirkelige landskab og i særdeleshed har inddraget lægfolk i debatten. Tidligere liturgidebatter – helt tilbage til 1800-tallet – har først og fremmest været domineret af præster, som har taget initiativer og sat en proces i gang. I 1870'erne fortsatte præsternes konventer den løbende debat om en ny tekstrække, der blev til 2. tekstrække i 1885 (jf. kapitel 4). I vor tid er det biskopperne, som i en fælles beslutning har taget initiativ til den nuværende liturgidebat, og som derfor har søgt at sætte den i gang med mødedeltagelse af menighedsråd m.v. Man må nok kalde liturgidebatten for topstyret, men måske er det nødvendigt for at få sat en debat i gang blandt lægfolk. En anden faktor, som har fremmet et ønske om kontrol gennem reform har været de mange dispensationer til ændring af ritualer, som præster og menighedsråd har ansøgt biskopperne om og fået bevilliget.

²⁴⁸ *Hvem bestemmer?* 2018, s. 8f, 18f, 20f.

PERSPEKTIVER

I DET MESTE AF 1800-tallet var situationen lige så alvorlig som nu, fordi den liturgiske frihed simpelthen meget oftere blev taget af præster. Det blev tilfældet i tiden efter biskop J.P. Mynsters og præsternes forgæves forsøg på i 1830'erne at blive enige om at revidere *Kirkeritualet af 1685* med tilhørende alterbog.

Den uløste ritualstrid i 1830'erne havde konsekvenser. De frie tilvalg af salmer, bønner og bibeltekster eksisterede allerede i kølvandet på denne strid. Mange præster var fortsat utilfredse med kirkeritualets 1600-tals formuleringer. Det lå heller ikke i tiden at kunne foretage en skrap kontrol. Da man ikke kunne enes om en ritualrevision blev de gamle sproglige formuleringer børstet af, man formulerede egne mindre ændringer i dåbsritual og nadverritual, formulerede bønner og tilvalgte nye prædikentekster. Intet af det foretagne var fuldt autoriseret. Noget var på prøve, andet var næsten accepteret at bruge, f.eks. biskop Mynsters alterbogs- og ritualforslag fra 1839, der udkom samme år i bogform og i et mindre format, så det var hurtigt at medbringe for præster. I dette forslag havde Mynster også udfoldet nye anvisninger til gudstjeneste og kirkelige handlinger, som ajourførte 1600-tallets kirkerituals vejledninger. Til præsternes undskyldning kan siges, at ikke alle præster var i besiddelse af kirkeritualet, fordi det var udsolgt allerede i begyndelsen af 1830'erne. Det blev først genoptrykt i 1855, da det endnu ikke var lykkedes at få gennemført Mynsters ritualforandring (jf. kapitel 2).

Mynsters forslag fra 1839 blev især brugt af den store midtergruppe af præster. Biskopperne over hele landet kunne give dispensation fra gældende autorisation. Det gjaldt især efter 1854, hvor dispensationer blev mulig. Præsten kunne med biskoppens tilladelse i en periode frit prædike over Luthers *Lille Katekismus* og over andre nytestamentlige tekster end de autoriserede i alterbogen. Her blev tilstræbt en ny balance mellem autorisation og frihed, fordi man ikke havde orden i liturgien pga. manglende ritualrevision, men man fastholdt principielt regeringens og regentens fulde autorisation. Mynsters forslag til nye prædikentekster blev i denne periode anvendt. Nogle præster søgte formentlig om tilladelse fra biskopperne. Mynsters forslag udgjorde derfor helt naturligt over halvdelen af de udvalgte tekster til 2. tekstrække, autoriseret i 1885. Der var altså tradition for enten en taget frihed eller en frihed med biskoppens tilladelse (jf. kapitel 4).

I 1800-tallet frygtede man en liturgisk opløsning. Derfor holdt biskopperne fast i den fulde autorisation trods dispensationer. Gives der for meget slip, kan frygten for et skisma gentage sig.

I 2023 blev en dåbskommission nedsat af ministeren og dens *Midtvejsrapport* udkom i foråret 2025. Dåbskommissionen har på eget initiativ sendt denne rapport til høring hos præsterne og i det kirkelige landskab. Høringen er blevet afsluttet ved 2025-årets udgang, og herefter vil kommissionen arbejde sig frem til et forslag, som fremlægges i marts 2027. En liturgisk ritualfrihed er på tale med dåbskommissionens tre opstillede modeller og med rigtig mange variationer for et nyt dåbsritual. Selv kerneleddene i de eksiste-

rende dåbsritualer står ikke længere uantastet med disse modelforslag.²⁴⁹

Dåbskommissionen har ment, at dåbsritualets enhedsforståelse har sin tyngde i dåbens ”kerne”, som er: Dåben i den treenige Guds navn, dåbsbekræftelsen og Fadervor.²⁵⁰ Man har som udtryk for en enhedsforståelse i denne ”kerne” dog udeladt Grundtvigs dåbspagt med ja-ordene på barnets vegne ved forsagelse og trosbekendelse. Man kan derfor misforstå det derhen, at dåbspagten ikke hører til det afgørende i dåbsritualet. Denne opfattelse vil i så fald ligge på linje med biskop Peder Madsens holdning (kapitel 4 og bilag 4).

Den ritualfrihed som ønskes nu af flere, har allerede eksisteret i 1800-1900-tallet. En ritualreform presser sig på i dag, fordi man ellers risikerer, at præster tager sig frihed til mindre ændringer og andet ordvalg end det anførte i *Ritualbog 1992*.

Høringsresultatet i marts 2026 har vist, ligesom med Mynsters ritualreform fra 1839, at flertallet af præster og lægfolk fortsat ønsker at bevare ét fælles dåbsritual. Ifølge formanden for Dåbskommissionen, biskop Thomas Reinholdt Rasmussen er udgangspunktet herefter det nuværende dåbsrituals struktur med en nænsom sproglig revision og nogle variationer i bønner og tekster. Det bliver ikke en let opgave, for 56 % af de hørte præster bruger allerede variationer og sproglige ændringer, mens kun 28,4 % af de hørte følger ritualbogen uden variationer eller andet. Dertil kommer de hørte præsters anvendelse af kort tilspørgsel ved forsagelse og trosbekendelsen, udeladelse af spørgsmål om hjemmedåb m.m. Det er et broget billede som tegnes. Derfor har Reinholdt Rasmussen, udtalt: ”Forandringerne er her

²⁴⁹ *Midtvejsrapport*. Den af kirkeministeren nedsatte dåbskommission (juni 2023-marts 2027).

²⁵⁰ Sst.

allerede. Så hvordan får vi præsterne ombord i ritualbogen igen?”²⁵¹ Biskop Reinholdt Rasmussens problem er her det samme, som det var tilfældet for biskop Mynster i 1839. Hvordan forener man ønsker om variationer og ændringer samtidig med, at enheden og ét fælles ritual bevares.

Princippet med staten som den formelle igangsætter af f.eks. en liturgireform er en tradition, som på forskellig vis tidligere er blevet anvendt af den sene enevælde, herunder ritualsagen i 1830'erne (jf. kapitel 2). Kongen og hans regering under den sene enevælde rådførte sig med biskopperne og præsterne. Siden har man anvendt denne fremgangsmåde. Kirkeretsligt var det konstateret i 1800-tallet, at ”Reglen er endnu den samme som tidligere [under enevælden], at de kirkelige Anliggender ere Gjenstand for Statsstyre under Raad og Medvirkning fra de gejstlige Myndigheders Side”.²⁵² Denne sædvaneregulering har aldrig været en lovfæstet høringsret. Der var tale om statsstyrets høringer af gejstligheden ved den ansvarlige minister, og disse høringer kom i 1900-tallet til at omfatte hele det kirkelige landskab.²⁵³

Retsgrundlaget er stadig, at biskopperne i alle kirkelige anliggender, dvs. i indre og ydre anliggender, er rådgivende over for kirkeministeren.²⁵⁴ Det er kirkeministeren, som har myndigheden i indre anliggender, og som har fulgt biskoppernes fælles indstilling om at nedsætte en kommission til at se på de nuværende dåbsritualer.

Nogen kan måske undre sig over, at biskopperne i fællesskab på deres uformelle møder kan skrive en samlet indstil-

²⁵¹ Gade: ”Bliver vi stadig Guds børn i et kommende dåbsritual? Det tydede konference på”, 9. marts 2026. Enggaard og Leth-Nissen: *Afprøvning og høring 2025. Dåbskommissionen*, 2026.

²⁵² Matzen og Timm: *Kirkeret*, 1891, s. 70.

²⁵³ Roesen: *Dansk Kirkeret*, 3. udg., 1976, s. 17, 19, 175; Espersen: *Folkekirkens Styrelse*, 1990, s. 25f, 30-34.

²⁵⁴ Espersen: *Kirkeret*, 2. udg., 1999, s. 61-71, 75f.

ling til ministeren om det ønskelige i en ritualrevision af bl.a. dåbsritualet med nedsættelse af en dåbskommission. Hvor har bispekollegiet den fælles myndighed fra?

De uformelle bispemøder startede i 1855. Biskop H.L. Martensen deltog aldrig. Han mente, at de uformelle bispemøder var uigennemskuelige og rejste tvivl om det retslige grundlag. Han havde offentligt, bl.a. i sine erindringer, givet udtryk for kun at acceptere et bisperåd, hvis dette råd samtidig ved lov opfyldte grundlovens løfteparagraf om en kirkeforfatning.

Herefter kom det kirkelige bisperåd, oprettet administrativt af Estrup-regeringen i 1883 uden om Rigsdagen. Det lykkedes dette bisperåd at skabe nænsomme liturgiforandringer i 1890'erne. Det kirkelige Råd blev oprettet under protest fra Martensen. Dette bisperåd blev nedlagt i 1901, men fortsatte siden som uformelle bispemøder, hvor der stadig blev forberedt færdige liturgiforslag, som endte med at blive underskrevet af regent og kirkeminister, således dåbs- og nadverritualer i 1912.

Siden den sene enevælde var det almindeligt med kommissioner i kirkens indre anliggender. Det startede med biskoppelige betænkninger eller initiativer, og regeringens udnævnelse af kommissioner. Det skete bl.a. efter oplæg, sådan som Mynster udarbejdede et *Udkast*, som en kommission herefter skulle gennemarbejde og afgive indstilling til regering og konge.

Hvad ritualreformen i 1912 angik, var det et kup fra biskop Peder Madsens side, for han sprang en ministeriel kommission over, og kom med færdige forslag, som regent og kirkeminister valgte at autorisere. Det var ikke set før med denne biskoppelige fremgangsmåde. Men Peder Madsen, der havde meget stor indflydelse på liturgireformer i hans tid, var en konservativ højkirkelig teolog, der lagde

vægt på biskoppernes fælles myndighed i indre anliggender, og dette også i forholdet til regeringen.

Tilrettelæggelsen af *Ritualbog 1992* foregik derimod i Kirkeministeriets liturgikommission af 1970, og arbejdet blev senere overdraget til biskopperne, som på indstilling fra ministeren fik til opgave at skulle færdiggøre liturgikommissionens arbejde. Der har dermed længe været tradition for biskoppernes kraftige inddragelse, bl.a. i liturgisager (jf. kapitel 4).

Bruddet med fortidens dåbsritualer (1783 og 1895), som skete med dåbsritualet af 1912, har været opfattet som problematisk (jf. kapitel 4). Tillige protesterede Grundtvig flere år tidligere i 1830'erne imod forandringer i centrale led, især i dåbsritualet, og den protest har i den nuværende dåbsdebat gentaget sig. De to hovedmodstandere, H.N. Clausen og N.F.S. Grundtvig, foreslog at løse striden ved at have dobbelte formularer i dåbsritualet: En traditionel og en moderne (jf. kapitel 2).

Endelig er Strukturudvalgets forslag fra 2014 om et landskirkeråd, kaldet Folkekirkens Fællesudvalg, kommet. Forslaget søgte også at give de uformelle bispemøder et retslig grundlag ved at lovfæste bispekollegiet, sådan som biskop Martensen hele tiden i 1800-tallet havde krævet. Bispekollegiet skulle sammen med folkekirkens repræsentative Fællesudvalg, der havde flertal af lægfolk, have del i kompetencen vedrørende indre anliggender (ritualer, salmebog, gudstjenesteordning og tilsyn). Derved ville lægfolk være repræsenteret i en liturgisk reformproces. Der har været delte meninger om denne løsning. Strukturudvalgets flertalsforslag er som nævnt ikke blevet gennemført.

I dag har vi formelt set administrativt fastholdt enevældens statskirke, som med grundloven i 1849 gled over i den demokratiske stat under det nye navn: Folkekirke. Vi har i

denne sammenhæng hidtil haft en kongelig anordningspraksis i folkekirkens indre anliggender, især liturgi, salmebog m.m. Funktionen har de facto gået tilbage til reformationens kongemagt, og siden *Grundloven af 1849* har dette anordningsområde fortsat været udøvet af regent og kirkeminister. Regenten er imidlertid uden ministeransvar og regnes alene for det formelle statsoverhoved for alle institutioner under staten, herunder kirken, skolen osv.

De fleste jurister, især departementschefer, har dermed ikke opfattet regenten særskilt som folkekirkens overhoved med biskoppelig myndighed, men regenten er fortsat dens vigtige symbol og dens protektor. Et mindretal af tidens jurister, professorerne Alf Ross og Inger Dübeck, fastholdt dog, at regenten direkte var kirkens overhoved, dvs. summus episcopus (øverste biskop), som omtalt i denne bogs tredje kapitel. Denne bispefunktion hos regenten ønskede Dübeck fjernet.

Der har altid i dansk kirkehistorie været et samspil mellem liturgi og struktur, dvs. kirkens organisation. Nutidens ønske om liturgisk fornyelse må ses i sammenhæng med et selvstændigt bispekollegiums beslutning i 2015 om at starte en liturgiproces. Grundtvigs strukturforslag om sognebåndsløsning, som blev til lov i 1855, havde dels sin baggrund i hans modstanderes liturgiske reformforslag, som han og de vakte ikke ville acceptere, og dels i kravet om en liturgisk frihed, der tilgodeså, at de vakte lægfolk kunne søge de ”gammeldags” sognepræster. Forslaget om sognebåndsløsning betød derfor en friere sognestruktur for folkekirken, så ritulfriheden kunne bevares både for lægfolk og præster. Liturgidebat og strukturdebat hang sammen.

I 1800-tallet skiftede balancen hele tiden, ikke mindst pga. præsternes egenhændige liturgiske frihed. Derved skabtes en proces, dog mere med liturgisk frihed end med

liturgisk fornyelse. I dag fortsætter denne udvikling, også fordi nuværende og tidligere autoriserede ritualbøger stadig er gældende. Det betyder, at der allerede er noget at vælge imellem. Der må med andre ord stadig være en liturgisk fasthed, selvom enevældens uniformitetsprincip med ét dåbsritual uden variationer for længst er blevet løsnet ved reformer. I dag gælder stadig biskoppernes dåbsritual fra 1895, som hurtigt i popularitet blev overgået af Madsens dåbsritual af 1912/1992, og nu snart skal dåbskommissionens revision af Madsens dåbsritual udmøntes i konkrete forslag. Balancen mellem autorisation og frihed må derfor udtrykke en liturgisk fasthed, selvom der i nogle led i dåbsritualet gives flere muligheder, alt efter dåbssituation.

BILAG 1. DÅB OG NADVER I 1800-TALLET

De kirkelige handlinger var løbende blevet opdateret med de forskellige udgaver af alterbogen. Væsentlig for ritualdebatten var ritualerne ved dåbens og nadverens sakramente.

Dåbsritualet var revideret i 1783, og stod at læse i alterbogen i udgaven fra 1783 eller 1830:

- Indgangstale (Kiære Christne ...).
- Korstegning.
- Råbe-bede-banke-bøn (fra Luthers ritual).
- Evangelium (Mark 10, 13-17).
- Fadervor (med håndspålæggelse).
- Velsignelsesønske og barnets navn ("...Indgang og Udgang ...).
- Lovprisning (1. Pet. 1,3, "Lovet være Gud ...").
- Forsagelse ("Forsager du Dievelen? Ja. ...").
- Trosbekendelse med spørgeformen ("Troer du paa ... Ja").
- Døbeordene ("... i Navnet Faderens og Sønnens og den Hellig Aands" – i 1830-udgaven: "den hellige Aands").
- Dåbsbekræftelse ("igienfødt dig formedelst Vand og den Hellig Aand ..." – i 1830-udgaven: "den hellige Aand").
- Fredshilsen.
- Faddertiltale.

- (Ved gudstjenesten: Hilsen og dåbskollekt).

Alterbogens nadverritual bestod af skriftemål og altergang (communionen). Det fremgik af *Forordnet Alter-Bog for Danmark* i udgaverne fra 1783 eller 1830:

- Skriftebøn.
- Skriftetale ved præsten.
- Absolution: ”Efterdi I af Hiertet angre og fortryder eders Synder osv. ...”.
- Nadvertilale: ”På det kierste Christi Venner! at I rettelig osv. ...”.
- Fadervor.
- Indstiftelsesordene (consecrationen).
- Uddelingsordene (distributionen) med udtrykket ”... sande Legeme”/ ”... sande Blod”. Under uddelingen sang degnen ”O du Guds Lam uskyldig” (DDS. nr. 174; Agnus Dei).
- Bortsendelsesbøn (postcommunio) med udtrykket: ”... har fyldistgiort for alle eders Synder ...”.
- (Ved gudstjenesten: Hilsen og nadverkollekt).

BILAG 2. 2. TEKSTRÆKKE, AUTORISERET 1885, OG J.P. MYNSTERS FORSLAG FRA 1839

Perikoperne i 2. tekstrække (1885), som er fælles med J.P. Mynsters nye tekstforslag i hans tredje tekstrække.²⁵⁵

I parentes bemærkes, hvis der er forskel i perikopernes placering i kirkeåret og tekstlængde mellem 2. tekstrække af 1885 og de to forslag: J.P. Mynsters tekstforslag, 1839 og Konventernes forslag, 1882.²⁵⁶

1. Epistelteksterne:

Ap.G. 2,14-41 – Peters prædiken, Pinsedag (Mynster: v. 32-42).

Ap.G. 17,22-34 – Paulus prædiken, S. septuagesima (Mynster: 2. s. e. trin.).

Ap.G. 20,17-38 – Paulus prædiken, 8. s. e. trin. (Mynster: v. 17-27; 6. s. e. trin. og v. 28-36; 8. s. e. trin.).

²⁵⁵ Rasmussen: *J.P. Mynster*, 1999, s. 278-80; Rasmussen: *Kirkehistoriske Samlinger 2012*, s. 157f.

²⁵⁶ Anvendt er: Mynster: *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, 1839; *En Række Prædiketexte til Kirkeårets Søn- og Helligdage fremlagt af Præsteconventerne i Roskilde Kjøbenhavn og det sydøstlige Jylland*, 1882; *Anden Række. Prædiketexte til Kirkeårets Søn- og Helligdage*, København 1885; jf. *Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt*, 1884 (indeholder den færdige 2. tekstrække før autorisationen i 1885) og *Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt*, 1891.

Rom. 8,29-39 – Ingen kan skille os fra Guds kærlighed, 6. s. e. påske (Mynster: v. 31-39; 4. s. e. H.3.K. Nævnes kan Konventernes forslag til 5. s. e. påske: v. 24-39, der i 1885-tekstrækken samme søndag bliver reduceret til v. 24-28).

Rom. 13,1-7 – Paulus og øvrigheden, 23. s. e. trin.

1. Kor. 1,21-31 – Ingen må rose sig, Mariæ Bebudelsesdag (Mynster: v. 1,27-2,5; 18. s. e. trin.).

1. Kor. 13,1-13 – Kærligheden, Fastelavn (Mynster: 13. s. e. trin.).

1. Kor. 15,12-20 – Opstandelse, 2. påskedag (Mynster: v. 12-22).

2. Kor. 5,14-21 – Forligelsen i Kristus, 4. s. e. påske (Mynster: v. 17-21; S. e. nytår).

1. Tim. 1,5-17 – Frelse og nåde alene – et eksempel, 13. s. e. trin. (Mynster: v. 15-17; 6. s. e. H.3.K.).

1. Tim. 6,6-19 – Penge kan ødelægge, 1. s. e. trin. (Mynster: v. 6-12; 15. s. e. trin.).

2. Tim. 2,8-13 – Guds ord er ikke bundet, 14. s. ef. trin (Mynster: v. 3-9; s. septuagesima).

Tit. 2,11-14 – ”Guds nåde opdrager”, Kristi fødselsdag (Konventernes forslag: 1. juledag. Mynster: 4. s. i adv.).

2. Evangelieteksterne:

Matt. 5,43-48 – Elsk dine fjender, 4. s. e. trin. (Mynster: v. 43-49; 14. s. e. trin.).

Matt. 6,5-13 – Gør det gode uden at vide det, Nytårsd. (Mynster: v. 1-8; 17. s. e. trin.).

Matt. 7,22-29 – Bygge på klippegrund – på sand, 8. s. e. trin. (Mynster: v. 24-29; alm. bededag, der er flyttet til fasten).

Matt. 12,31-42 – Et godt træ; som man er, således taler man, 12. s. e. trin. (Mynster: v. 33-37).

Matt. 13,44-52 – Lignelser – skatten, perlen, voddet, 5. s. e. H.3.K.

Matt. 16,13-26 – Peters bekendelse, 5. s. e. trin. (Mynster medtager alene v. 13-19).

Matt. 18,1-20 – Størst i himmeriget – barnet, 22. s. e. trin. (Mynster: v. 1-7; 1. s. e. H.3.K. Konventernes forslag: v. 1-11; 22. s. e. trin.).

Matt. 20,20-28 – Disciplene søger storhed, Herren vil tjene, 13. s. e. trin. (Mynster: v. 17-28; 5. s. i fasten).

Matt. 25,31-46 – Overraskelsen på dommedag, 26. s. e. trin. (Mynster: 22. s. e. trin.).

Matt. 28,18-20 – Dåbsbefalingen, Trinitatis søndag (Mynster: v. 16-20; 1. s. e. påske).

Mark. 14,3-9 – Salvingen i Betania, Palmesøndag (Mynster har varianten Johs. 12,1-13).

Luk. 1,46-56 – Mariæ Bebudelse, Mariæ Bebudelsesdag, (Mynster: v. 39-56; Mariæ bebudelsesd. flyttes til 1. s. i adv.).

Luk. 4,16-30 – Jesu prædiken i Nazareth – forkastes, 1. s. i adv. (Mynster: v. 16-22; 3. s. e. H.3.K.).

Luk. 7,36-50 – Synderindens kærlighed, 11. s. e. trin.

Luk. 10,38-42 – Martha og Maria, 15. s. e. trin. (Mynster: s. sexagesima).

Luk. 12,13-21 – Den rige bonde, 1. s. e. trin. (Mynster: v. 15-21).

Luk. 15,11-32 – Den fortabte søn, 3. s. e. trin.

Luk. 17,20-33 – Guds rige, 25. s. e. trin. (Mynster: v. 20-30; 24. s. e. trin.).

Johs. 1,1-14 – Ordet, Kristi fødselsdag (Konventernes forslag: 1. juledag).

Johs. 3, 22-36 – Jesus og Johannes Døbereren, 4. s. i adv. (Mynster: v. 25-31; 3. s. i adv.).

Johs. 4,5-26 – Den samaritanske kvinde, 2. pinsedag (Mynster: v. 23-34; 3. s. e. påske.).

Johs. 5,17-29 – Guds søn gør levende, 24. s. e. trin (Mynster: v. 19-24; 16. s. e. trin.).

Johs. 10,22-30 – Jesus ved tempelvielsesfesten, 2. s. e. påske.

Johs. 13,1-15 – Fodvaskningen, Skærtorsdag (Mynster: v. 1-17).

Johs. 14,1-11 – De rådvilde disciple – Talsmanden, 3. s. e. påske (Mynster: v. 1-17; 6. s. e. påske).

Johs. 15,1-17 – Vintræet og grenene, 18. s. e. trin. (Mynster: v. 1-11; 5. s. e. påske).

*Perikoperne i 2. tekstrække, autoriseret 1992,
og J.P. Mynsters forslag fra 1839*

Den Danske Alterbog fra 1992 har yderligere 3 prædikentekster fælles med Mynsters 3. tekstrække. Det er tekster, hvor 2. tekstrække, autoriseret 1885, enten har andre prædikentekster eller længere tekster:

Luk. 13,1-9 – Lignelsen om figentræet, 21. s. ef. trin. (Mynster: v. 6-9, sidste s. i kirkeåret).

Johs. 6,24-35[37] – Tegnet: brødet fra himlen, midfaste (Mynster: v. 26-35, 7. s. ef. trin).

Johs. 12,23-33 – Frelsens vej er korsets vej, sidste s. ef. H.3.K (Mynster: v. 20-28, 3. s. i fasten).

BILAG 3. DÅBSRITUAL, REVIDERET I 1895 OG ÆNDRET I 1912

Væsentlig for ritualdebatten blev ønsket om ændringer, hvilket skete i 1890'erne og 1912.

Dåbsritualet blev revideret i 1995, og blev afgørende ændret i 1912.

Dåbsritualet af 1895 (få ændringer, set i forhold til 1783-ritualet):

- Indgangstale (Kære Kristne ..., få ændringer)
- Korstegning.
- Råbe-bede-banke-bøn (1783-udgaven forkortes, J.P. Mynsters forslag).
- Evangelium (Mark 10, 13-16) (v. 17 er udeladt fra 1783-udgaven).
- Fadervor (med håndspålæggelse).
- Lovprisning (1. Pet. 1,3, Lovprisning og ønske er ombyttet, jf. 1783-udgaven).
- Velsignelsesønske og barnets navn ("...Indgang og Udgang ...).
- Forsagelse ("N.N. Forsager du Diævelen? Ja. ...").
- Trosbekendelse med spørgeformen ("Troer du paa ... Ja").
- Døbeordene ("... i Faderens og Sønnens og den Hel- lig Aands Navn", ændret).

- Dåbsbekræftelse ("som dig nu har igenfødt af Vand og den Hellig Aand ...", ændret).
- Fredshilsen.
- Faddertiltale.
- (Ved gudstjenesten: Hilsen og dåbskollekt).

Dåbsritualet af 1912 med afgørende ændringer, set i forhold til ritualerne 1783/1895:

- Lovprisning (1. Pet. 1,3, flyttet fra efter Fadervor i ritualet 1783/1895).
- Indledende takkebøn ("hvori du gør os til dine Børn").
- Matt 28, 18-20 (dåbsbefalingen er ny og tænkt som indstiftelsesord).
- Mark 14b-15 (beskåret, vreden udeladt).
- Korstegning (flyttet fra indledningen i ritualet 1783/1895).
- Barnets navn (velsignelsesønske flyttes).
- Forsagelse ("NN. Forsager du Diævelen? Ja. ...").
- Trosbekendelse med spørgeformen ("Tror du på ... Ja").
- Døbeordene ("... i Faderens og Sønnens og den Helligånds Navn", ændret).
- Dåbsbekræftelse ("som har igenfødt dig ved Vand og den Helligånd ...", ændret).
- Velsignelsesønske ("...udgang og indgang ...; flyttet hertil og ændret; jf. Ps 121,8).
- Fredshilsen.
- Fadervor med håndspålæggelse (flyttet fra pladsen efter tekstlæsning i ritualet 1783/1895).
- Faddertiltale.
- (Ved gudstjenesten: Hilsen og dåbskollekt).

BILAG 4: OM PEDER MADSENS DÅBSTELOGI OG DÅBSRITUAL AF 1912

Dåbsritualet fra 1912, autoriseret samme år ved kgl. resolution af 19. juli,²⁵⁷ havde en klar forudsætning i biskop Peder Madsens dåbsteologi. I 1909 blev han udnævnt til biskop over Sjællands Stift, og først posthumt i 1912-1913 udkom hans længe ventede *Den kristlige Troslære* ved kirkehistorikeren L. Bergmann. Et samarbejde var etableret om en udgivelse før Madsens død i 1911, og grundlaget for troslæren blev derfor Madsens ”Forelæsningshæfte” fra 1907-1908. Det er i lyset af denne troslære, Madsens forslag til nyt dåbsritual, autoriseret i 1912, kan ses.

Universitetsteologen Peder Madsen var engageret i kirkelivet i de sidste to årtier af 1800-tallet og var i årene 1875-1909 professor i dogmatik og Det Nye Testamente. Det er blevet sagt om ham, at han var udstyret med betænkelighedens nådegave, idet han til stadighed fortsatte sine studier.²⁵⁸ Betænkeligheden bevirkede, at der kom meget få udgivelser i hans mange år som professor. Peder Madsen lagde stor vægt på lægfolks kristelige ansvar og virksomhed i kirken, og derfor gik han ind for Indre Missions berettigelse uden at overtage pietismens følelser og kraftigt udtrykte troserfaringer. Madsen indtog fra 1890’erne en stærk position i folkekirken. Han blev af kirkehistorikeren P.G. Lindhardt

²⁵⁷ Villadsen: *Danske dåbsritualer*, 2016, s. 16-23.

²⁵⁸ Gissel: *De grebne*, 2024, s. 391f.

karakteriseret med ordene ”lærdom, fromhed og talent for rævestreger”. Det sidste hentydede til hans forsøg på i Det kirkelige Råd at få Indre Mission under biskoppernes folkekirkelige tilsyn og myndighed, hvilket mislykkedes.²⁵⁹

Biskop Peder Madsen lå på samme konservative linje som sine forgængere i Sjællands Stift biskopperne J.P. Mynter og H.L. Martensen. Madsen kunne skrive: ”Det guddommelige tilintetgør aldrig det menneskelige, men forbinde sig dermed paa organisk Maade”. Organismetanken handlede om sammenhængen mellem menneskets individuelle religiøse muligheder og helhedens nødvendighed i kristendom og etik. Disse biskopper var alle konservative og skelnede ikke mellem folkelighed og kirke/kristendom, som grundtvigianerne gjorde, ikke mindst hos de radikale grundtvigianere.

Madsen afviste i hans *kristelige Troslære*, at dåbspagten forsagelse og trosbekendelse med tilspørgsel hørte til dåbens Gudsord, der ledsagede vandets tegn (jf. kapitel 1-2).²⁶⁰ Der var ”navnlig [i] Forsagelsen og Trosbekendelsen” blot tale om forkyndelse.²⁶¹ Bibelens omtale af pagtforståelsen blev af Madsen behandlet ud fra 1.Pet 3,21: ”en god samvittigheds *pagt* med Gud”. Men han ønskede i stedet en oversættelse, som udelukkede pagtforståelsen: ”En *Henvendelse* til Gud om en god Samvittighed”.²⁶² Madsens oversættelse har aldrig vundet hævd.²⁶³

²⁵⁹ Lindhardt: *Vækkelser*, 1978, s. 141. Lindhardt: ”Peder Madsen, Kirkeraadet og Indre Mission”, 1953-1956, s. 444-479.

²⁶⁰ Klit-Johansen og Rasmussen: ”Har biskop Madsen ret i det dåbssyn, der ligger til grund for det nuværende ritual?”, 2026, s. 68-70.

²⁶¹ Madsen: *Troslære*, 1912-1913, s. 616-617, 623. Madsen: *Skriftemaalet ... Sakramenterne*, 1912, s. 36-37.

²⁶² Madsen: *Troslære*, 1912f., s. 612-613.

²⁶³ Da Luther sad på Wartburg og oversatte Det Nye Testamente til tysk, valgte han at oversætte med ordet Bund, hvilket er gået videre i de danske bibeloversættelser med ordet pagt. De danske bibeloversættelser har indtil nu stået fast på denne oversættelse, der er sprogligt fuldt forsvarlig.

Madsen understregede tillige i hans *Troslære*, at dåbsbefalingens Guds ord, Matt 28,19-20, gjorde dåben til sakramente. Dåbsbefalingen var ikke med tidligere i danske dåbsritualer. Luther tog heller ikke dåbsbefalingen med i sit ritual fra 1526, selvom han i *Den lille Katekismus* omtalte Matt 28,19 som Jesu befaling.

I Madsens *Troslære* omtaltes også Guds ord om Jesu dåb i Jordanfloden ved Johannes Døberen, men han fastslog: "Hvad der her skete ved Herrens Daab, kan siges at profetere om Daaben i hans Menighed, men kan ingenlunde kaldes Daabens Indstiftelse".²⁶⁴ Madsen understregede ud fra Johannesdåben, at dåben omfattedes af vandets tegn, der var en renelse for synd.

I Luthers dåbsritual var bede-banke- og syndflodsbønnen en del af rituallets indledning, men i rituallet fra 1912 erstattet af takkebønnen. Bede-banke-bønnen fra Matt. 7,7 drejede sig om forbøn, der skulle fjerne hindringer for at komme til Kristus. I Luthers efterfølgende syndflodsbøn blev der henvist til, at dåbens indstiftelse skete ved Jesu dåb i Jordanfloden, så dåben blev forstået som knyttet til Jesus Kristus og hans frelsergerning (Matt 3,13-17, Mark 1,9-11, Luk 3,21-22). Syndflodsbønnen var foretrukket af Grundtvig.²⁶⁵ I Balles dåbsritual (1783) blev bede-banke-bønnen bevaret, men syndflodsbønnen gled ud.

Syndflodsbønnen var menighedens ydmyge bøn for det konkrete menneske, der skulle døbes. Luther skrev den til dåbsritualet. Der var tale om en mytologisk bøn med Noas frelse gennem vandet (1. Mosebog kapitel 6-9), refereret i apostlen Peters ord om dåben, der gav "en god samvittigheds pagt med Gud, ved Jesu Kristi opstandelse" (1. Pet 3,20-21). Først undergang og død i vandet, dernæst oprejsning af

²⁶⁴ Madsen: *Troslære*, 1912-1913, s. 611.

²⁶⁵ Pedersen: "Til forsvar for det danske dåbsritual", 2025, s. 157-158.

vandet (Rom 6). Luther så helst barnets fulde neddykning, og når barnet blev løftet fra vandet, åbnede der sig en ny verden med en ny pagt. Mytologisk fastholdtes billedet af dåben som en overgang fra død til liv. Ud fra samme motiv taltes i bønnen også om frelsen gennem Det røde Hav i kraft af troen (Hebr 11,29).²⁶⁶ Alle disse bibelske skriftsteder var blevet udelukket med Madsens indledende takkebøn.

På bispemødet i 1910 fremlagde Madsen sit forslag til nyt dåbsritual, som var overensstemmende med hans dåbsteologi. Der findes et referat fra bispemødet i 1910 i biskop P. Madsens papirer på Det kongelige Bibliotek, som viser 1912-ritualets forhistorie.²⁶⁷

I referatets første del nævntes, at en af biskopperne havde ”Betænkighed ved at udelade en kort Indledning til Undervisning om Daabens Betydning”. Denne nye indledning skulle bruges ”udenfor Gudstjenesten” og sættes foran Madsens indledende takkebøn. Madsen afviste dette forslag, fordi han ville undgå en dogmatisk indledning. I sidste del af referatet fra bispemødet nævntes yderligere betænkigheder: ”Naar der ytrede Tvivl om hvorvidt Menigheden er i Stand til straks at begynde på denne Højde, saa henvistes der til [af Madsen] at det kun er Fortsættelsen af hvad der er givet i den foregaaende Daabssalme ...”. En opposition har formentlig på bispemødet ytret tvivl. Usikkerheden drejede sig især om forslaget indledning med omrokering af lovprisningen (1. Pet 1,3) og den nye indledende takkebøn. Denne indledning egnede sig ikke til alle dåbssituationer. Der var for megen ”Højde” i Madsens takkebøn. Med dette udtryk mente oppositionen af biskopper formentlig: alt for

²⁶⁶ Thodberg: *Dåbsritualets Historie*, 2017, s. 47-52. Garne: ”Folkekirkens dåbsritual og dåbssalmer”, 2024, s. 328-29, 340-42. Damlund, *Bibelbrug i 1912-ritualet*, 2024, s. 1-5. Dreyer: ”Reformation af dåben”, 2024, s. 273-275.

²⁶⁷ Thodberg: *Dåbsritualets Historie*, 2017, s. 184-185. Thodberg: *Betænkning, nr. 973*, 1983, Ritualkommissionen af 1970, s. 37-38.

festlig eller for teologisk vidtløftig. Madsen tænkte imidlertid alene på et dåbsritual til brug for gudstjenesten og ønskede derfor et dåbsritual med en festlig og opløftet indledning, hvilket han udtrykte i et foredrag om sakramenterne, udgivet posthumt i 1912.²⁶⁸

Madsens højtidelige takkebøn var en erklæring med en klar bestemmelse af Guds nådegaver: Helligåndens gave, syndernes forladelse og evigt liv. Følgende måtte være dåbs-sakramentets hovedsag for Madsen i hans dåbsritual: Den indledende takkebøn og dens teologiske erklæring efterfuldt af læsningen Matt. 28,19-20 som indstiftelsesord, sammenholdt med døbeordene, tolket som Matt 28,19 og ledsaget af vandet, tillige med dåbsbekræftelsens gentagelse af Guds nådegaver (jf. den indledende takkebøn). Formen i Madsens dåbsritual var blevet teologisk stram.

De grundtvigske kunne dog med Madsens dåbsritual af 1912 stadig tolke Guds ord som dåbspagten mellem Gud og barn, for Madsen havde i hovedsagen ikke rørt ved de tidligere dåbsritualers formuleringer, selvom han selv mente, at dåbspagten i ritualet blot var forkyndelse. De grundtvigske kunne således udmærket se sig selv bruge dette ritual, for traditionen var i kerneleddene bibeholdt, og så kunne Madsen og andre lægge forskellig betydning i ritualets enkelte led. Alligevel har det været opfattelsen, at der med Madsens forslag var tale om et brud på traditionen i tidligere dåbsritualer, som alle i flere kerneled var afhængige af Luthers dåbsritual fra 1526.²⁶⁹

²⁶⁸ Madsen: *Skriftemalet ... Sakramenterne*, 1912, s. 37.

²⁶⁹ Thodberg: *Betænkning, nr. 973*, 1983, Ritualkommissionen af 1970, s. 37-38, s. 40: "... det stærkeste brud med fortiden". Derimod fremhæves kontinuiteten hos Pedersen: "Til forsvar for det danske dåbsritual", 2025, s. 151-168 – Madsens teologi, som forudsætning for hans ritual i 1912, behandles ikke.

Grundtvigs dåbsteologi kom således efterhånden i 1900-tallet til at præge tolkningen af Madsens dåbsritual. Grundtvigske præster og teologer valgte at se bort fra de drastiske ændringer og holdt sig til de bevarede led, der var overleveret gennem kirkehistorien i den mundtlige kirketradition. Man fulgte Grundtvigs forståelse af dåbsritualet (jf. biskop Balle ritual, 1783), som han udviklede med sin mangeløse opdagelse i 1825, hvor Gudsordet, der gjorde dåben til et sakramente, omfattede følgende kerneled: Fadervor (her placeringen som i 1526/1783/1895), dåbspagtens forsagelse og trosbekendelse med tilspørgsel, døbeordene: ”i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn” og fredshilsen, alle led som ord af Herren Jesus i dåben (jf. kapitel 1-2). Grundtvig var inspireret af Luthers dåbsritual, hvor Guds ord og troen stod i uopløselig forbindelse.²⁷⁰ Med Madsens dåbsritual var der imidlertid med hans dåbsteologi åbnet op for, at det væsentlige i ritualet var det bibelske indstiftelsesord i Matt 28,19-20 og vandets element. Men for Grundtvig, som det fremgik af hans skrifter, kom skriften i anden række, for det drejede sig om Gudsordet i den mundtlige kirketradition før skriften blev til (jf. kapitel 4).

²⁷⁰ Den ”af Luther paa ny opdagede Grundsætning om ’Ordet og Troen’, *det kristelige Guds-Ord* og den dertil svarende *Menigheds-Tro*”. *Den christelige Børnelærdom*, Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. IX, 1909, s. 438; jf. s. 437-448. Grundtvig holdt sig udtrykkeligt til Luthers ord i *Den lille Katekismus*: ”Det er ikke vandet, der gør det, men Guds ord, som er med og i vandet, og troen, der stoler på dette Guds ord i vandet”. F.eks. i artiklen ”Daaben efter Christi Indstiftelse”, 1840ff, Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. IX, 1909, s. 423, jf. s. 407-435.

KILDER OG LITTERATUR

- Alterbogen. Kollektter, epistler og evangelier til søn-og helligdagene samt Jesu Kristi Lidelses Historie*, 1. udg. (København 1953), 3. opl., København 1978.
- Anden Række. Prædiketexter til Kirkeårets Søn- og Helligdage*, København 1885.
- Beretning fra kirkekommissionen, 1870: *Beretning om Forhandlingerne i den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission*, Folketingets Bibliotek, København 1870.
- Beretning fra Rigsforsamlingen, 1849: *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen Andet Bind*, 1848-49.
- Betænkning fra kirkekommissionen, 1854: *Betænkninger og Andragender indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøiest nedsatte Commission for at tage under Overveielse, hvilke forandringer i Landets Love og Foranstaltninger der kunne findes tjenlige til at befæste Folkekirken m.m.*, København 1854.
- Betænkning fra kirkekommissionen, 1870: *Betænkning afgiven til Ministeriet for Kirke og Underviisningsvæsenet af den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission*, Folketingets Bibliotek, København 1870.
- Betænkning nr. 1544 fra Styrelsesudvalget, 2014: *Betænkning 1544. Folkekirkenes styre. Betænkning fra Udvalget om en mere sammenhængende og moderne styringsstruktur for*

folkekirken: Udgivet med tillæg: *Sammenfatning*.
Kirkeministeriet – april 2014.

- Biskoppernes Fagudvalg, 2018: *Folkekirken's liturgi. Mellem frihed og fasthed. Rapport fra faggruppe vedrørende autorisation*, København 2018.
- Biskoppernes Fagudvalg, 2018: *Hvem bestemmer? Overvejelser om forholdet mellem autorisation og frihed i folkekirken's liturgi*, København 2018.
- Baagø, K.: *Magister Jacob Christian Lindberg*, København 1958.
- Baagø, K.: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. Vækkelser og Kirkeliv i København og Omegn*, bd. I, indl. ved A. Pontoppidan Thyssen, København 1960.
- Christiansen, H. m.fl.: *Højmesse i Den Danske Folkekirke. En liturgisk håndbog*, Frederiksberg 1999.
- Christiansen, Marianne m.fl.: *Store Bededag. Teologiske og juridiske refleksioner over regeringens afskaffelse af Store Bededag den 6. marts 2023*, 2024 Haderslev.
- Christoffersen, Lisbet: "Folkekirken selv? Regulering af dåb i folkekirken", *Kirkeretsantologi 2007*, Århus 2007.
- Christoffersen, Lisbet; Iversen, Hans R.; Kærgård, Niels, og Warburg, Margit (red.): *Fremtidens danske religionsmodel*, København 2012.
- Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve Samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne*, udg. af J.H. Schou, København.
- Clausen, H.N.: *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*, København 1825.
- Clausen, H.N.: *Under hvilken Form maa den reviderede Liturgie ønskes indført i vore Menigheder og anvendt i vore Kirker? Spørgsmaal og Svar til nærmere Overveielse*, København 1841.

- Clausen, Johs.: *Om Brugen af Guds Ord ved Gudstjenesten*, København 1878.
- Collegial-Tidende for Danmark*, 1798-1840, København.
- Damlund, Julie: *Bibelbrug i 1912-ritualet. Dåbens før og efter*, 2024 (Læst 26.01.2026): <https://www.juliedamlund.dk/wp-content/uploads/2024/05/Dabens-for-og-efter.pdf>
- De biskoppelige handlinger. Præste- og bispevielse, provsteindsættelse og kirkevielse. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission*. De liturgihistoriske indledninger, Betænkning nr. 848, København 1978.
- Den Danske Alterbog. Gudstjenesteordning for Den danske Folkekirke. Autoriseret ved kgl. resolution af 12. juni 1992*, København 1992.
- Dreyer, Rs. H.C.: "Reformation af dåben: Kirkehistorisk lys på Luther, Zwingli og døbernes debat om dåben", Sasja E.M. Stopa, Rs. H.C. Dreyer (red.), *Med nåden i favn. Dåbens teologiske baggrund og betydning*, København 2024.
- Dubeck, Inger: "Den kirkelige retshistorie. Confessio Augustana og prærogativordninger". Bekendelse og kirkeordninger, *Kirkeretsantologi 2010*, Århus 2010.
- Dåb og brudevielse. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission*. De liturgihistoriske indledninger, Betænkning nr. 973, København 1983.
- Engelstoft, Chr. Th.: *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkerituals Historie i Danmark. Udarbejdet med stadigt Hensyn til det efter allerhøieste Befaling forfattede Udkast til en Alterbog og et Kirkeritual for Danmark*, København 1840.
- Engelstoft, Chr. Th. og Scharling, C.E.: "Det theologiske Facultets Betænkning over det paa allerhøieste Befaling udarbejdede Udkast til en Alterbog". *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, hefte 1, København 1841.

- Enggaard, N.H. og Leth-Nissen, K.M.: *Afprøvning og høring 2025. Dåbskommissionen*, 2026, (læst 10.03.2026):
<https://folkekirkensintranet.dk/temaer/daaben-til-eftersyn>
- En kirkeforfatning anno 2011. Rapport fra en arbejdsgruppe nedsat af Selskab for Kirkeret*, september 2011.
- En Række Prædiketexter til Kirkeaarets Søn- og Helligdage fremlagt af Præsteconventerne i Roskilde Kjøbenhavn og det sydøstlige Jylland*, København 1882.
- Espersen, Pr.: *Folkekirkens Styrelse*, København 1990.
- Espersen, Pr.: *Kirkeret. Almindelig del. 2. udg.*, København 1999.
- Feldt, J.E.: ”Jødisk inklusion mellem folket og religionen”, *Religion og grundlov*, red. N.V. Vinding m.fl., København 2024.
- Fenger, P.A.: *Forslag til en paany gennemseet Alter-Bog som kunde blive tilladt til Brug i den danske Folkekirke*, København 1874.
- Forhandlingerne i Det kirkelige Udvalg, 5. Samling, 18. Septbr.-31. Oktbr.* (bilag nr. 11), København 1906.
- Forordnet Alter-Bog for Danmark*, København 1830.
- Forordnet Alter-Bog for Danmark*, København 1857.
- Forslag til Alterbog. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission*, Nr. 1057, København 1985.
- Gade, K.: ”Bliver vi stadig Guds børn i et kommende dåbsritual? Det tydede konference på”. 09.03.2026. *Kirke.dk*, (læst 09.03.2026): <https://www.kirke.dk/reportage/bliver-vi-stadig-guds-boern-i-et-kommende-daabsritual-det-tydede-konference-paa>
- Garne, K.: ”De danske nadverritualer og -salmer efter reformationen”, *Tidsskriftet Fønix*, årg. 2017, København.
- Garne, K.: *Den danske gudstjeneste. Historie, teori og praksis*, København 2020.

- Garne, K: "Folkekirkenes dåbsritual og dåbssalmer i liturgihistorisk lys", Sasja E.M. Stopa, Rs. H.C. Dreyer (red.), *Med nåden i favn. Dåbens teologiske baggrund og betydning*, København 2024.
- Gissel, Jon A.P.: *De grebne. Den kirkelige konservatisme i Danmark 1866-1920*, København 1924.
- Glædemark, H.J.H.: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874. En historisk-kirkeretlig Studie*, København 1948.
- Grane, L.: "Grundtvigs nadversyn – og Luthers. Nogle bemærkninger til en afhandling. Tilegnet Christian Thodberg i anledning af 70-års dagen", *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 62 årg., København 1999.
- Gregersen, N.H. og Bach-Nielsen, C. (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur, 1517-1917*, bd. 1-3, Odense 2017.
- Grundtvig, N.F.S.: *Udvalgte Skrifter*, udg. af H. Begtrup, bd. I-X, København 1904-1909 (Grundtvigsvaerker.dk).
- Grundtvig, N.F.S.: "Om Christendommens Sandhed" og "Om den sande Christendom", *Theologisk Maanedsskrift*, bd. 4-8, København 1826-1827 (Grundtvigsvaerker.dk).
- Grundtvig, N.F.S.: Anmeldelse af professor J.F.F. Delbrück: *Philipp Melanchton, Der Glaubenslehrer. Eine Streitschrift* (Bonn 1826), *Theologisk Maanedsskrift*, bd. 12, København 1828 (Grundtvigsvaerker.dk).
- Grundtvig, N.F.S.: "Om Lögnens Fader", *Nordisk Kirketidende*, nr. 31, 3. august, København.1834. Grundtvigsvaerker.dk (læst 26.01.2026):
<https://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/19682/0#{%22%22:0.%22k%22:1}>
- Grundtvig, N.F.S.: "Den store Strid om det lille 'e' i Luthers Catechismus", *Nordisk Kirke-Tidende*, 4. marts 1835; jf. *Indledning* af Jens August B. Poulsen, Grundtvigsvaerker.dk (udkommer maj 2026).

- Grundtvig, N.F.S.: *Lidt mere om Alterbogs-Daaben og saavidere*, København 1856, Grundtvigsvaerker.dk, (læst 26.01.2026): <https://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/36274/0#{%220%22:0.%22k%22:1}>
- Hansen, Holger B.: *Fynske Præstekonventer. Studier over den fynske Geistlighed 1809-1848*, København 1965.
- Henriksen, Aage, m.fl.: *Ideologihistorie I. Organismetænkningen i dansk litteratur 1770-1870*, København 1975.
- Jylov, Simon L.: *Det Kirkelige Råd fra 1883-1901. En undersøgelse af Det Kirkelige Råds funktion og opgave som landskirkeråd*, København 2018.
- Kirkeligt Maanedblad*, redaktør V. Gøtzsche, 1-2. årg., København 1867-1868.
- Kjærgaard, J. og Weincke, P.: *Liturgi 1-3. Grundbog til folkekirkens gudstjenester og kirkehandling*, København 2022.
- Klit-Johansen, V.: ”Lad os få Fadervor og fredlysningen i dåben på plads igen”, *Præsten*, nr. 7/2020, Præsteforeningens blad.
- Klit-Johansen, V. og Rasmussen, J.: ”Har biskop Madsen ret i det dåbssyn, der ligger til grund for det nuværende ritual?”, *Præsten* 5/2026, Præsteforeningens Blad.
- Klit-Johansen, V.: ”Folkekirkens dåbsritual. Analyse, debat og forslag til revideret dåbsritual i anledning af dåbskommissionens midtvejsrapport”, *Tidsskriftet Fønix*, Årg. 2026, København.
- Koch, Hal (red.): *Et kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. århundrede*, København 1960.
- Koch, Hal: *Den danske Kirkes Historie*, bd. VI, København 1954.
- Kolderup-Rosenvinge, J.L.A.: *Grundrids af den danske Kirkeret* (1838), 2. udg. ved C. Th. Engelstoft, København 1851.

- Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen*, udg. af C.F. Schwartzkopt, H.V. Skibsted, O. Damkier m.fl., udgivet af Kultusministeriet (Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet), København 1848-1922.
- Kongelige Reskripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser samt Collegialbreve/Ministerial-Skrivelser, med flere Danmarks Lovgivning vedkommende offentlige Aktstykker*, af T. Algreen-Ussing m.fl., Ny Rk., København 1839-1918.
- Krogh, Andreas (red.): *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*, København 1855.
- Larsen, K.E.: "Livet stammer fra dåben. Dåbens sakramentale indhold udtrykt i dansk liturgi og praksis siden Luther", *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke*, nr. 2/2018, Aarhus.
- Larsen, Ole Peter Holm: *Et Par Ord i Anledning af vores hellige Daabspagt, allerunderdanigst dediceret til Hans Majestæt Kongen*, Odense 1839.
- Lausten, M. Schwarz: *Frie Jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet i 1814 til Grundloven 1849*, København 2005.
- Lindhardt, P.G.: "Peder Madsen, Kirkeraadet og Indre Mission", *Kirkehistoriske Samlinger*, 7. rk. bd. 2, København 1953-1956.
- Lindhardt, P.G.: *Den danske Kirkes Historie*, bd. VII, København 1957.
- Lindhardt, P.G. 1962: "Liturgidebatten 1839-1912", *Præsteforeningens Blad*, nr. 7, 16. februar, nr. 8, 23. februar, nr. 9, 2. marts. København 1962.
- Lindhardt, P.G.: "Ritualet for fraskiltets vielse", *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 36 årg., nr. 4, København 1973.
- Lindhardt, P.G.: *Vækkelser og kirkelige retninger*, 3. rev. udg., Aarhus 1978.

- Lindhardt, P.G.: ”Peder Madsen”, *Dansk Biografisk Leksikon, lex.dk*. (læst 26.01.2026):
https://biografiskeleksikon.lex.dk/Peder_Madsen
- Lov om ændring af lov om menighedsråd, lov om folkekirkens økonomi, lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde og forskellige andre love*, (læst 26.01.2026):
<https://www.retsinformation.dk/eli/ft/202512L00068>;
https://www.folketingstidende.dk/samling/20251/lovforslag/L68/20251_L68_som_fremsat.pdf
- Luther, M.: *Den store Katekismus. Oversat og med indledning og noter ved Leif Grane*, København 1976.
- Madsen, P.: *Den kristelige Troslære*, udg. L. Bergmann, København 1912f.
- Madsen, P.: *Skriftemaalet og dets Plads ved Gudstjenesten samt Sakramenterne*, København 1912.
- Martensen, H.L.: *Den christelige Daab*, København 1843.
- Martensen, H.L.: *Til Forsvar mod den saakaldte Grundtvigianisme*, 3. opl., København 1963.
- Martensen, H.L.: *Prædikener paa alle Søn- og Helligdage i Aaret, forhen trykte og utrykte*, København 1875.
- Martensen, H.L.: *Den christelige Ethik, Den specielle Deel. Anden Afdeling: Den sociale Ethik*, bd. 2.2, København 1878.
- Martensen, H.L.: *Af mit Levnet, Meddelelser af H. Martensen*, II-III, København 1883.
- Martensen, H.L.: *Biskop H. Martensens Breve, Breve til L. Gude 1848-1883*, bd. I-III, red. Bjørn Kornerup, København 1955ff.
- Matzen, H og Timm, J.: *Haandbog i Den danske Kirkeret*, København 1891.
- Midtvejsrapport*, Den af kirkeministeren nedsatte dåbskommission (juni 2023-marts 2027).

- Mynster, C.L.N.: *Nogle Blade af J.P. Mynsters Liv og Tid*, København 1875.
- Mynster, C.L.N.: *Nogle Erindringer og Bemærkninger om J.P. Mynster*, København 1877.
- Mynster, J.P.: ”Om Udtrædelse af den Danske Statskirke”, *Dansk Ugeskrift*, 1. rk., bd. 1, red. J.F. Schouw, København 1832.
- Mynster, J.P.: *Blandede Skrifter*, bd. 1-6, København 1852-53 (bd. 4-6, udg. af H. Paulli, 1855-1857).
- Mynster, J.P.: *Meddelelser om mit Levnet*, København 1854.
- Mynster, J.P.: *Oplysninger angaaende Udkastet til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, København 1840.
- Mynster, J.P.: *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, København 1839.
- Nepper-Christensen, Henrik: *Den gældende ordning for folkekirken. Oplæg*, (læst 12.12.2020, siden findes ikke mere): <http://www.km.dk/fileadmin/share/Departementschefen.pdf>
- Nielsen, Bent Flemming: *Højmessens. Historie og teologi*, Frederiksberg 2020.
- Nielsen, Henning: ”Rids af 2. Textrækkes Tilblivelseshistorie”, *Lolland-Falsters Stiftsbog*, Maribo 1985.
- Nordisk Kirke-Tidende*, 1833-1841, udg. af J. Chr. Lindberg, København.
- Nygaard, Bertel: *Kærlighedens samfund. Romantiske utopier i 1800-tallets Danmark*, Aarhus 2016.
- Olesen, E.: *De frigjorte og trællefølket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring 1900*, København 1996.
- Pedersen, Johs.: ”Om Djævforsagelsen ved Daaben, Jac. Chr. Lindberg mod H.G. Clausen”, *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 19. årg. København 1956.

- Pedersen, Johs. m.fl.: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. De fynske Vækkelser*, red. af A.P. Thyssen, bd. III,1-2, København 1964.
- Pedersen, Nils A.: ”Guds børn og Fadervor (I). Dåbsritualets led og rækkefølge ifølge N.F.S. Grundtvig”, *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 82. årg., nr. 3, København 2019.
- Pedersen, Nils A.: ”Guds børn og Fadervor (II). Bibeloversættelse og Abba-råb ifølge N.F.S. Grundtvig”, *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 83. årg., nr. 1-2, København 2020.
- Pedersen, Nils A.: ”Til forsvar for det danske dåbsritual: Grundtvigs dåbsteologi og Dåbskommissionens Midtvejsrapport”, *Tidsskriftet Fønix*, årg. 2025, København.
- Pedersen, Nørager A.F.: *Gudstjenestens teologi*, København 1969.
- Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt*, København 1884.
- Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt*, København 1891.
- Rasmussen, J.: *Kampen for indflydelse i statskirken. Nicolai Faber. Fyns biskop 1834-1848*, Odense 1996 (Ph.D. afhandling).
- Rasmussen, J.: *J P Mynster. Sjællands biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke. Forholdet til N.F.S. Grundtvig og Grundloven*, Odense 1999.
- Rasmussen, J.: *En brydningstid. Kirkelige holdninger i guldalderperioden 1800-1850*, Odense 2002.
- Rasmussen, J.: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, Odense 2009.
- Rasmussen, J.: *Forholdet mellem kirke og stat i Danmark. Kirkeforfatningsforslagene i sidste halvdel af det 19. århundrede. De kirkepolitiske perspektiver*, Odense 2011.

- Rasmussen, J.: ”Liturgi og tekster mellem statskirke og folkekirke. Fra 1830’erne til 1890’erne”, *Kirkehistoriske Samlinger 2012*, København 2012.
- Rasmussen, J.: ”Grundlovskomiteéns indflydelse på kirke- og religionsparagrafferne i Grundloven af 1849”, *Kirkehistoriske Samlinger 2013*, København 2013.
- Rasmussen, J.: *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800-1840)*, Odense 2016.
- Rasmussen, J.: ”Politirapporter om jødeforfølgelser 1819-1820 og politiske frihedskrav”, *Rambam, Tidsskrift for jødisk kultur og forskning*, nr. 28/2019, København.
- Rasmussen, J.: *Grundtvig og Mynster. Fætre og fjender*, Aarhus 2023.
- Rasmussen, J.: ”Jura og kirkelove. Anders Sandøe Ørstedes rummelige opfattelse under den sene enevælde”, *Kirkehistoriske Samlinger 2023*, København 2023.
- Rasmussen, J.: ”J.C. Schurmann. En teologs indsats for grundlovens kirke- og religionsparagraffer i 1849”, *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke*, 1/2024, Aarhus.
- Rasmussen, J.: ”De kirkepolitiske forhold i 1800-tallet”, *Religion og grundlov*, red. N.V. Vinding m.fl., København 2024.
- Rasmussen, J.: *En socialkonservativ samfundsrevser. Biskop H.L. Martensen og sekulariseringen*, Odense 2025.
- Rasmussen, J.: ”Præsteløfte og ordinationsløfte. En kirkehistorisk synsvinkel”, *Skandinavisk Tidsskrift for Teologi og Kirke*, 02/2025, Aarhus.
- Rasmussen, J.: ”Det er ikke bispeembedet, der skal reformeres, men snarere hele folkekirkens struktur”, 04.03.2026, *Kirke.dk*. (læst 04.03.2026): <https://www.kirke.dk/debat/det-er-ikke-bispeembedet-der-skal-reformeres-men-snarere-hele-folkekirkens-struktur>

- Rasmussen, J.: ”Kampen for et lovfæstet og ordnet forhold mellem stat og kirke. En decentral strukturreform er nødvendig”, *Skandinavisk Tidsskrift for Teologi og Kirke*, 2/2026, Aarhus (artikel udkommer sommer 2026).
- Rigsarkivet, Ra. Nr. H.6-32/33. Det kgl. danske Kancelli. Forestillinger 1800-1848. Forestilling af 3. marts 1841 til kongen – nr. 115. Mikrofilm nr. 58595.
- Rigsarkivet, Ra. Nr. H.12. Det kgl. danske Kancelli. *Registrantsager 1800-1848. Bilag til Kancelliplakat af 1842. 27. Dec. angaaende den baptistiske Sekt i Danmark. Heri udtagen sag nr. 1074/1842 - mikrofilm nr. 58744: nr. 475ff. Nr. H.12.*
- Rigsarkivet, Ra. Nr. H.18. Det kgl. danske Kancelli. *Brevsager til kancelliekspeditioner 1800 1848. Brevsag nr. 3185/1839, 370/1840, 4556-63, 354-56/1841, 3602/1841 m.fl. Nr. H.18.*
- Rigsarkivet, Ra. Nr. H.22. Det kgl. danske Kancelli. *Udtagen sag af brevsaer 1800-1848. "Ritualsagen". Bilag til Kancelliskrivelse (23/1-1840) ang. Trykningen af Udkastet til et nyt Kirkeritual m.v. Heri sag nr. 299/1840-brevbog. Nr. H.22.*
- Rigsarkivet. 1834. Ra. Nr. G.95. *Betænkninger og Erklæringer fra Geistligheden om Forandring af Kirkeritual og Alterbogen. Cirkulære af 26/4 1834 (pk. A, B. Sjællands Stift; pk. C, D, E. Fyens Stift; pk. F. Aalborg og Viborg Stifter; pk. G, H. Ribe og Aarhus Stifter). Nr. G.95.*
- Rigsarkivet. 1839. Ra. Nr. G.167. *Kommissionen til at gennemgå det af Biskop J.P. Mynster udarbejdede Udkast til et nyt Kirkeritual. Ritualkommissionen 1839, 5/4. Indkomne betænkninger (A: Læg 1-19; B: Læg 20-41). Nr. G.167.*
- Rigsarkivet, Ra. B.5-534. Sjællands Stifts Bispeembede. *Udtagne sager vedr. baptistsagen. 1840-48. B.5-534.*
- Rigsarkivet, Ra. Kongehusets arkiv. *Christian VIII*, nr. 121-163, 1794-1848.

- Rigsarkivet, Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet,
Det Kirkelige Råd, Forhandlingsprotokoller, 1884-1886 og
1896-1901, 2 bind.
- Rigsdagstidende*, 1851, 2. session, 3. bind og ordentlig Samling,
1867-68, København.
- Ritualbog. Gudstjenesteordning for Den danske Folkekirke*,
København 1992.
- Roesen, August: *Dansk Kirkeret*, 3. udg., København 1976.
- Roos, Alf: *Dansk Statsforfatningsret II*, København 1966.
- Steenbuch, Johs., Aa.: ”Til kamp mod subjektivismen: H.L.
Martensens kritik af ’baptismen’ i Den christelige Daab”,
Tidsskriftet Fønix, Årg. 2023, København.
- Steffens, Henrich: *Philosophiske Forelæsninger*, København
1803, genudgivet 1968.
- Stopa, Sasja E.M. og Dreyer, Rs. H.C. (red.): *Med nåden i favn.
Dåbens teologiske baggrund og betydning*, Fønix, København
2024.
- Stopa, Sasja E.M.: ”At drukne i Guds nåde: Dåbens
tillidsvækkende pagt hos Luther, Grundtvig og i dag”, Sasja
E.M. Stopa, Rs. H.C. Dreyer (red.), *Med nåden i favn. Dåbens
teologiske baggrund og betydning*, København 2024.
- Storch, F.: *Kirkelovene af 30. Juni 1922. Med dertil hørende Kgl.
Anordninger, ministerielle Cirkulærer, Regulativer m.m.*,
København 1924.
- Sørensen, Søren: *Kirkens Liturgi. En fremstilling med særligt
henblik på den liturgiske musik og med forslag til salmevalg
for hele kirkeåret*, 2. udg., København 1969.
- Thodberg, Chr.: *En glemt dimension i Grundtvigs salmer –
bundetheden til dåbsritualet*, København 1969.
- Thodberg, Chr.: ”Var Grundtvigs nadversyn luthersk?”,
Grundtvig-Studier 1975, København 1975.

- Thodberg, Chr.: *Dåben og dåbsritualets historie*. Udg. af Kristoffer Garne og Peter Thyssen, Fønix, København 2017.
- Thorsen, Thomas: *Forfatningslove mv.* (læst 26.01.2026):
<http://thomasthorsen.dk/dk-co-pro-1939.html>
- Torm, Fr.: *Biskop Peder Madsen. En levnedsskildring*, København 2016.
- Ussing, H.: *Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater med dens vigtigste Fordel og Mangler samt muelige Forbedringer*, Del 1-4 i 6 bind, Sorø 1786ff.
- Vejledning i Den Danske Folkekirkes gudstjenesteordning. Med de autoriserede ritualer. Udarbejdet af biskopperne, 2. udg. 1955.
- Villadsen, H.: *Danske dåbsritualer efter reformationen*, 2016 (læst 24.01.2026):
<https://www.sejrurvilladsen.dk/notater.html>
- Villadsen, H.: Første udkast fra 1880 til en ny række prædiketekster. 2021(læst 24.01.2026):
<https://www.sejrurvilladsen.dk/notater.html>
- Villadsen, H.: *Kgl. resolutioner og bekendtgørelser om danske liturgiske forhold i perioden fra ca. 1680 til 1901*, 2020 (læst 24.01.2026): <https://www.sejrurvilladsen.dk/notater.html>
- Villadsen, H.: *Processen forud for dåbsritualet 1992 – med særligt henblik på høringerne undervejs*, 2025(24.01.2026):
<https://www.sejrurvilladsen.dk/notater.html>
- Villadsen, H.: *Biskoppernes forslag fra 1910 til nyt dåbsritual. Selve ritualforslaget findes i en 2-spaltet tabel, hvor der i anden spalte til sammenligning er anført det autoriserede 1912-ritual*, 2026 (læst 24.01.2026):
<https://www.sejrurvilladsen.dk/notater.html>
- Zahle, Henrik: *Dansk Forfatningsret 2. Regering, forvaltning og dom*, 2. udg., København 1996.
- Ørsted, A.S.: *Af mit Livs og min Tids Historie*, 1-4. bd. København 1851-1857.